

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**CESSÂS VE SÂBÛNÎ ÖZELİNDE İSLÂM TİCARET
HUKUKUNDAKİ KAVRAM VE HÜKÜMLERİN
MUKAYESELİ TAHLİLİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Onur ÇAVUŞ**

**Danışman
Doç. Dr. Mücahid ÇOLAK**

MAYIS 2026, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“Cessâs ve Sâbûnî Özelinde İslâm Ticaret Hukukundaki Kavram ve Hükümlerin Mukayeseli Tahlili” adlı **Yüksek Lisans** tezim tarafımda incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

ONUR ÇAVUŞ

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Program Adı : Tezli Yüksek Lisans
Tez Başlığı : Cessâs ve Sâbûnî Özelinde İslâm Ticaret Hukukundaki Kavram ve Hükümlerin Mukayeseli Tahlili

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 144 sayfalık kısmına ilişkin .../.../..... tarihinde Turnitin intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı %...’tir.

Filtrelemeye tırnak içerisindeki alıntılar dahil edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukukî sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim./.../2026

Danışman: Doç. Dr. Mücahid ÇOLAK

Öğrenci: Onur ÇAVUŞ

KILAVUZA UYGUNLUK

“Cessâs ve Sâbûnî Özelinde İslâm Ticaret Hukukundaki Kavram ve Hükümlerin Mukayeseli Tahlili” başlıklı Yüksek Lisans Tezi Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Onur ÇAVUŞ

Danışman

Doç. Dr. Mücahid ÇOLAK

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Mücahid ÇOLAK danışmanlığında Onur ÇAVUŞ tarafından hazırlanan “Cessâs ve Sâbûnî Özelinde İslâm Ticaret Hukukundaki Kavram ve Hükümlerin Mukayeseli Tahlili” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliği kabul edilmiştir.

11/05/2026

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. Mücahid ÇOLAK (İmza)
Üye : Prof. Dr. Murat POLAT (İmza)
Üye : Prof. Dr. Muhammed Fatih TURAN (İmza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /..../2026 tarih vesayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /...../2026

.....

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

İslâm hukuku, insan hayatının farklı alanlarını düzenleyen kapsamlı yapısı içerisinde, ticarî ilişkileri de belirli ilke ve ölçüler çerçevesinde ele almıştır. Ekonomik hayatın yalnızca maddî boyutunu değil aynı zamanda ahlâkî ve toplumsal yönünü de dikkate almıştır. Ticaretin meşruiyet sınırlarını belirleyen ve haksız kazanç yollarını yasaklayan bu sistem, tarih boyunca hem bireysel hem de toplumsal düzeyde adaletin sağlanmasına önemli katkılar sunmuştur.

Bu çalışmada, İslâm ticaret hukukunun temel kavram ve hükümleri, iki önemli ahkâm müfessiri olan Cessâs ve Sâbûnî özelinde mukayeseli olarak ele alınmıştır. Her iki müfessirin ticaretle ilgili âyetlere yaklaşımları incelenerek, bu alandaki kavramsal ve metodolojik farklılıklar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hem klasik literatürde yer alan birikimin daha iyi anlaşılması hem de bu birikimin günümüz açısından taşıdığı anlamın değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın her aşamasında ilmî birikimi, yönlendirmeleri ve yapıcı eleştirileriyle bana rehberlik eden danışman hocam Doç. Dr. Mücahid Çolak'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca lisans ve lisansüstü eğitimim boyunca bilgi ve tecrübeleriyle katkı sağlayan kıymetli hocalarıma, fikir alışverişinde bulunduğum arkadaşlarıma ve her daim maddî ve manevî desteklerini hissettiğim kıymetli eşime ve biricik kızıma şükranlarımı arz ederim.

Son olarak, bu çalışmanın İslâm ticaret hukuku alanında yapılacak yeni araştırmalara mütevazı bir katkı sunmasını temenni ederim.

CESSÂS VE SÂBÛNÎ ÖZELİNDE İSLÂM TİCARET HUKUKUNDAKİ KAVRAM VE HÜKÜMLERİN MUKAYESELİ TAHLİLİ

Onur ÇAVUŞ

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Mayıs 2026

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mücahid ÇOLAK

ÖZET

Bu çalışmada İslâm ticaret hukukunda yer alan temel kavram ve hükümlerin iki önemli ahkâm müfessiri olan Cessâs ve Sâbûnî özelinde mukayeseli olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada öncelikle İslâm ticaret hukukunun genel çerçevesi ele alınmış olup ticaretin meşruiyeti, kaynakları ve temel ilkeleri ortaya konulmuştur. Ardından Cessâs ve Sâbûnî'nin ayrı ayrı hayatları, ilmî kişilikleri ve eserleri tanıtılarak, özellikle ahkâm tefsirleri çerçevesinde ticaretle ilgili âyetlere yaklaşımları analiz edilmiştir. En son ise bu iki müfessirimizin yöntemlerini ve ticaretle ilgili âyetlere yaklaşımlarını mukayese edeceğiz.

Çalışmada ticaret, akit, bey', ribâ ve karz gibi temel ticaret hukuku kavramları merkeze alınmıştır. Her iki müfessirin bu kavramlara dair yorumları ayrı ayrı incelenmiş ve mukayeseye tabi tutulmuştur. Müfessirlerin hüküm istinbat yöntemleri, kullandıkları deliller ve mezhep aidiyetlerinin yorumlarına etkisi değerlendirilmiştir.

Elde edilen bulgulara göre, Cessâs'ın daha sistematik ve usûl merkezli bir yaklaşım benimsediği özellikle illet temelli değerlendirmelerle hüküm çıkarma sürecine önem verdiği görülmüştür. Buna karşılık Sâbûnî'nin daha sade, açıklayıcı ve ahlâkî boyutu ön plana çıkaran bir üslup tercih ettiği tespit edilmiştir. Her iki müfessirin temel ilkelerde büyük ölçüde benzer görüşler taşıdığı ancak kavramların detaylandırılması ve uygulanması noktasında farklılıklar ortaya koyduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Ahkâm Tefsiri, Cessâs, Sâbûnî, Ticaret

**A COMPARATIVE ANALYSIS OF CONCEPTS AND RULINGS IS İSLÂMİC
COMMERCIAL LAW SPECIAL REFERENCE TO AL-JASSAS AND AL-
SABUNI**

Onur ÇAVUŞ

Erzincan Binali Yıldırım University

Graduate School of Social Sciences

Master Thesis, May 2026

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Mücahid ÇOLAK

ABSTRACT

This study aims to comparatively examine the fundamental concepts and rulings of Islamic commercial law through two prominent exegetes of legal verses, namely al-Jassas and al-Sabuni. The research first addresses the general framework of Islamic commercial law, presenting the legitimacy of trade, its sources, and its basic principles. Subsequently, the lives, scholarly identities, and works of al-Jassas and al-Sabuni are introduced, and their approaches to Quranic verses related to trade are analyzed, particularly within the framework of their legal exegesis (ahkam al-Quran).

The study focuses on core commercial law concepts such as trade, contracts, sale (bay), usury (riba), and loan (qard). The interpretations of both exegetes regarding these concepts are examined individually and then subjected to comparative analysis. In addition, the exegetes' methods of deriving legal rulings, the evidences they employ, and the influence of their school affiliations on their interpretations are evaluated.

According to the findings, al-Jassas adopts a more systematic and usul-oriented approach, placing particular emphasis on reasoning based on legal causation (illah) in the process of deriving rulings. In contrast, al-Sabuni is observed to prefer a simpler, more explanatory style that highlights the moral dimension. It is concluded that both exegetes largely share similar foundational principles; however, they differ in the elaboration and application of legal concepts.

Keywords: Islamic Law, Ahkam Tafsir, al-Jassas, al-Sabuni, Trade

İÇİNDEKİLER

CESSÂS VE SÂBÛNÎ ÖZELİNDE İSLÂM TİCARET HUKUKUNDAKİ KAVRAM VE HÜKÜMLERİN MUKAYESELİ TAHLİLİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	ii
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI	iii
KILAVUZA UYGUNLUK.....	iv
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	v
ÖN SÖZ.....	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
TABLolar LİSTESİ	xiii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TİCARET HUKUKUNUN GENEL ÇERÇEVESİ

1.1. İslâm Hukukunda Ticaretin Yeri.....	4
1.1.1. Ticaretin Meşruiyeti ve Hikmeti	4
1.1.2. İslâm Ticaret Hukukunun Kaynakları	9
1.1.2.1. Aslî Deliller	10
1.1.2.2. Fer'î Deliller	14
1.2. İslâm Ticaret Hukukunun Genel İlkeleri	20
1.2.1. Helâl - Haram Ölçüsü	21
1.2.2. Adalet	22
1.2.3. Karşılıklı Rıza.....	24
1.2.4. Belirsizlikten Kaçınma	26
1.2.5. Doğru Sözlü ve Güvenilir Olma.....	27
1.3. Sünnette Ticaretin Teşvik Edilmesi	29
1.4. İslâm Medeniyetinde Ticaret	31
1.5. İslâm Ticaret Hukukunda Ticaret ile İlgili Kavramlar	33
1.5.1. Ticaret.....	34
1.5.2. Akit.....	50
1.5.3. Bey'	51

1.5.4.	Şirâ/İştirâ	54
1.5.5.	Deyn	55
1.5.6.	Ribâ.....	55
1.5.6.1.	Câhiliye Döneminde Ribâ	57
1.5.6.2.	Ribânın Haram Kılınma Merhaleleri.....	60
1.5.6.3.	Ribânın Çeşitleri.....	63
1.5.6.4.	Ribânın İlleti.....	66
1.5.7.	Karz	69
1.5.8.	Keyl ve Mîzân	70

İKİNCİ BÖLÜM

CESSÂS'IN İSLÂM TİCARET HUKUKU ANLAYIŞI

2.1.	Cessâs'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	72
2.1.1.	Doğumu ve Yetiştigi Ortam.....	72
2.1.2.	Mezhep Çizgisi.....	75
2.1.3.	Hocaları	76
2.1.4.	Talebeleri	78
2.1.5.	Eserleri.....	78
2.2.	Ahkâmı'l-Kur'ân Adlı Eseri.....	80
2.2.1.	Eserin Genel Özellikleri	80
2.2.2.	Tefsir - Fıkıh İlişkisi	81
2.2.3.	Cessâs'ın Yöntemi ve Usulî Yaklaşımı.....	82
2.2.4.	Âyetlerden Hüküm İstinbatı	83
2.2.5.	Ticaretle İlgili Âyetlere Genel Yaklaşımı	85
2.3.	Cessâs'ın Ticaretle İlgili Kavramlara Yaklaşımı	85
2.3.1.	Akit.....	85
2.3.2.	Ribâ.....	87
2.3.3.	Bey'	90
2.3.4.	Müdâyene ve Şahitlik	93
2.3.5.	Selem	95
2.3.6.	Karz	97
2.3.7.	Rehin.....	98

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÂBÛNÎ'NİN İSLÂM TİCARET HUKUKU ANLAYIŞI

3.1.	Sâbûnî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği	102
------	--	-----

3.1.1.	Doğumu ve Yetiştığı Ortam	102
3.1.2.	Mezhep Çizgisi	104
3.1.3.	Hocaları	104
3.1.4.	Talebeleri	105
3.1.5.	Eserleri.....	105
3.2.	Ravâi‘u’l-Beyân Tefsîru Âyâtî’l-Ahkâm Mine’l-Kur’ân Adlı Eseri	109
3.2.1.	Eserin Genel Özellikleri	109
3.2.2.	Tefsir - Fıkıh İlişkisi	111
3.2.3.	Sâbûnî’nin Yöntemi ve Usulî Yaklaşımı	112
3.2.4.	Âyetlerden Hüküm İstinbatı	113
3.2.5.	Ticaretle İlgili Âyetlere Yaklaşımı.....	115
3.2.5.1.	Ticarette Ahlakî Boyut.....	116
3.3.	Sâbûnî’nin Ticaretle İlgili Kavramlara Yaklaşımı	118
3.3.1.	Akit.....	118
3.3.2.	Bey‘	119
3.3.3.	Ribâ.....	120
3.4.	Günümüze Yansıyan Fıkıhî Görüşleri	122

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CESSÂS VE SÂBÛNÎ’NİN MUKAYESESİ

4.1.	Usûl, Tefsir ve İstinbat Yöntemlerinin Mukayesesi	124
4.1.1.	Tefsir Yöntemleri ve Âyetlere Genel Yaklaşımları.....	124
4.1.2.	İstinbat Metodları	126
4.1.3.	Mezhep Aidietinin Hükümlere Etkisi	127
4.2.	Ticaret Hukuku Kavramlarına Yaklaşımlarının Mukayesesi.....	129
4.2.1.	Akit Anlayışları	129
4.2.2.	Ticaret ve Meşruiyet Kriterleri	130
4.2.3.	Ribâ Yasağı ve Kapsamı	132
4.2.4.	Ticarî İşlemlerde Garar ve Rıza İlkesi.....	135
4.3.	Cessâs ve Sâbûnî’de Tarihsel ve Sosyal Bağlamın Tefsire Yansıması	136
4.4.	İslâm Ticaret Hukuku Literatürüne Katkıları	138
4.4.1.	İki Müfessirin Birleştiği ve Ayrıştığı Temel Noktalar	139
4.4.2.	Ahkâm Tefsirlerinin Ticaret Hukukunun Gelişimindeki Rolü	141
SONUÇ		142
KAYNAKÇA.....		145
ÖZ GEÇMİŞ.....		152

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: Bin / İbn
Bkz	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
m.	: Miladî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a	: Radıyallahu Anh
r.anhuma	: Radıyallahu Anhuma
s.a.v	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
t.y.	: Tarih Yok
vd.	: Ve Diğerleri
y.y.	: Yayın Yeri Yok

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1: Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesîe Örneklem Tablosu	65
--	----

GİRİŞ

İslâm hukuku, insan hayatının bütün yönlerini kuşatan kapsamlı normatif bir sistemdir. Özellikle muâmelât alanında geliştirdiği düzenlemelerle bireyler arası ilişkileri adalet, karşılıklı rıza ve meşruiyet gibi ilkeler çerçevesinde şekillendirmiştir.

Bu çalışmanın konusunu, İslâm ticaret hukukunda yer alan temel kavram ve hükümlerin, Cessâs (ö. 370/981) ve Sâbûnî (ö. 1442/2021) özelinde mukayeseli olarak incelenmesi oluşturmaktadır. Çalışmada, söz konusu müfessirlerin Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ticaretle ilgili âyetleri yorumlama biçimleri, bu âyetlerden hüküm istinbat ederken benimsedikleri usûlî ilkeler ve ticaret hukukuna dair kavramlara yükledikleri anlamlar tahlil edilecektir.

Bu çerçevede özellikle İslâm ticaret hukukunun temel kavramları esas alınacaktır. Her iki müfessirin bu kavramlara yaklaşımı detaylı bir incelemeye tabi tutulacaktır. Böylece hem kavramsal düzeyde hem de hüküm çıkarma yöntemleri bakımından ortaya çıkan benzerlik ve farklılıklar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Konunun İslâm hukuku açısından önemine gelindiğinde ise İslâm ticaret hukukunun yalnızca ekonomik ilişkileri düzenleyen bir hukuk dalı olmasının ötesinde, toplumsal adaletin tesisini ve ahlâkî değerlerin korunmasını hedefleyen bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Kur'ân-ı Kerîm'de ticaretin meşruiyetine vurgu yapılırken, haksız kazanç yolları açık bir şekilde yasaklanmıştır. Özellikle ribâ, garar ve hile gibi unsurların ticarî hayatta yer bulmaması gerektiği ifade edilmiştir. Ahkâm tefsirleri ise âyetlerden doğrudan hukukî hükümler elde etmeyi amaçlayan eserler olarak, İslâm hukukunun teşekkül sürecinde rol oynamıştır. Bu eserler, sadece nasların lafzî anlamlarını açıklamakla kalmamıştır. Bununla birlikte bu naslardan hareketle hüküm çıkarma yöntemlerini de ortaya koymaktadır.

Bu araştırmada Cessâs ile Sâbûnî'nin tercih edilmesinin temel sebebi, her iki müfessirin de ahkâm tefsiri alanında eser vermiş olmaları ve ticaret hukukuna ilişkin âyetleri farklı ilmî arka planlar doğrultusunda yorumlamış olmalarıdır. Cessâs, klasik dönem Hanefî fıkıh geleneğini temsil eden ve ahkâm âyetlerini ayrıntılı fikhî istidlallerle ele alan önemli bir müfessirdir. Sâbûnî ise günümüzde kaleme aldığı eserlerinde klasik tefsir birikimini sistematik ve daha sade bir üslupla yeniden değerlendirmiştir.

Bu iki müfessirin seçilmesindeki bir diğere gerekçe de farklı dönemlerde yaşamış olmalarının ortaya koyduğu metodolojik çeşitliliğidir. Cessâs'ın klasik dönem fıkıh merkezli yaklaşımı ile Sâbûnî'nin modern döneme ait daha derleyici ve mukayeseli yorumu arasında yapılacak karşılaştırmanın, İslâm ticaret hukukuna dair kavram ve hükümlerin tarihsel süreç içerisindeki yorum farklılıklarını ortaya koyması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Bu bağlamda Cessâs ve Sâbûnî gibi iki farklı dönemde yaşamış müfessirin ticaret hukukuna dair yaklaşımlarının incelenmesi hem tarihsel sürekliliğin hem de metodolojik çeşitliliğin ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Çünkü bu iki müfessirin farklı ilmî çevrelerde yetişmiş olmaları, farklı zaman dilimlerinde yaşamış olmaları ve mezhebî aidiyetlerini eserlerine farklı biçimlerde işlemiş olmaları yorumlarına doğrudan yansımıştır. Bu da mukayeseli incelemeyi gerekli kılmıştır.

İslâm ticaret hukuku alanında gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde, konunun kavramsal ve metodolojik boyutlarını merkeze alan araştırmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Mevcut literatürde daha çok İslâm iktisadının temel prensipleri, ticaret ahlâkı ve ekonomik hayatın genel esasları gibi konular üzerinde durulduğu dikkat çekmektedir.

Öte yandan, Cessâs ve Sâbûnî üzerine müstakil akademik çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Prof. Dr. Mevlüt GÜNGÖR tarafından hazırlanan “Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı” başlıklı doktora çalışmasının yanı sıra, yüksek lisans ve doktora düzeyinde Cessâs'ın icmâ anlayışı, nesih anlayışı ve nikâh âyetlerine yaklaşımı; Sâbûnî'nin ise tefsir metodu, belâgat yönü ve Kur'ân yorumculuğu gibi çeşitli yönlerini konu edinen araştırmalar kaleme alınmıştır. Ancak söz konusu iki müfessirin, özellikle ticaret hukukuna dair kavram ve hükümler bağlamında mukayeseli biçimde ele alındığı müstakil bir çalışmaya rastlanmamaktadır.

Bu çerçevede, tefsir ve fıkıh literatürünü birlikte değerlendiren, kavramsal çözümleme ile mukayeseli yöntemi merkeze alan araştırmalara ihtiyaç bulunduğu açıktır.

Bu araştırmanın temel amacı, Cessâs ve Sâbûnî'nin ahkâm tefsirlerinde yer alan ticaretle ilgili kavram ve hükümlerin mukayeseli bir analizini gerçekleştirmektir. Bu doğrultuda her iki müfessirin âyetlerden hüküm çıkarma yöntemleri, kullandıkları deliller, benimsedikleri usûlî ilkeler ve ulaştıkları fikhî sonuçlar incelenecektir. Ayrıca

çalışmada mezhep aidiyetinin, ilmî geleneğin ve içinde bulunulan tarihsel-sosyal şartların müfessirlerin yorumlarına etkisi de tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışma, öncelikle İslâm ticaret hukukunun genel çerçevesini ortaya koyan teorik bir zeminle başlamaktadır. Bu kapsamda ticaretin meşruiyeti, kaynakları ve temel ilkeleri ele alınmaktadır.

Devamında Cessâs ve Sâbûnî'nin hayatları, ilmî kişilikleri ve eserleri incelenecektir. Özellikle ahkâm tefsirleri çerçevesinde ticaretle ilgili âyetlere yaklaşımları analiz edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda ticaret, akit, bey', ribâ, karz, müdâyene gibi temel kavramlar merkeze alınacaktır. Her iki müfessirin bu kavramlara dair görüşleri ayrı ayrı ele alınacak ve ardından mukayeseye tabi tutulmaktadır.

Bu araştırmada yapılacak olan mukayese, Cessâs'ın "*Ahkâmu'l-Kur'ân*" adlı eseri ile Sâbûnî'nin "*Ravâi'u'l-Beyân fi Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân*" ve "*Safvetü't-Tefâsîr*" adlı eserleriyle sınırlandırılmıştır.

Ayrıca çalışma, İslâm ticaret hukukunun bütün konularını kapsamak yerine, daha çok ticaret, akit, bey', şirâ, karz, deyn, ribâ, keyl ve mizan gibi temel kavramlar ve bu kavramlara bağlı hükümler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Modern finansal uygulamalar ve çağdaş ekonomik problemler doğrudan inceleme konusu yapılmamıştır. Yalnızca gerekli görülen yerlerde dolaylı değerlendirmelere yer verilmiştir.

Bu çalışmada analitik, kavramsal tahlil ve karşılaştırmalı yöntemler birlikte kullanılmıştır. Öncelikle her iki müfessirin ticaretle ilgili âyetlere dair yorumları tespit edilmiş, ardından bu yorumlar analiz edilmiştir. Mukayeseli yöntem çerçevesinde, Cessâs ve Sâbûnî'nin benzer ve farklı yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu farklılıkların usûlî, mezhebî ve tarihsel arka planına değinilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TİCARET HUKUKUNUN GENEL ÇERÇEVESİ

1.1. İslâm Hukukunda Ticaretin Yeri

1.1.1. Ticaretin Meşruiyeti ve Hikmeti

Ticaret kelimesinin Arapçaya Ârâmîce ve Süryânîceden geçtiği, kelimenin aslının “tiggârâ” ve “tâgûrtâ” olduğu düşünülmektedir.¹ Arapçada *ت-ج-ر (t-c-r)* fiilinin mastarıdır. Kökü bakımından “*satmak ve satın almak*” anlamlarına gelen *bey‘* ve *şira‘* kelimelerini kapsamaktadır. Malların karşılıklı değişimini ifade eder.² Sermaye üzerinde kâr elde etme amacıyla tasarrufta bulunma³ ve yaptığı işte usta olan kişi⁴ anlamlarında da kullanılmıştır. Ticaret işini yapan kişi anlamına gelen tâcir; bir şey alan ve satan anlamındadır.⁵ Hulâsa ticaret, kazanç elde etmek maksadıyla yapılan alım-satım işlerinin tamamı olarak açıklanabilir.⁶

İnsan, varoluşundan itibaren hayatını sürdürebilmek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek amacıyla tarım, hayvancılık, zanaat ve benzeri alanlarda faaliyet göstermiştir. Klasik fıkıh eserlerinde de meşrû kazanç yolları arasında ticaret, sanat, ziraat ve hayvancılık zikredilmektedir.⁷ Ancak insanın bütün ihtiyaçlarını tek başına karşılaması mümkün olmadığından, toplum içerisinde karşılıklı yardımlaşma ve alışveriş ilişkileri

¹ Cengiz Kallek, “Ticaret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/134.

² Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâr-ı Sâdır, 1414/1993), 4/89.

³ Ebu'l-Kâsım el-Hüseyn b. Muhammed el-Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1412/1991), 164.

⁴ Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1426/2005), 356.

⁵ Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 356; Ebu Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrût: Dâru'l-İlim, 1407/1987), 2/600.

⁶ Cengiz Güneş, “Kur'ân'ın Ticaret Dili ve Kavramları”, *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* II/1 (2019), 103.

⁷ Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Kesb bi-Şerhi Şemsi'l-Eimmeti's-Serahsî*, nşr. Abdulhâdî Horosânî, thk. Süheyl Zekkâr (Dımeşk: y.y, 1400/1980), 63; Abdulkadir Atar, *Şeyhülislâm Fetvaları Işığında Osmanlı'da İktisadi Hayat* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2020), 235.

ortaya çıkmıştır. Kişi, sahip olmadığı mal ve hizmetleri başkaları aracılığıyla temin etme yoluna gitmiştir. Bu durum zamanla ticaretin doğmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu sebeple ticaretin tarihinin, insanlık tarihi kadar eski olduğu ifade edilebilir.⁸

Paranın bulunup ticarete kullanılma zamanına kadar insanlar sahip oldukları malları, sahip olmadıkları diğer mallar ile değiş tokuş yapmak suretiyle ihtiyaçlarını gidermiştir.⁹ Malların değişimi uygulamasına Arapçada mukâyeda, Türkçede trampa veya takas denilmektedir. Paranın bulunmasından sonra trampa akdinin uygulanma alanı azalmış olsa da günümüzde hâlâ daha az da olsa devam ettiği görülmektedir.¹⁰

Trampa akdinde mal ve hizmetler, arada para bulunmadan doğrudan birbirleriyle değiştirilirdi. Daha sonraki zamanlarda herkesçe ortak bir değer atfedilen para, ticarete kullanılmaya başlanmıştır. Bu da ticaretin hem yaygınlaşmasına hem de daha kolay yapılmasına vesile olmuştur. Trampa akdinin sebep olduğu zorluklar ise ortadan kalkmıştır.

İnsanlık için bu kadar önem arz eden, adeta vazgeçilmez bir hal alan bu ticaret faaliyeti için elbette ki İslâm birtakım kurallar getirmiştir. İnsanları bu dünyaya imtihan için gönderen Allah,¹¹ insanları bu konuda da imtihan edecektir. Her konuda olduğu gibi ticarete de makâsıdü’ş-şerîa gereğince insanların lehine olan durumlar meşrû kılınmış, insanların zarar görecekları ve aleyhlerine olan durumlar ise yasaklanmıştır.

Kur’ân-ı Kerîm’de, “*Ben, insanları ve cinleri yalnızca bana ibadet etsinler diye yarattım.*”¹² buyurulmuştur. Âyetten de anlaşılacağı üzere yalnızca Allah’a ibadet edilmesi emredilmektedir. Allah’tan başkasına ibadet yasaklanmıştır. Kur’ân-ı Kerîm, insanın yalnızca namaz, oruç, hac, zekât, infak gibi ibadetlerine düzen getirmemiştir. Aynı zamanda insanın toplumsal ilişkilerini, ahlakî tutumlarını ve ticarî faaliyetlerini tertip

⁸ Nejat Bozkurt, “Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Aralık 2002), 153.

⁹ Abdusseme el-Mısırî, “İslâmda Ticaret Âdâbı”, çev. Ramazan Şimşek, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1981), 477; Bilal Aybakan, “Trampa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/305.

¹⁰ Aybakan, “Trampa”, 41/305.

¹¹ *Kur’an Yolu Meâli*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Bakara 2/155; el-Ankebût 29/3; el-Mülk 67/2.

¹² ez-Zâriyât 51/56.

eden bir rehber olarak indirilmiştir. Yapılan bu faaliyetleri de birer ibadet maksadıyla yapılmasına teşvik etmiştir.

İslâm'a göre ticaret, yalnızca günlük hayatın geçimini sağlamak amacıyla yapılan bir faaliyet olarak görülmemiştir. Bilakis ticaret hem günlük hayatın idame ettirilmesinin hem de kulluk bilincinin bir parçası olarak görülmüştür. Sonuç olarak Müslüman bir kişinin ticarî faaliyetlerinde hem dünya kazancının hem de âhiret kazancının dengelendiği bir sistem inşa edilmiştir.

İslâm'ın ticarî yaşama bakışı, ticareti yalnızca bir mal alışverişinden ibaret görmemektedir. Aynı zamanda ahlakî ve hukukî sorumluluk alanı olarak da kabul etmiştir. İslâm ticaret hukukunun temelinde yer alan âyetler, dünyevî kazanç elde etmeyi tesis ederken bu meşruiyeti sıkı ahlakî sınırlarla çevreler.

Ticaret, insanların yeryüzünde geçimini temin etme vesilelerinden birisi olup yaşamın doğal ve meşrû bir parçası olarak görülür. Ticarî faaliyetler, hayatın idamesi için zorunlu bir faaliyet olarak da kabul edilmiştir.

Müzzemmil sûresinin 20. âyetinde geçmekte olan “*Bir kısmınız Allah'ın lütfundan rızık aramak üzere yeryüzünde yol tepecek.*” kısmı, müfessirler tarafından ticaret olarak tefsir edilmiştir.¹³

Burada ticaretin ifade edilmesi, İslâm'ın ticarî faaliyetleri ibadetlerin karşısında konumlandırmadığını bilakis niyet ve meşruiyet şartıyla ibadet bilinci alanına dâhil ettiğinin işaretidir. Bunu meşrû bir ticaretin temelini “ticaret - ibadet” bütünlüğü anlayışının Kur'ân-ı Kerîm'den bir dayanak olarak da kabul edebiliriz.

Kur'ân-ı Kerîm'de de ticaretin meşrû olması için karşılıklı rıza aranmış ve bâtil yollarla malların yenilmesi yasaklanmıştır.¹⁴ İslâm, insanın yaşamı boyunca kazancını meşrû yollar aracılığı ile elde etmesini emretmiş, emeğin ve alın terinin önemine dikkat çekmiştir. Ticaret de bu meşrû yollardan birisi kabul edilmiştir. Allâh, Kur'ân-ı Kerîm'de

¹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi-i ve'l-İ'lân, 1422/2001), 23/397; Imâdü'd-Din Ebü'l-Fedâ İsmâil b. Ömer ed-Dımeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 8/268; Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâr-u İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, 1420/1999), 30/694; Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî medârikü't-tenzil ve hakâiku't-te'vil* (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1419/1998), 3/560; Serahsî, *el-Kesb bi-şerhi Şemsi'l-Eimmeti's-Serahsî*, 64.

¹⁴ en-Nisâ 4/29.

“Ey İman edenler! Mallarınızı aranızda haksız yollarla, bâtil yollarla yemeyin; sadece karşılıklı rıza ile alıp verdiğiniz ticaret yoluyla olursa başka.”¹⁵ buyurarak insanların birbirlerinin mallarını bâtil yollar ile yemelerini yasaklamış, helâl kazanç aracılığı olarak karşılıklı rızaya dayalı ticaret yapmayı teşvik etmiştir.

Bu âyet, İslâm hukukunda ticaretin meşrû olduğunun asıl delillerinden birisidir. Nitekim karşılıklı rızaya dayanan ticaretin insan fitratına, toplumsal düzenin muhafaza edilmesine, ekonomik özgürlüğün ve adaletin kurulmasına uygun olduğu da bir gerçektir.

Ticaretin meşruluğu konusunda “Allâh, alışverişi helâl kılmış, ribâyı ise haram kılmıştır.”¹⁶ âyeti de örnek gösterilebilir. Bu âyet, açık bir şekilde ticaretin, alışverişin helâl kılındığını ve ribânın¹⁷ tamamen yasaklandığını belirtmektedir. Bu konuda Sâbûnî, ticaretin karşılıklı rızaya dayalı olup menfaatlerin de değişiminin söz konusu olduğunu ancak ribânın yani faizin borçlunun emeğini, alın terini tüketerek elde edilen, canından koparılmış bir fazlalık olduğunu söylemektedir.¹⁸ Ribâ ile uğraşan kişileri de insanların kanını emen kimseler olarak tanımlamaktadır.¹⁹

Fahredden er-Râzî (ö. 606/1210), bazı âlimlere göre ribânın haram kılınma sebebinin insanı çalışmaktan alıkoyma sebebi olduğunu belirtmiştir. Malı veya parası olan kişinin ribâ ile bir işlem yapmak suretiyle kâr elde etmeye başladığında kolayca, emek sarf etmeksizin para kazandığını görünce meşrû ticaret gibi karşılıklı rıza gerektiren işlere girmez. Nihâyetinde de bu durum toplumun zararına sebebiyet verir. Halbuki Fahreddin er-Râzî’nin de dediği gibi dünya maslahatı yalnızca ticaret, zanaat, sanat gibi imar faaliyetleri ile düzene girer.²⁰

Ticaretin meşrû olması yalnızca dünyevî bir gereklilik olarak değil aynı zamanda amelî bir ibadet olarak da görülmüştür. Hz. Peygamber (s.a.v) pek çok hadisinde ticarete değinmiş ve ticareti övmüştür. “Emîn ve sâdık tüccâr, şehitler, siddîklar ve

¹⁵ en-Nisâ 4/29.

¹⁶ el-Bakara 2/275.

¹⁷ Ribâ, Türkçe karşılığı faiz olup fazlalık, ticarete karşılığı olmayan hakiki veya hükmi fazlalık anlamına gelmektedir. İleriki konularda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

¹⁸ Muhammed Alî es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr* (Kâhire: Dâru's-Sâbûnî li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1417/1997), 1/160.

¹⁹ Muhammed Alî es-Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân tefsîru âyâti'l-ahkâm mine'l-Kur'ân* (Dimeşk: Mektebetü'l-Ğazâlî, 1980/1400), 1/384.

²⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/74.

peygamberlerle birlikte dir.”²¹ buyurarak dürüst tüccarların makamını vurgulamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v), doğru yapılan bir ticaretin ne kadar mühim olduğunu belirtmiş, ibadet bilinciyle yapılması gerektiğine işaret etmiştir. Bu da bize İslâm ticaret felsefesinin sadece bir alışveriş yapıp kâr elde etmek olmayıp bununla birlikte adalet, dürüstlük, güvenilirlik, karşılıklı rıza, toplumsal fayda gibi ahlakî esasları da temel aldığını gösterir.

Hadise göre yalnızca ticarete konu olan malın meşrû olması yeterli değildir. Yapılan ticaret, dürüstlük, güven, sadakat ve kul hakkını gözetme gibi işin hukukî ve ahlakî kısmıyla da ilgilidir. İslâm, ticareti hem hukukî hem de ahlakî temeller üzerinde özdeşleştirmiş ve bu iki temel üzerine inşa etmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v)’in kendisinin de küçük yaşlarda, gençliğinde nübüvvetten önce ve nübüvvetten sonra ticaretle meşgul olduğu bilinmektedir. Nübüvvet geldikten sonra da ticaret ile meşgul olması ticaretin meşrû olduğunu göstermekte ve ticaretin dindeki yerini ve önemini somutlaştırmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v)’in, çocukluk yıllarında amcası Ebû Tâlip ile ticarete çıktığı,²² gençlik yıllarında Hz. Hatice ile mudârebe usûlü yani emek-sermayeye dayalı ticaret yaptığı da bilinmektedir.²³ Hz. Peygamber’in (s.a.v) güvenilirliği ve dürüstlüğü o kadar meşhur olmuş ki müşrikler bile ona “*Muhammedü’l-Emîn*” lakabını vermişlerdir.²⁴ Bu da göstermektedir ki yapılan ticaret yalnızca ekonomik bir faaliyetten ibaret değil kişinin emanet ve sadakatının de bir lâmetidir.

Hz. Peygamber (s.a.v), Medîne’ye hicret ettiğinde Medîne’nin ekonomisinde Yahudiler büyük oranda söz sahibiydi. Hicretten sonra Hz. Peygamber (s.a.v), Mescid-i Nebevî’nin inşasının ardından kendilerine pazar yerleri kurmuştur. Mekke’den Medîne’ye göçen Muhacirler, Mekke’de olduğu gibi Medîne’de bu pazarlarda ticaret

²¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi’u’l-kebir*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1996), “Buyu”, 4; Ebû Muhammed Abdullâh b. Abderrâhmân Dârimî, *Müsnedü’l-Dârimî* (el-Memleketü’l-Arabiyyetü’s-Suûdiyye: Dâru’l-Muğnî li’n-Neşri ve’t-Tevziî, 1412/2000), “Buyu”, 8.

²² Muhammed Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), 1/47.

²³ Ebu’l-Hasen Alî en-Nedvî, *Rahmet Peygamberi*, çev. Abdülkerim Özeydin (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 89.

²⁴ Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, 1/58; Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu’s-siyre*, çev. Atik Aydın (İstanbul: Dönem Yayıncılık, 2019), 68-69; Adnan Demircan, *Siyer* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), 183.

yapmaya başlamışlardır. Böylece Müslümanlar kısa süre sonra Medîne'nin ekonomisinde önemli yere sahip olmuştur.²⁵

Hz. Peygamber (s.a.v), sohbetlerinde Müslümanları ticarete teşvik etmiştir. Ticaret yaparken kimseyi aldatmamayı,²⁶ ölçüp tartarken eksik tartmamayı, yalan söylememeyi, alım - satım yaparken boş yere yemin etmemeyi²⁷ emretmiştir.

Karşılıklı rızaya dayanan, meşrû bir ticaretin insanların geçimini sağlamaları açısından bir gereklilik olduğu da âşikârdır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de “*Namaz kılındığı zaman artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın.*”²⁸ buyurularak çalışmaya, alın terine, emeğe dikkat çekilmiş ve helâl kazanca yönlendirilmiştir.

1.1.2. İslâm Ticaret Hukukunun Kaynakları

İslâm ticaret hukuku, İslâm hukuk düşüncesinin genel kaynak sistematığı içerisinde şekillenmiş olup, ticarî ilişkilerin düzenlenmesi bağlamında hem normatif hem de pratik yönü tarih boyunca gelişen bir yapı arz eder. Bu hukuk alanının kaynakları yalnızca klasik fıkıh çerçevesiyle sınırlı olmayıp sosyo-ekonomik ihtiyaçların, örfün ve değişen piyasa şartlarının da dikkate alınmasıyla dinamik bir mahiyet kazanmıştır.

İslâm ticaret hukukunun incelenmesinde takip edilen usul, esas itibarıyla vahiy kaynaklı ilkelere dayanır. Vahyin ortaya koyduğu temel hükümler dışındaki alanlar ise zaman ve mekânın değişkenliği sebebiyle örf, tecrübe ve toplumsal ihtiyaçlara göre farklılık arz eder. Tarihte uygulanmış olan pratikler, bağlayıcılık taşımamakla birlikte, tecrübe birikimi oluşturarak günümüzde ortaya çıkan ticarî meselelerin çözümünde yol gösterici bir nitelik üstlenir.

Muâz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak gönderen Hz. Peygamber (s.a.v)'in Muâz b. Cebel ile arasında geçen şu konuşması bize delillerin sırasına ve önemine işaret etmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.v): “Nasıl yöneteceksin?”

Muâz b. Cebel: “Allah'ın kitabıyla hükmedeceğim.”

²⁵ Demircan, *Siyer*, 314.

²⁶ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Kâhire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955), “İmân”, 164.

²⁷ Müslim, “Müsâkât”, 27.

²⁸ el-Cuma 62/10.

H. Peygamber (s.a.v): “Allah’ın kitabında yoksa?”

Muâz b. Cebel: “Allah’ın Resûlü’nün sünneti ile.”

H. Peygamber (s.a.v): “Allah’ın Resûlü’nün sünnetinde de yoksa?”

Muâz b. Cebel: “Kendi reyim ile içtihat yapacağım.”

H. Peygamber (s.a.v): “Allah’ın Resûlü’nün resulünü muvaffak kılan Allah’a hamd olsun.”²⁹

İslâm ticaret hukuku ile ilgili düzenlemeler, İslâm hukukunun muâmelât başlığında incelenir. Dolayısıyla İslâm hukuk kaynakları ile paralellik arz eder.

İslâm ticaretinin asıl kaynakları, İslâm hukukunun kaynakları ile paralel olacak şekilde “*Kitâb, Sünnet, İcmâ, Kıyas*” olmak üzere aslî deliller; *İstislâh (mesâlih-i mürsele), İstishan, Sedd-i Zerâi, Örf, Sahabe Kavli, Istishâb*” olmak üzere de fer’î deliller sıralanabilir.

1.1.2.1. Aslî Deliller

İslâm ticaret hukukunu anlamak ve güncel meselelere İslâmî bir pencereden cevap verebilmek için öncelikle İslâm hukuk usulünün aslî kaynaklarına başvurulur. Bu kapsamda ilk başvurulması gereken kaynak elbette ki Kur’ân-ı Kerîm’dir. Kur’ân-ı Kerîm’de açık bir hüküm bulunuyorsa bu hüküm aynen uygulanır. Eğer açık bir hüküm bulunmuyor ise sırasıyla sünnet, icmâ ve kıyasa başvurulur.³⁰

Kitâb

İslâmî ticaret standartlarında fikhî dayanakların başında, fıkıh usulündeki hiyerarşiye de uygun şekilde Kur’ân-ı Kerîm âyetleri ile hadisler gelmektedir. Zira meşruiyet açısından akitlere en güçlü zemini sağlayan kaynaklar, nas olarak ifade edilen âyet ve hadislerdir.³¹

İslâmî literatürde Kitâb’dan maksat Kur’ân-ı Kerîm’dir. Kur’ân-ı Kerîm, “*Kâinatın yaratıcısı olan Allah’ın kelâmı olup yine Allah tarafından Cebrâil vasıtasıyla Hz. Muhammed (s.a.v)’e Arapça olarak vahyedilmiş, en kısa sûresiyle bile mucize olan, sayfalarda yazılı olan, tevâtüren naklonulan, okunması ile ibadet edilen Fâtiha sûresi ile*

²⁹ Tirmizî, “Ahkâm”, 3 (1327).

³⁰ Şa’bân, *Usûlu’l-fikh*, 27.

³¹ Şa’bân, *Usûlu’l-fikh*, 28.

başlayıp Nâs sûresi ile biten kitaptır."³² Kur'ân-ı Kerîm, bütün şer'î delillerin aslı olması hasebiyle "aslü'l-usûl" olarak da isimlendirilmiştir.³³ İslâm hukukunda hükümler için temel kaynak niteliğindedir. Diğer deliller ise Kur'ân-ı Kerîm'in açıklanması, tefsiri veya ondan hüküm istinbat edilmesi yoluyla ortaya çıkmış olup neticede Kur'ân-ı Kerîm sisteminin bütünlüğü içinde yer alırlar.³⁴

Usul ilminin konusu bakımından Kur'ân-ı Kerîm âyetleri, lafızların manalara delaleti açısından farklı yönlerden ele alınmış; lafızların hakikat-mecaz, sarih-kinaye, âm-hâss, mutlak-mukayyed ayrımları, emir-nehîy formları, ayrıca lafızların açıklık ve kapalılık düzeyleri bakımından zâhir-nass-müfesser-muhkem ile hafî-müşkil-mücmel-müteşâbih kategorileri çerçevesinde incelenmiştir. Bunun yanı sıra lafızların manaya delalet şekilleri açısından ibarenin, işaretin, iktizânın ve delaletin manaya delaleti gibi hususlar da usulün temel konuları arasında yer alır.³⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de mâlî ilişkilerle ilgili olarak bey', icâre ve rehin gibi gündelik akitler bağlamında, devlet gelir ve giderleri ile genel iktisat alanına ilişkin pek çok âyet mevcuttur. Bu âyetler, İslâmî ticaret standartlarında meşruiyetin başlıca fikhî dayanaklarından biri olarak yer almakta ve sistemin nas temelli çerçevesini oluşturmaktadır.³⁶

Sünnet

Kur'ân-ı Kerîm, kaynak değeri itibariyle İslâm hukuku delilleri arasında birinci sırada yer almakla birlikte, bütün meselelerin hükmünü tafsîlî biçimde içermemektedir. Bu sebeple, Kur'ân-ı Kerîm'de hükmü açıkça bulunmayan meselelerde Hz. Peygamber (s.a.v)'in söz, fiil ve takrirlerinden oluşan sünnete başvurulur. Sünnet bu çerçevede vahyin açıklayıcı, tamamlayıcı ve tatbik edici bir fonksiyon üstlenerek ikinci derecede kaynak konumunu teşkil eder.³⁷

³² Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 33; Zühaylî, *el-Vecîz*, 24; Abdulvehhâb Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1423/2002), 26.

³³ Ali Bardakoğlu, "Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/123.

³⁴ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 29.

³⁵ Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964), 84-106.

³⁶ Zühaylî, *el-Vecîz*, 31.

³⁷ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 55-57; Zühaylî, *el-Vecîz*, 35.

Fıkıh usûlünde Kitâb'dan sonraki ikinci temel kaynak sünnettir.³⁸ Sünnetin delil oluşu tartışılırken çoğu zaman hadislerin sübut ve güvenilirlik derecelerine dair meseleler gündeme gelmiştir. Ayrıca hadis metinlerinin lafız yapısı ve manaya delalet biçimleri de usûlün doğrudan ilgilendiği konular arasında yer almıştır.³⁹

Kitâb ve Sünnet'te bir meselenin hükmü açıkça yer alıyorsa diğer delillere başvurmaya gerek kalmaz. Mecelle'de de ifade edildiği üzere “Mevrid-i nassda içtihad mesâğ yoktur.” Başka bir ifadeyle, hakkında nass bulunan bir konuda içtihad yoluna gidilmez. Zira içtihad zannî bir delildir ve onunla ulaşılan hükümler de zannîlik vasfını taşır. Buna karşılık nassın ortaya koyduğu hüküm kat'îlik ifade ettiğinden zannî olana tercih edilir.⁴⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de ve Sünnet'te hükmü bulunmayan meseleler ise içtihad sahasına dâhil edilir. İslâm ticaret hukukundaki pek çok yeni mesele Kitâb ve Sünnet'te doğrudan karşılığı bulunmadığı için müçtehitlerin içtihadlarıyla çözüme ulaştırılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra vahiy kapısının kapanmış olması ve yeni bir peygamber gelmeyecek olması sebebiyle, Muâz b. Cebel hadîsinde de işaret edildiği üzere, bu tür problemlerin çözümünde içtihad kurumu kaçınılmaz bir rol üstlenmiştir. Dolayısıyla bu iki (naklî) temel kaynaktan sonra aklî kaynaklar gelmektedir.⁴¹

İcmâ

İcmâ, sözlükte azmetmek, bir konuda kesin kararlı olmak, bir konuda fikir birliğine varmak gibi anlamlara gelmektedir. Usûl-i fıkhîta ise icmâ, “Hz. Peygamber (s.a.v)'in ümmetinden olan müçtehitlerin, Hz. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonraki herhangi bir devirde, şer'î bir hüküm hakkında ittifak etmeleridir.”⁴²

Usûl-i fıkhî bağlamındaki tarif dikkate alındığında icmâın gerçekleşme şartlarının oldukça ağır olduğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen, İslâm hukukçularının çoğunluğu

³⁸ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 41.

³⁹ Murteza Bedir, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/152.

⁴⁰ Hocaeminefedizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 70-71.

⁴¹ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 28.

⁴² Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 87-88; Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 50.

icmâî şer'î deliller arasında yer alan ve bağlayıcılığı bulunan bir kaynak olarak benimsemiştir.⁴³

İslâm ticaret hukukunda başvuru delillerden biri de icmâdır. İcmâ, hem ticaretin meşruiyet zeminini oluşturan unsurlardan biri olarak zikredilmekte hem de fıkıh usûlündeki deliller hiyerarşisine paralel biçimde Kitâb ve Sünnet'ten sonra yer almaktadır.

Kıyas

Kıyas sözlükte bir şeyin başka bir şeyle ölçülmesi, iki şeyi eşitlemek gibi anlamlara gelmektedir. Fıkıh usûlünde kıyas, “*Kitâb, Sünnet veya icmâda hükmü bulunmayan bir meseleye aralarındaki illet sebebiyle bu kaynaklardan birisinde yer alan meselenin hükmünü vermek.*”⁴⁴ demektir.

Konu ile ilgili Kitâb, Sünnet veya icmâda çözüm bulunamamış ise kıyas delili kullanılır. Muâmelât alanında kıyasın uygulama alanı oldukça geniştir. Bunun temel sebebi, ticarî ilişkilerin tarih boyunca değişkenlik göstermesi ve ekonomik işlemlerin yeni formlar kazanmasıdır. Kıyas, bu bağlamda hem mevcut sözleşmelerin kapsamını genişletmiş hem de yeni ekonomik işlemlerin hükme bağlanmasını mümkün kılmıştır.⁴⁵

Günümüzde herhangi bir ticarî meselenin İslâm ticaret hukukuna göre değerlendirilmesinde ilk olarak “*aslî kaynaklar*” diye ifade edilen dört temel delile (*edille-i erbaa*) başvurulmaktadır. Bu deliller açıklandığı üzere Kitâb, Sünnet, icmâ ve kıyastan oluşmakta olup İslâm hukuk düşüncesinin normatif çerçevesini teşkil etmektedir. Mesele, bu dört delil çerçevesinde hükme bağlanabilirse başka bir delile ihtiyaç duyulmaz. Ancak söz konusu delillerle hükme ulaşmak mümkün olmadığında, İslâm hukuk metodolojisinde “*fer'î deliller*” olarak isimlendirilen ikincil kaynaklara müracaat edilir ve mesele bu deliller aracılığıyla çözüme kavuşturulur. Böylece İslâm hukuk sistemi, ticarî meseleleri hiçbir zaman çözümsüz bırakmayan ve yeni durumlar karşısında içtihadî açılımlara imkân veren bir yapıyla karşımıza çıkar.

⁴³ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 52.

⁴⁴ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 113.

⁴⁵ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 123.

Ribânın haram kılınması Kitâb'dan örnekle “وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا”⁴⁶ âyeti ile açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v)'in Veda haccında “*Fâizin her çeşidi kaldırılmıştır. Câhiliyeden kalma bu çirkin âdetin her türlü ayağının altındadır. İlk kaldırdığım fâiz de Abdulmuttalib'in oğlu (amcam) Abbâs'ın fâizidir.*”⁴⁷ sözü de bize Sünnet'e bir örnektir.

Mevrîd-i nass alanında içtihadı yer olmadığına dair usûl prensibi burada da geçerlidir. Bir başka ifadeyle, hakkında Kitâb veya Sünnet'te açık ve kesin hüküm bulunan meselelerde içtihad yoluna gidilmez.⁴⁸ Ribâ konusundaki haramlık hükmü içtihadı gerek duymaz. Çünkü hem Kur'ân-ı Kerîm'de hem de Sünnet'te ribânın haram olduğuna dair açık ve kesin ifadeler yer almaktadır. Bu sebeple, faizin haramlığı hususunda ayrıca içtihadı başvurmaya gerektirecek bir boşluk bulunmamaktadır ve bu yönüyle mesele içtihadı kapalıdır.

Fıkıh mezheplerinin çoğunluğu, ribânın illetinin tespiti için kıyas metodunu işletmiş; bu bağlamda altın ve gümüş gibi malların para veya değer ölçüsü olma özellikleri, bu malların tartı veya ölçü ile alınıp satılmaları illet olarak ileri sürülmüştür. Böylece ribevî malların kapsamı yalnızca naslarda zikredilen mallarla sınırlı kalmamış; kıyas yoluyla başka mal grupları da dahil edilmiş ve ribevî hükümlerin güncel ekonomik ilişkilerde de uygulanabilmesi için teorik zemin oluşturulmuştur.

Bu ayrım, İslâm hukukunun normatif yapısının bir yönüne işaret etmektedir. Hükümün kendisi kat'î olmakla birlikte, hükümün illeti zannî olabilir.⁴⁹ Dolayısıyla ribâ yasağının haramlığı konusunda nassın sağladığı kesinlik ile illete dair içtihadî alan birbirinden ayrılmıştır. Bu ayrım sayesinde hem nas sabit kalmakta hem de ekonomik hayatta karşılaşılan yeni muâmelelerin hükme bağlanması için gerekli metodolojik esneklik korunmaktadır.⁵⁰

1.1.2.2. Fer'î Deliller

İslâm ticaret hukukuna dair meselelerin çözümünde izlenen metodolojide, öncelikle aslî delillere başvurulmakta; bu delillerle hükme ulaşılamadığı durumlarda ise

⁴⁶ el-Bakara 2/275.

⁴⁷ Müslim, “Hac”, 147 (1218).

⁴⁸ Ali Haydar Efendi, *Düerü'l-Hükkâm*, 1/70-71.

⁴⁹ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 227.

⁵⁰ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 123.

fer‘î delillere müracaat edilmektedir. Bu çerçevede, yeni ortaya çıkan ticarî problemlerin çözümü, yalnızca naslarla sınırlı olmayan, içtihadta imkân veren daha geniş bir delil yelpazesine dayandırılır.

Dolayısıyla bir İslâm hukukçusu, mesele hakkında Kitâb, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi aslî delillerde hüküm bulamadığında fer‘î kaynaklardan yararlanarak içtihadını gerçekleştirebilir ve bu suretle mesele çözüme kavuşturulur. Bu yaklaşım, İslâm hukuk sisteminin meseleleri cevapsız bırakmayan ve yeni durumlara çözüm üretebilen dinamik yapısını göstermektedir.

İslâm hukuk metodolojisinde fer‘î deliller genel bir tasnifle yedi başlık altında incelenebilir: “*İstishâb (mesâlih-i mürsele), istishân, örf, sedd-i zerâi‘, şer‘u men kablenâ, sahâbî kavli ve istishâb.*” Bu deliller, çeşitli mezhepler tarafından farklı düzeylerde kullanılmış olup tarih boyunca muamelât alanındaki içtihad hareketinin önemli bir kısmını teşkil etmiştir.⁵¹

İstislâh

İstislâh diğer adıyla mesâlih-i mürsele, “*İslâm fikhının genel ilkelerine, özellikle de şer‘an onaylandığına veya reddedildiğine dair bir delil bulunmayan maslahata göre hüküm verme yöntemidir.*”⁵² olarak tanımlanmaktadır.

İstislâh, özellikle muâmelât alanında, şer‘î maksatların gerçekleştirilmesi ve insanların zarardan korunması amacıyla başvurulmuş bir delil olup, maslahatın şer‘î ilkelerle çatışmaması şartına bağlanmıştır. Böylece İslâm hukukunun statik yani donuk bir yapı olmadığını aksine toplumsal değişime cevap verebilen ve yeni durumlara içtihadta dayalı çözümler üretebilen dinamik bir karakter taşıdığı sonucuna varabiliriz.

İslâm hukuk tarihinde istislâha dayanan uygulamalara dair birçok örnek mevcuttur. Hz. Ömer (r.a)’in fethedilen toprakları savaşa katılan askerler arasında taksim etmeyip eski sahiplerinin ellerinde bırakması, kamu yararının gözetildiği ve ileride oluşacak ekonomik dengenin korunmasının hedeflendiği⁵³ bir istislâh örneğidir.

⁵¹ Şa‘bân, *Usûlu’l-fikh*, 28.

⁵² Şükrü Özen, “İstislâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/383.

⁵³ Ya‘kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa’d el-Ensârî Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, thk. Taha Abdurraûf Sa’d - Sa’d Hasan Muhammed (Mısır: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, t.y.), 63.

Hz. Ebû Bekir (r.a.)'in kendisinden sonra Hz. Ömer (r.a.)'in halife tayin edilmesini tavsiye etmesi de aynı şekilde devlet işleyişinde fitnenin önlenmesi ve istikrarın sağlanmasına yönelik bir maslahat uygulamasıdır. Yine Hz. Ebû Bekir (r.a) döneminde Kur'ân-ı Kerîm sayfelerinin mushaf haline getirilmesi, Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde bulunmayan fakat ümmet için büyük fayda taşıyan önemli bir maslahat örneği olarak kabul edilmiştir.⁵⁴

Günümüzde de maslahat-ı mürsele alanının daralmadığı, aksine genişleyerek yeni konulara uygulanabildiği görülmektedir. Özellikle koruyucu sağlık hizmetleri, salgın hastalıklara yönelik düzenlemeler, trafik kuralları, kamu güvenliği politikaları ve riskten korunmaya yönelik çeşitli tedbirler maslahat-ı mürsele kapsamında değerlendirilebilecek güncel örneklerdir. Bu tür düzenlemeler hakkında leh veya aleyhte açık bir nas bulunmamakta, buna rağmen toplum yararını gerçekleştirdikleri için şer'an makbul kabul edilmektedirler.

İstihsân

İstihsân, *“müçtehidin bir meselede kendi kanaatince o meselenin benzerlerinde verdiği hükümden vazgeçmesini gerektiren nas, icmâ, zaruret, gizli kıyas, örf veya maslahat gibi çeşitli delile dayanarak o hükmü bırakıp başka bir hüküm vermesidir.”*⁵⁵ Cessâs istihsânı, *“kendisine nisbetle üstünlüğü bulunan bir delil sebebiyle kıyasın terkedilmesi.”* şeklinde tanımlamıştır.⁵⁶

İstihsân, hukukun genel kurallarının doğurduğu güçlükleri gidermeyi amaçlayan esnek bir metodolojik araç olarak karşımıza çıkar. Hanefî hukukçular bu delili özellikle muamelât alanında yoğun bir şekilde kullanmışlardır;⁵⁷ zira ticaret ve ekonomik ilişkilerin doğası gereği ortaya çıkan çeşitlilik ve pratik ihtiyaçlar çoğu zaman temel naslar ile çözüme kavuşturulması güçtür.

İstihsânın mahiyetini somutlaştırmak bakımından günümüzden bir örnek vermek gerekirse; trafik kurallarında yer alan “kırmızı ışıkta durmak” ilkesi genel ve bağlayıcı bir kural olmakla birlikte, acil müdahale gerektiren durumlarda (örneğin yangına giden

⁵⁴ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 165.

⁵⁵ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 174; Zühaylî, *el-Vecîz*, 86.

⁵⁶ Ahmed b. Alî Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf el-Kuveytiyye, 1414/1994), 4/233.

⁵⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/233.

itfaiye aracı) bu kural uygulanmaz. Zira bu durumda “yaşam hakkının korunması” daha üstün bir maslahat olarak ortaya çıkar ve kırmızı ışıktaki durma kuralı terk edilerek geçiş üstünlüğü tanınır.⁵⁸ Bu örnek istihsânın temel mantığını göstermektedir; genel kural ile özel gerekçe arasında ortaya çıkan çatışmada özel gerekçeye öncelik verilir.

İslâm ticaret hukukunda istihsânın klasik uygulamalarından biri selem sözleşmesidir. Genel kural gereği “olmayan şeyin satışı caiz değildir” ilkesi muamelât alanında sabittir.⁵⁹ Buna göre henüz meydana gelmemiş ürünlerin satışı geçersizdir. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v), hurma üreticilerinin finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla, bedelin peşin, malın ise vadeli olarak teslim edildiği selem akdine izin vermiştir.⁶⁰ Böylece yerleşik kuraldan ayrılarak insanların ihtiyacını karşılayan alternatif bir sözleşme türü meşruiyet kazanmıştır. Bu örnek, istihsânın yalnızca nazarî bir usûl ilkesi değil, aynı zamanda ekonomik problemlere çözüm üreten dinamik bir mekanizma olduğunu göstermektedir.

Bu delil, özellikle ticaret ve iktisadî ilişkilerin geliştiği dönemlerde, katı kıyasın doğurduğu sınırlamaları aşmak için önemli bir fonksiyon icra etmiş; muamelât alanının zaman içinde donuklaşmasını engellemiştir. Bu sebeple istihsân, hukukun maslahat yönünü gözeten delil olarak nitelendirilmiş ve Hanefî uygulamasında önemli bir pratik değer kazanmıştır.⁶¹

Örf

Örf, “*insanların çoğunluğunun benimseyip alışkanlık hâline getirdiği işler, duyulduğunda başka anlama gelmeyecek derecede belirli bir anlam için kullanılan lafızlar.*”⁶² olarak tanımlanmıştır.

İslâm’ın tebliğ edilmeye başlandığı ilk yıllarda, Arap toplumunda hâkim olan Câhiliye dönemine ait örf ve âdetlerin tamamı bütünüyle yürürlükten kaldırılmamış, aynı şekilde bütünüyle de onaylanmamıştır. Aksine İslâm, toplumsal yapıyı köklü bir şekilde dönüştürürken bu örf ve uygulamaları ilâhî ölçülere göre tasnif ederek yeniden

⁵⁸ Faruk Beşer, *Herkes İçin Kolay Usulü Fıkıh* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020), 39.

⁵⁹ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ’i ‘u’s-sanâ’i fi tertîbi’ş-şerâ’i* (Mısır: Matbaatu’l-Cemâliyye, 1328), 5/138.

⁶⁰ Buhârî, “Selem”, 2 (2125).

⁶¹ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl*, 4/233.

⁶² Şa’bân, *Usûlu’l-fıkıh*, 191; Hallâf, *İlmu usûli’l-fıkıh*, 99; Zühaylî, *el-Vecîz*, 97.

değerlendirmiştir. Bu çerçevede, hükmî bakımdan üçlü bir tasarruf dikkat çekmektedir: İlâhî hükümlere bütün yönleriyle uygun olan örf ve âdetler muhafaza edilmiş; ilâhî ölçülerle bağdaşmayan ve toplumsal zarara yol açanlar tamamen kaldırılmış; kısmen uygun görülen bazı uygulamalar ise ta'dîl (düzeltme, tashih) yoluyla yeniden düzenlenerek uygulanmaya devam etmiştir.⁶³

Bu metodolojik yaklaşım, özellikle ticaret ve muamelât alanındaki uygulamalarda açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Nitekim câhiliye döneminde yaygın olan alışveriş (bey‘) ve kiralama (icâre) gibi sözleşme türleri, kamu düzeni ve maslahat açısından yararlı görüldüğü için aynen devam ettirilmiştir. Buna karşılık, alışveriş mahiyetinde değerlendirilmekle birlikte gerçekte mâlî sömürü ve haksız kazançta yol açan ribâ uygulaması hem kul hakkını ihlâl etmesi hem de ticarî istikrarı bozması sebebiyle tamamen yasaklanmıştır.⁶⁴ Yine Câhiliye Arapları arasında uygulama alanı bulan selem sözleşmesi, üretim ve tedarik süreçlerinde piyasa ihtiyaçlarını karşılayan pratik bir fonksiyona sahip olduğu için bütünüyle ilga edilmemiş; ancak doğurduğu garar (belirsizlik) ve ihtilafları bertaraf etmek amacıyla, teslim zamanı, miktar, vasıf ve fiyatın önceden belirlenmesi gibi kayıtlarla düzelterek yürürlüğe devam ettirilmiştir.⁶⁵

Günümüzde İslâm hukukunda herhangi bir meseleye dair hüküm aslî kaynaklarda açık biçimde yer almıyorsa ve toplum içinde o mesele hakkında yerleşik bir uygulama mevcutsa, çözüm süreçlerinde örfе başvurularak hüküm verilebilir. Özellikle muâmelât alanında örf, şer‘î hükmün boş bıraktığı yerlerde tamamlayıcı bir fonksiyon üstlenmektedir.

Şer‘î hukukun kurallarını yorumlama hususunda örf ve âdetin yeri mühimdir. Bu konuda kural Mecelle’de geçmekte olan “Âdet muhakkemdir.”⁶⁶ maddesidir. Ancak örf ve âdetin dikkate alınması için elbette ki bazı şartlar vardır.

Örneğin; bey‘ akdinde malın ayıplı olması müşteriye ayıp sebebiyle dönme hakkı tanır. Ancak hangi şeyin “ayıp” sayılacağı naslarda ayrıntılı olarak belirtilmediğinden, ayıbın ölçüsü ticaret erbabının örfüne göre tespit edilmiştir. Klasik literatürde “tacir

⁶³ Hayreddin Karaman, “Âdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/369.

⁶⁴ el-Bakara 2/275.

⁶⁵ Buhârî, “Selem”, 2 (2125).

⁶⁶ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 94.

örfünde malın değerini azaltan her eksiklik ayıp sayılır” ilkesi benimsenmiştir.⁶⁷ Dolayısıyla kusur tespiti örfе göre yapılmış olur.

Yerleşik olan örf-âdet, İslâm’ın bir emrine aykırı olmamalıdır. Örneğin dünyanın hemen hemen her yerinde kredi alıp vermede ribâ söz konusudur. Örfün oluşacağı kadar yaygın olmasına rağmen biz kredili işlemlerde ribâyı kabul edemeyiz. Çünkü ribâ açık bir şekilde yasaklanmıştır.

Müzâraa adı verilen ziraat ortaklığında ekip biçen kişi, tarla sahibine daha öncesinde belirlenmiş olarak sabit bir pay ödeme işlemi bazı bölgelerde yaygınlık kazanmış olsa bile o şart dolayısıyla ortaklık fâsid olacağından dolayı buradaki örfî uygulama geçerli sayılmaz.⁶⁸

Her ne kadar yaygınlaşmış olsa bile bir işin görülmesi için rüşvet verilmesi nassa aykırı olduğu için geçerli değildir, şer‘an yasaklanmıştır.⁶⁹

Dolayısıyla İslâm, ticarî muamelelerde örfün tamamını reddetmeyen, aksine onu ilâhî maksada uygunluk, maslahat, adalet, zararın def‘i ve haksız kazancın önlenmesi gibi temel ilkeler çerçevesinde dönüştüren dinamik bir yaklaşım benimsemiştir.

Sedd-i Zerâi‘

Sedd-i zerâi‘, “kendi başına mubah olan bir fiilin şer‘an sakıncalı bir sonuca götüreceğinden emin olunması veya bunun kuvvetle muhtemel bulunması sebebiyle yasaklanmasını ifade eder.”⁷⁰

Bir fiil doğrudan yasaklanmış olmasa bile onun daha sonra ortaya çıkaracağı mefsedet biliniyorsa bu sonuca götüren yollar baştan engellenir. Böylece kötülüğe giden süreç daha başlamadan tedbir alınarak kapatılmış olur. Mesela doğal ortamda yetişen ve uyuşturucu madde üretiminde kullanılan bir bitkinin ekimi, işlenmesi, tüketimi ve satımı birçok ülkede yasalarla tamamen yasaklanabilmektedir. Bu yasaklar yalnızca bitkiden elde edilen uyuşturucu maddeyi üretmeyi değil onu üreteni, satanı, müşteriyi ve tüketeni

⁶⁷ Ebu’l-Hüseyn Ahmed Kudûrî, *Muhtasarü'l-Kudûrî*, thk. Kâmil Muhammed (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1418/1997), 81.

⁶⁸ Kudûrî, *Muhtasarü'l-Kudûrî*, 143.

⁶⁹ el-Bakara 2/188. “Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin. Bile bile, günaha saparak, insanların mallarından bir kısmını yemeniz için onun bir parçasını yetkililere aktarmayın.”

⁷⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, “Sedd-i Zerâi‘”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/277.

de yaptırımlar altına alır. Pek çok ülkede görülen bu hukukî yaklaşımın İslâm hukukundaki karşılığı *sedd-i zerâi* ' olarak ifade edilir. Böylece henüz uyuşturucu ortaya çıkmadan, ona giden yol devlet müdahalesiyle hukuken kapatılmış olur.

Bir malın vadeli ve daha yüksek bir bedelle satıldıktan sonra, aynı malın peşin ve daha düşük bir bedelle geri satın alınması suretiyle yapılan işlemi ifade eden bey' u' -îneyi⁷¹ Mâlikîler *sedd-i zerâi* ' kapsamında değerlendirmişlerdir. Bey' u' l-îneyi naslar ile haram kılınmış olan ribâya götürebilecek bir aracı olarak kötüye kullanılmasına müsait olduğundan ve alışveriş yapanları töhmet altında bırakabileceğinden dolayı bey' u' l-îneyi yasaklamışlardır.⁷²

1.2. İslâm Ticaret Hukukunun Genel İlkeleri

İslâm ticaret hukuku, malî ilişkileri sadece kazanç ve kâr ekseninde değil adalet, emanet ve toplumsal denge ilkeleri çerçevesinde düzenler. Ticaret, İslâm' da meşrû ve teşvik edilen bir faaliyet olmakla birlikte, ahlakî ve hukukî sınırlarla kuşatılmıştır. Bu çerçevede temel amaç, taraflar arasında rızaya dayalı, zulüm ve haksızlık içermeyen bir mübadele düzeni kurmaktır. Kur'ân-ı Kerîm' de "*Allah alışverişini helâl, faizi haram kılmıştır.*"⁷³ buyurularak ticaretin meşruiyeti açıkça ortaya konmuştur. Ancak bu meşruiyet birtakım ilkelere bağlanmıştır.

Bu ilkelerin başında helâllik ilkesi gelir. Ticaretin konusu olan mal ve hizmetin bizzat kendisinin helâl olması, haram bir fiile vasıta teşkil etmemesi gerekir. Bu bağlamda sarhoş edici maddeler, kumar araçları veya harama doğrudan götüren akitler ticaretin kapsamı dışında bırakılmıştır.⁷⁴

İslâm ticaret hukukunun bir diğer temel ilkesi adalet ve denge ilkesidir.⁷⁵ Taraflardan birinin diğerini aldatması, zarara uğratması veya haksız kazanç elde etmesi yasaklanmıştır. Bu ilke, garar (aşırı belirsizlik), cehâlet (bilgisizlik) ve tağrîr (aldatma) yasağında somutlaşır. Akdin konusu, bedeli ve şartları açık ve belirli olmalı; taraflar

⁷¹ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî* (Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1425), 3/94.

⁷² Mâlik b. Enes, *Muvatta* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1991), "Buyu", 18.

⁷³ el-Bakara 2/275.

⁷⁴ Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 83.

⁷⁵ eş-Şuarâ 26/181-184.

bilinmezlik ve risk üzerinden değil, şeffaflık ve karşılıklı güven esasına göre hareket etmelidir.

Bunun yanında rızâ ve irade serbestisi İslâm ticaret hukukunun vazgeçilmez ilkelerindedir.⁷⁶ Akdın sahih olabilmesi için tarafların baskı, tehdit veya aldatma altında olmaksızın serbest iradeleriyle icâb ve kabulde bulunmaları gerekir. Rızayı sakatlayan her unsur, akdın ya bâtıl⁷⁷ ya da fâsid⁷⁸ olmasına yol açar. Bu ilke, insan onurunu ve mal güvenliğini korumaya yönelik olup ticaretin ahlakî zeminini güçlendirir.

Diğer bir ilke olarak toplumsal maslahatı gözetme ilkesi, İslâm ticaret hukukunun ayırt edici yönlerinden biridir. İhtikârın yasaklanması,⁷⁹ narh uygulamaları,⁸⁰ kamu zararını önlemeye yönelik müdahaleler ve temel ihtiyaç maddelerinde spekülasyonun engellenmesi bu ilkenin yansımalarıdır. Ticaret, bireysel kazanç kadar toplumun genel yararını da gözetmek zorundadır. İslâm ticaret hukuku ahlâk, adalet ve kamu yararıyla dengeleyen bütüncül bir hukuk sistemi ortaya koymaktadır.

1.2.1. Helâl - Haram Ölçüsü

İslâm ticaret hukukunun genel ilkelerinin merkezinde, ticarî faaliyetlerin helâl-haram ölçüsüne göre değerlendirilmesi yer almaktadır. Bu ölçü, sadece ticarî işlemlerin şekli geçerliliğini değil, bununla birlikte kazancın meşruiyetini ve ahlakî niteliğini de belirleyen temel bir kriterdir. İslâm hukukunda ticaret, kural olarak meşru ve teşvik edilen bir faaliyet olmakla birlikte, bu meşruiyet mutlak olmayıp ilahî sınırlar çerçevesinde geçerlidir. Dolayısıyla bir muâmelenin hukuken sahih sayılabilmesi için sadece tarafların rızası yeterli görülmemiş akdın konusu, naslara uygunluğu ve doğurduğu sonuçlar da dikkate alınmıştır.⁸¹

⁷⁶ en-Nisâ 4/29.

⁷⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şafî, *el-Ümm* (Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1403/1983), 3/240.

⁷⁸ Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 229.

⁷⁹ İbn Mâce, "Ticârât", 6; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i'*, 5/129; Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 241.

⁸⁰ İbn Mâce, "Ticârât", 27; Ebû Dâvûd, "Buyu", 49; Tirmizî, "Buyu", 73.

⁸¹ Ahmet Yaman - Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 255.

Bu bağlamda İslâm ticaret hukuku, haram yollarla kazanç elde edilmesini kesin biçimde yasaklamış; ribâ,⁸² garar,⁸³ kumar,⁸⁴ haksız kazanç,⁸⁵ aldatma⁸⁶ ve taraflara zarar veren uygulamaları⁸⁷ ticarî hayatın dışına itmiştir. Özellikle ribâ yasağı, emeksiz ve risksiz kazancı önlemeyi amaçlayarak ticarî faaliyetlerin üretim, emek ve gerçek değer üzerinden yürütülmesini hedeflemiştir. Aynı şekilde ihtikâr,⁸⁸ piyasayı manipüle eden davranışlar ve toplumun temel ihtiyaçlarını istismar eden ticarî tutumlar da helâl kazanç ilkesine aykırıdır.

Bu ilkenin doğal bir sonucu olarak, yenilmesi ve içilmesi dinen haram kılınan malların satımı da İslâm ticaret hukukunda yasaklanmıştır. Zira bu tür mallar, hukuken meşrû bir menfaat konusu teşkil etmediğinden, bunların ticarete konu edilmesi helâl kazanç anlayışıyla bağdaşmaz. İçki, leş, kan, domuz eti gibi bizzat kendisi haram olan malların yanı sıra,⁸⁹ kullanım amacı itibarıyla harama götüren veya doğrudan haram fiile hizmet eden unsurların satımı da bu kapsamda değerlendirilmiştir. Böylece İslâm hukuku, yalnızca fiilin kendisini değil o fiile götüren ticarî yolları da denetim altına almıştır.⁹⁰

Sonuç olarak helâl-haram ölçüsü, İslâm ticaret hukukunda hem bireysel kazancın meşruiyetini hem de ekonomik düzenin adaletini teminat altına alan temel bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ölçü, ticarî muamelelerin yalnızca dünyevî sonuçlarını değil, uhrevî sorumluluğunu da dikkate alan bütüncül bir hukuk ve ticaret anlayışını yansıtmaktadır.

1.2.2. Adalet

Kur'ân-ı Kerîm, ticarî ilişkilerin adalet temelinde yürütülmesini emretmiş ve bu ilkeyi özellikle ölçü ve tartı hususunda açık ve bağlayıcı hükümlerle pekiştirmiştir. Alışverişte ölçünün eksik tutulması, tartının yanlış yapılması veya karşı tarafın hakkının bilinçli şekilde azaltılması, Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça yasaklanan davranışlar arasında yer

⁸² el-Bakara 2/275.

⁸³ Buhârî, Buyu", 61; Müslim, "Buyu", 4; İbn Mâce, "Ticârât" 23; Ebû Dâvûd, "Buyu", 24.

⁸⁴ el-Mâide 5/90.

⁸⁵ en-Nisâ 4/29.

⁸⁶ Müslim, "Îmân", 164; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/123.

⁸⁷ İbn Mâce, "Ahkâm", 17.

⁸⁸ İbn Mâce, "Ticârât", 6.

⁸⁹ Ahmed b. Alî Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi' Arabî, 1405), 3/131.

⁹⁰ Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 83.

almaktadır.⁹¹ Bu tür uygulamalar sadece bireysel bir ahlâk sorunu olarak olmayıp bununla birlikte toplumsal düzeni bozan ve ekonomik güveni zedeleyen fiiller olarak da ele alınabilir.

Kur'ân-ı Kerîm'in ticarete adalet vurgusu, sadece satıcının ölçü ve tartıyı doğru yapmasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda alıcı ve satıcının karşılıklı olarak dürüst davranmasını, sözleşme şartlarına sâdik kalmasını⁹² ve taraflardan birinin diğerini aldatacak bilgi gizleme veya yanıltıcı davranışlardan kaçınmasını da kapsar.⁹³ Bu çerçevede ticaret, taraflar arasında güvene dayalı bir ilişki olarak tasarlanmış; hile, aldatma ve emeksiz kazanç yolları kesin biçimde reddedilmiştir. Zira güven unsurunun zedelendiği bir ekonomik yapının sürdürülebilir olması mümkün değildir.

Öte yandan Kur'ân-ı Kerîm, ticaret yapmayı meşrû ve hatta teşvik edilen bir kazanç yolu olarak kabul etmekle birlikte, bu faaliyetin ahlakî ilkelerden bağımsız yürütülmesine izin vermemiştir. Ticarî kazancın meşruiyeti, sadece elde edilen sonuç bakımından değil, sonuca giderken kullanılan yöntemlerin de meşrû olması gerekmektedir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v), "*Bizi aldatan bizden değildir.*"⁹⁴ buyurmuştur.

Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm, ticarete doğruluk, adalet ve güven ilkelerini merkeze alarak, ekonomik ilişkilerin sosyal dayanışmayı güçlendiren bir yapıya kavuşmasını hedeflemiştir. Ticarî hayat, sadece maddî kazancın ötesinde kul hakkının korunmasına ve toplumsal düzenin devamına hizmet eden bir alan hâline getirilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Medyen ve Eyke halkına gönderilen Hz. Şuayb (a.s)'den bahsedilmektedir.⁹⁵ Âyetlerden çıkan sonuçlara göre ilahî hitapta iki temel ilke öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, tevhid inancı çerçevesinde yalnızca Allah'a kulluk edilmesi ikincisi ise ticarî hayatta ölçü ve tartının eksiksiz ve âdil biçimde uygulanmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm kıssalarında dikkat çeken temel yöntemlerden biri, gönderilen peygamberlerin, kavimlerinin en yaygın ve kökleşmiş bozukluklarını ıslah etmeye öncelik vermeleridir.

⁹¹ el-A'râf 7/85; Hûd 11/84-86; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/181-182; el-Mutaffifin 83/ 1-3.

⁹² el-Mâide 5/1; el-İsrâ 17/34.

⁹³ Ebû Dâvûd, "Buyu", 25.

⁹⁴ Müslim, "İmân", 43.

⁹⁵ el-A'râf 7/85-93; Hûd 11/84-86.

Bu bağlamda Hz. Şuayb (a.s.)'ın tebliğinin merkezinde de kavminin alışveriş ve ticarî muamelelerde sistematik hâle getirdiği ölçü ve tartı hilesi yer almıştır.⁹⁶

Hz. Şuayb (a.s), kavmini bu haksız uygulamalardan vazgeçmeye çağırılmış ve ticarî ilişkilerde adaletin tesis edilmesini ilahî bir sorumluluk olarak hatırlatmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in onun diliyle dile getirdiği “*Ölçüyü ve tartıyı adaletle yapma*” emri, yalnızca teknik bir düzenlemeyi değil ahlakî ve hukukî bir ilkeyi de ortaya koymaktadır. Bu ilke, alım satım işlemlerinin taraflar arasında güvene dayalı ve hakkaniyetli bir zeminde gerçekleşmesini amaçlamaktadır. Zira ölçü ve tartının eksik yapılması, sadece bireysel bir haksızlık değildir. Toplumsal güveni zedeleyen ve ekonomik düzeni bozan bir fiildir.⁹⁷

Âdil bir ticaretin gerçekleşebilmesi için sadece niyetin doğru olması yeterli değildir. Kullanılan ölçü ve tartı araçlarının da sağlam, doğru ve hileye kapalı olması gereklidir. Ölçü aletlerinin bilerek bozulması ve aldatma amacıyla kullanılması, İslâm ticaret ahlakı açısından açık bir ihlâldir.

Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in getirdiği ölçü ve tartı adaleti, yalnızca maddî düzenlemelere indirgenemez. Esas olan, insanın iç dünyasında adalet duygusunun yerleşmesidir. Vicdan, insaf ve izan sahibi bir şahsiyetin inşası, doğru ölçüp doğru tartmanın temelini oluşturur. Kalbin haksız kazanç arzusundan arındırılması ve başkasının hakkını gözetme bilincinin yerleşmesi, ticarî adaletin sürekliliğini sağlayan en önemli unsurlardır.

1.2.3. Karşılıklı Rıza

İslâm ticaret hukukunda akitlerin geçerliliği, tarafların serbest iradelerine ve meşrû çerçevede karşılıklı rızalarına dayanmasına bağlanmıştır. Bu ilke, ticarî ilişkilerin adalet, güven ve dürüstlük zemininde yürütülmesini amaçlayan temel esaslardan biridir. Kur'ân-ı Kerîm'de, “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtil yollarla yemeyin; ancak karşılıklı rızaya dayalı bir ticaretle (alışverişle) olması hâli müstesnadır.*”⁹⁸ buyurularak, rızanın ticarî işlemlerde belirleyici bir unsur olduğu açıkça vurgulanmıştır. Bu ilke, taraflardan birinin iradesinin baskı, aldatma veya haksız yönlendirme yoluyla sakatlanması hâlinde yapılan işlemlerin meşruiyetini tartışmalı hâle getirmektedir.

⁹⁶ el-A'râf 7/85-93; Hûd 11/84-86.

⁹⁷ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 2/27.

⁹⁸ en-Nisâ 4/29.

Rızaya dayalı alışveriş, yalnızca tarafların zâhiren bir akdi kabul etmelerinden ibaret değildir. Gerçek rızanın varlığı için tarafların işlem konusu mal veya hizmet hakkında yeterli bilgiye sahip olmaları, bedelin ve şartların açık ve net biçimde belirlenmiş olması gerekir. Bu sebeple garar, cehalet ve aldatma içeren akitler, İslâm ticaret hukukunda yasaklanmıştır. Zira bilinmezlik veya yanıltma üzerine kurulu bir işlemde taraflardan birinin rızası hakikatte eksik veya geçersiz kabul edilmektedir.⁹⁹

Rıza ilkesinin geçerliliği, tarafların özgür iradelerine dayanmasına bağlıdır. Zorlama, tehdit veya ekonomik baskı altında gerçekleştirilen işlemler, şeklen akit görünümü taşısa bile Hanefî mezhebince fâsid görülmüştür.¹⁰⁰ Şafiî mezhebinde ise bâtil kabul edilmiştir.¹⁰¹

İslâm ticaret hukukunda rızaya dayalı alışveriş ilkesi, sadece bireysel hakların korunmasına değildir. Bununla birlikte toplumsal güvenin tesisine de hizmet etmektedir. Tarafların birbirlerine güven duyduğu, aldatma ve baskının dışlandığı bir ticaret ortamı, ekonomik ilişkilerin istikrar kazanmasını sağlar. Karşılıklı rıza, ticaretin yalnızca hukukî bir şartı olmaktan çıkmış ve ahlakî bir değeri ve toplumsal düzeni koruyan bir ilke haline gelmiş olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'e göre ticaretin en önemli unsurlarından birisini karşılıklı rıza ilkesi oluşturmaktadır. Tarafların rızasının bulunmadığı ticarî işlemler uygun kabul edilmemiş; ihtilafların önüne geçmek amacıyla alım satımların kayıt altına alınması ve gerektiğinde şahitler huzurunda yapılması tavsiye edilmiştir.¹⁰² Bu yaklaşım, taraflardan herhangi birinin hak kaybına uğramasını engellemeyi ve toplumda güven ortamını sağlamayı hedeflemektedir. Karşılıklı rızaya dayanan mal, para ve emek mübadelesi hem bireyler hem de toplum açısından faydalı ve meşrû görülürken, rızaya dayanmayan ve haksız kazanç içeren işlemler sosyal barışı zedeleyen sonuçlar doğurabilmektedir.

Sonuç olarak İslâm ticaret hukukunda rızaya dayalı alışveriş, malın mülkiyetinin meşrû biçimde el değiştirmesinin temel şartı olarak görülmüş; ticarî işlemler, ancak tarafların açık ve bilinçli rızasıyla gerçekleştiğinde geçerli kabul edilmiştir. Bu da

⁹⁹ Abdullâh b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-muhtâr* (Kâhire: Matbaatu'l-Halebî, 1356/1937), 2/5; Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 78.

¹⁰⁰ Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*, 229.

¹⁰¹ Şafiî, *el-Ümm*, 3/240.

¹⁰² el-Bakara 2/282.

İslâm'ın ticarî hayata kazandırdığı adalet, şeffaflık ve güven anlayışının somut bir yansıması olarak kabul edilebilir.

1.2.4. Belirsizlikten Kaçınma

İslâm ticaret hukukunda akitlerin sıhhatini doğrudan etkileyen temel ilkelere biri belirsizlikten (garar) kaçınma prensibidir. Garar, tehlike, bilinmezlik gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰³ Garar, akdin konusu, bedeli veya ifa şartları bakımından taraflar arasında cehalet ve tereddüt doğuran durumları ifade eder.¹⁰⁴ Bu tür belirsizlikler, taraflardan birinin diğerine karşı haksız şekilde zarara uğramasına veya akdin ilerleyen safhalarında ihtilafların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu sebeple İslâm hukuku, ticaretin güven ve açıklık esasları üzerine kurulmasını hedefleyerek, aşırı belirsizlik (garar) içeren sözleşmeleri geçersiz kabul etmiştir.¹⁰⁵

Hz. Peygamber (s.a.v)'in garar içeren satışları yasaklaması,¹⁰⁶ bu ilkenin sünnetteki temel dayanağını oluşturmaktadır. Fakihler, bu hadis doğrultusunda, satılan malın mevcut olması, tesliminin mümkün bulunması, vasıflarının açıkça belirlenmesi ve bedelin net olarak bilinmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.¹⁰⁷ Meçhul bir malın satımı, henüz elde edilmemiş bir şeyin akde konu edilmesi ya da sonucu tamamen şansa bağlı işlemler, bu kapsamda değerlendirilmiş ve meşrû görülmemiştir.¹⁰⁸ Zira bu tür akitlerde taraflardan birinin kazancı diğerinin kaybı üzerine bina edildiği için aynı zamanda bu durum da adalet ilkesine de aykırılık teşkil etmektedir.

Gararın yasaklanması, tarafların bireysel menfaatlerini korumakla birlikte toplumsal düzeni ve ekonomik istikrarı sağlamayı da amaçlamaktadır. Belirsizliğe dayalı işlemler, güven duygusunu zedeleyerek ticarî hayatın sağlıklı işlemlerini engellemekte ve piyasalarda istikrarsızlığa yol açabilmektedir. Bu nedenle İslâm ticaret hukuku, şeffaflığı esas almış; alım satımın açık, anlaşılır ve tarafların haklarını koruyacak şekilde yapılmasını zorunlu kılmıştır.

¹⁰³ Kâsânî, *Bedâ'i u's-sanâ'i*, 5/163.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: İbrahim Kâfi Dönmez, "Garar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/366-371.

¹⁰⁵ Hayreddin Karaman, "Akid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/253.

¹⁰⁶ Buhârî, "Buyu", 61; Müslim, "Buyu", 4; İbn Mâce, "Ticârât" 23; Ebû Dâvûd, "Buyu", 24.

¹⁰⁷ Karaman, "Akid", 2/253-254.

¹⁰⁸ Ali Bardakoğlu, "Kumar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/364.

Sonuç olarak garardan kaçınma ilkesi, İslâm ticaret hukukunun adalet, güven ve hakkaniyet eksenli yapısının önemli bir yansımasıdır. Bu ilke sayesinde ticaret, ihtilaf ve haksız kazanç aracı olmaktan çıkarılarak, tarafların karşılıklı rızasına dayanan, güvenilir ve sürdürülebilir bir ekonomik faaliyet hâline getirilmektedir.

1.2.5. Doğru Sözlü ve Güvenilir Olma

İslâm ticaret hukukunda ticarî ilişkilerin sağlıklı ve sürdürülebilir biçimde yürütülebilmesi, doğru sözlülük ve güvenilirlik esasına dayanır. Zira alışveriş, sadece mal ve bedelin mübâdelesini olmayıp taraflar arasında güvene dayalı bir hukukî ilişki kurulması anlamına da gelir. Bu sebeple İslâm daha önce de sözünü ettiğimiz gibi ticarî muamelelerde yalan, aldatma, gerçeği gizleme ve karşı tarafı yanıltmaya yönelik her türlü davranışı kesin biçimde yasaklamış; buna karşılık doğruluğu ve emânete riayeti temel bir ilke olarak benimsemiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de doğruluk ve güvenilirlik, genel ahlakî prensipler olarak emredilmiştir.¹⁰⁹ Bu ilkelerin ticarî hayatta da bağlayıcı olması esastır. Nitekim sözleşmelerin yerine getirilmesi, verilen taahhütlere sadık kalınması ve karşı tarafa zarar verecek davranışlardan kaçınılması, ticarete güven unsurunun korunmasını hedefler. Bu bağlamda, satılan malın ayıplarının gizlenmemesi, ölçü ve tartıda dürüst davranılması, vaat edilen hususlara sadık kalınması ve bilerek yanıltıcı beyanda bulunulmaması, doğru sözlü ve güvenilir olma ilkesinin somut yansımalarıdır.

Hz. Peygamber (s.a.v)'in ticarî hayattaki uygulamaları da bu ilkenin merkezî konumunu açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v), konu ile ilgili olarak “*Emîn ve sâdik tüccâr, şehitler, siddîklar ve peygamberlerle birlikte dir.*”¹¹⁰ “*Alıcı ve satıcı ayrılmadıkça muhayyerdirler. Dürüst davranır, gerçeği açıklarsa ticareti bereketlenir. Ama gerçeği gizler ve yalan söylerlerse satışlarından bereket kaldırılır.*”¹¹¹, “*Bizi aldatan bizden değildir.*”¹¹², “*Kim kusurunu söylemeden ayıplı mal satarsa Allah'ın gazabı ve meleklerin laneti onun tepesine yağmaya devam eder durur.*”¹¹³ “*Ey tüccarlar topluluğu! Muhakkak ki Allah'tan korkan, iyi ve doğru olanların haricindeki tâcirler*

¹⁰⁹ el-En'âm 6/153; el-Ahzâb 33/70.

¹¹⁰ Tirmizî, “Buyu”, 4; Dârimî, “Buyu”, 8.

¹¹¹ Buhârî, “Buyu”, 19 (1973).

¹¹² Müslim, “İmân”, 164; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/123.

¹¹³ İbn Mâce, “Ticârât”, 45 (2247).

günahkâr ve şerliler olarak haşrolunacaklardır."¹¹⁴ buyurmuştur. Bu çerçevede, doğru sözlü ve güvenilir davranan tâcir övülmüş; buna karşılık yalan, hile ve aldatma içeren işlemler hem dinî hem de hukukî açıdan kınanmıştır.

Ticaret yaparken yemin etme konusunda Hz. Peygamber (s.a.v) uyarılmaktadır. *"Yemin, malın tükenmesine, bereketin eksilmesine sebep olur."*,¹¹⁵ *"Allah'ın buğzettiği üç kişi şunlardır: Başa kakan cimri, kibirlenen mağrur ve çok yemin eden tâcir."*,¹¹⁶ *"Üç kişiye Allah kıyamet gününde rahmet nazarıyla bakmaz, onları temize çıkarmaz. Onlar için elem verici azap vardır. Sahabe, 'Kim onlar ya Resûlallah?' diye sordular. Gerçekten onlar büyük zarara uğradılar ve elleri boş kaldı, iflas ettiler. İyiliği başa kakan, kibirlenmek için uzun elbise giyen ve malın değerini yalan yeminlerle artırarak satışını kolaylaştırmak isteyenlerdir. Siz alışverişte çok yemin etmekten sakının! Çünkü o, satışı teşvik eder sonra da bereketi yok eder."*,¹¹⁷ buyurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v)'in ticarete yemin edilmesine yönelik uyarıları, İslâm ticaret ahlâkının yalnızca hukukî geçerlilikle sınırlı olmadığını, aynı zamanda bereket, güven ve ahlâk boyutunu da esas aldığını ortaya koymaktadır. Hadislerde özellikle ticaret esnasında sıkça yemin eden tacirin kınanması, yeminle malın pazarlanmasının görünürde satışı kolaylaştırırsa bile uzun vadede hem maddî hem de manevî zararlar doğuracağına işaret etmektedir. Zira yemin, çoğu zaman alıcı üzerinde psikolojik baskı oluşturmakta ve gerçek irade ile sağlıklı bir tercih yapılmasını zedeleyebilmektedir.

Bu rivayetlerde dikkat çeken temel husus, yalan yemin ile sınırlı kalınmaksızın, doğru olsa dahi ticarete yeminin alışkanlık hâline getirilmesinin hoş karşılanmamasıdır. Çünkü bu tür davranışlar, ticarete güven duygusunu zayıflatmakta; sözün değerini düşürerek dürüstlüğü istismar edilen bir araç hâline getirmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v)'in, çok yemin eden tâciri Allah'ın buğzuna mazhar olan kimseler arasında sayması, bu meselenin ahlakî ağırlığını açıkça göstermektedir.

Hadislerde bildirilen "bereketin yok olması" vurgusu ise İslâmî ticaretin nicelikten ziyade nitelik merkezli yaklaşımını yansıtmaktadır. İslâm'a göre kazanç sadece miktar itibarıyla değildir. Bununla birlikte helâl oluşu, adaletli yollarla elde edilmesi ve

¹¹⁴ Tirmizî, "Buyu", 4 (1208).

¹¹⁵ Buhârî, "Buyu", 26 (1981).

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/151.

¹¹⁷ Müslim, "İmân", 171; Tirmizî, "Buyu", 5.

topluma zarar vermemesi bakımından da değerlendirilir. Bu sebeple yeminle elde edilen kazanç, zâhiren artmış görünse bile manevî anlamda bereketten yoksun kalmakta ve kalıcı bir fayda sağlamamaktadır.

Sonuç olarak, Hz. Peygamber (s.a.v)’in ticarete yemin edilmesine dair uyarıları doğru sözlü, güvenilir ve şeffaf bir ticarî hayatın inşasını hedeflemektedir. Bu uyarılar, ticarete başarıyı kısa vadeli kazançlarda olmayıp güven, bereket ve ahlâk temelli bir anlayışta arayan İslâm ticaret hukukunun temel yaklaşımını yansıtmaktadır. Böylece ticaret, hile ve baskı aracı olmaktan çıkarak karşılıklı güvene dayalı meşrû bir faaliyet hâline gelmektedir.

1.3. Sünnette Ticaretin Teşvik Edilmesi

Hz. Peygamber (s.a.v), pek çok alanda Müslümanlara rehber olduğu gibi ticarete de rehber olmuştur. Gerek ticareti bilfiil kendisinin yapması gerekse de ticaret ve tüccarlar hakkında söylemiş olduğu sözler bizlere örneklik teşkil etmektedir. Daha önce de değindiğimiz üzere Hz. Peygamber (s.a.v)’in kendisi küçük yaşlardan itibaren ticaretle ilgilenmiştir. Nübüvvet geldikten sonra da ticarete devam edip ticarî meselelerde birtakım kurallar koymuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v), bir hadisinde, *“Hiç kimse, kendi emeği ile kazandığından daha hayırlı bir şey yemedi. Allah’ın Nebisi Davut kendi kazandığından yerdi.”*¹¹⁸ buyurarak meşrû kazanç yollarından birisine işaret etmiş ve ticaretin temelini oluşturan kendi emeği ile kazanç elde etmenin tarihsel kökenine değinmiştir. *“Sizden herhangi birinizin sırtına bir bağ odun alıp satması herhangi bir kişiden dilenmesinden daha hayırlıdır.”*¹¹⁹ buyurarak insanları tembellik yapıp dilenmekten menetmiş ve çalışmaya teşvik etmiştir. Başka bir hadisinde *“İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır.”*¹²⁰ buyurmuştur.

Ticaretin önemini, *“Rızkın onda dokuzu ticarettedir.”*¹²¹ buyurarak vurgulamış ve ticaretin ne denli bereketli bir faaliyet olduğuna dikkat çekmiştir. Tâcirler de *“Emîn ve*

¹¹⁸ Buhârî, “Buyu”, 15 (1966).

¹¹⁹ Müslim, “Zekât”, 106 (1042).

¹²⁰ Serahsî, *el-Kesb bi-şerhi Şemsi’l-Eimmeti’s-Serahsî*, 48; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 23/350.

¹²¹ Ebu’l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer Askalânî, *el-Metâlibu’l-âliye*, thk. Risâletü’l-İlmiyye Kaddemet li-Câmiati’l-İmâm Muhammed b. Suûd (Suûdiyye: Dâru’l-Âsime, 1419), 7/352 (1434).

sâdik tüccâr, şehitler, siddiklar ve peygamberlerle birliktedir.”¹²² buyurarak büyük değer atfetmiştir. “*Muhakkak ki Allah’tan korkan, iyilik yapan ve doğru olanlar dışındaki tâcirler kıyamet günü fâcirler olarak diriltilecektir.*”¹²³ buyurarak ticarete haram olan yollara meyledilmemesi konusunda uyarmıştır.

Söz konusu bu hadisler İslâm’ın ticarete ne derece önem verdiği göstermektedir. Ticarete emanet ve dürüstlük karşısında verilen bu büyük mükâfat hem ticaretin vurgulanan önemine binaen hem de ticaretin kendisine özel birtakım zorluklar ve problemler barındırmasından dolayıdır. Ticaret ile uğraşanlar, büyük zorluk ve riskler ile karşılaşmalarının yanında aynı anda insanî zaafının bulunduğu bir alanla uğraşmaktadırlar. Çünkü ticarete yalana, hileye, kandırmaya sevk edecek pek çok etken vardır. İnsanın tabiatında daha fazla para kazanma hırsı olabilir ve bu da tâcirleri yanlış yollara meylettirebilir. Dolayısı ile Hz. Peygamber (s.a.v), bu zorlu yollarda iş yapan kişilere büyük mükâfat vaad etmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.v), ticaret yapmayı teşvik ettiği gibi yatırım yapmayı da teşvik etmiştir. “*Kim bir akar*¹²⁴ *veya ev satıp da parasını onun benzeri bir şeye yatırmazsa onun bereketini görmemeye layıktır.*”¹²⁵ buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v), bu hadisi ile bizlere bir yandan ticaret yapmayı bir yandan da yatırım yapmayı tavsiye etmiştir. Böylece para elde kalmaz, değer kaybına da uğramış olmaz.

Hz. Ömer (r.a)’den gelen bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v), “*İnsanlara satmak üzere mal getiren rızıklandırılır, malını stoklayıp karaborsaya düşüren ise lânetlenir.*”¹²⁶ buyurarak ihtikârı (karaborsacılık) yasaklamıştır. İhtikâr, piyasanın sunî olarak artmasına ve piyasa fiyatlarının üzerine çıkmasına sebep olur. Bu da halkı oldukça zarara uğratar.

Hz. Peygamber (s.a.v), hilenin ve aldatmanın yanlış olduğunu belirtmiştir. Nitekim bir gün pazarda gezerken buğday satan bir adamın tezgahındaki buğdaylara elini

¹²² Tirmizî, “Buyu”, 4; Dârimî, *Müsnedü’l-Dârimî*, “Buyu”, 8.

¹²³ İbn Mâce, “Ticârât”, 3 (2146); Tirmizî, “Buyu”, 4 (1210).

¹²⁴ Akar: Taşınmaz mal, toprak parçası gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Şafak, “Akar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/221.

¹²⁵ İbn Mâce, “Ruhûn”, 24 (2490).

¹²⁶ İbn Mâce, “Ticârât”, 6 (2153).

uzattı ve ıslak olduğunu gördü.¹²⁷ Bunun üzerine “*Bizi aldatan, bizden değildir.*”¹²⁸ buyurmuştur.

1.4. İslâm Medeniyetinde Ticaret

Hz. Peygamber (s.a.v), Medine’ye hicretin ardından Müslümanların ticarî hayatta bağımsız ve adil bir konum elde etmelerini sağlamak amacıyla Yahudilere ait Benî Kaynukâ’ pazarına alternatif bir pazar tesis etmiştir.¹²⁹ Kurulan bu yeni pazarda ticarî hayatın zulüm, haksızlık ve baskıdan uzak bir zeminde yürütülmesini esas almış; burada ne haksız kazanca yol açacak uygulamalara müsaade edileceğini ne de tüccarlardan herhangi bir pazar vergisi alınacağını açıkça ifade etmiştir.¹³⁰ Böylece ticaretin serbestlik ve adalet ilkeleri çerçevesinde sürdürülmesi hedeflenmiştir. Aynı zamanda pazarda belirli kişi ya da grupların imtiyazlı hale gelmesini önlemek amacıyla, tüccarların sabit ve mülkiyet ifade eden satış yerleri edinmelerini yasaklamış, pazar alanını herkes için eşit erişilebilir bir kamusal mekân olarak tasarlamıştır.¹³¹

Hz. Peygamber (s.a.v)’in ticarete yönelik düzenlemeleri yalnızca pazarın iç işleyişiyle sınırlı kalmamış, ticaret kervanlarının şehir içindeki hareketliliğini kolaylaştıracak altyapı düzenlemelerine de uzanmıştır. Daha önce bizzat ticaretle meşgul olmuş biri olarak, kervanların oluşturduğu yoğun trafiği dikkate almış; Medine’de kurulan yeni mahallelerde sokakların, yükleriyle birlikte iki devenin karşılaştığında birbirine temas etmeden rahatça geçebileceği genişlikte yapılmasını emretmiştir. Bu genişlik yaklaşık yedi zira olarak belirlenmiş ve böylece şehir içi ulaşımın aksamadan sürmesi amaçlanmıştır.¹³² Aynı bağlamda, yolların oturma veya işgal edilmesini yasaklayarak¹³³ kamusal alanın işlevselliğini korumaya özen göstermiştir.

Pazar düzenine özel bir önem atfeden Hz. Peygamber (s.a.v), ticarî faaliyetlerin karışıklığa yol açmaması için pazarda mallara göre bir ayırım yapılmasını da uygun görmüştür. Bu çerçevede at, deve ve koyun gibi hayvanlar için ayrı bölümler tahsis edilmiş; diğer ticarî mallar ise kendi türlerine göre farklı alanlarda sergilenmiştir. Böylece

¹²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/123.

¹²⁸ Müslim, “İmân”, 164; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/123.

¹²⁹ Demircan, *Siyer*, 314.

¹³⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 40 (2233).

¹³¹ Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, 2/958.

¹³² Müslim, “Müsâkât”, 143 (1613).

¹³³ Müslim, “Libâs”, 114 (2121).

hem alıcı ve satıcılar için düzenli bir ortam oluşturulmuş hem de pazarın genel intizamı sağlanmıştır.¹³⁴

Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in ticaret alanında ortaya koyduğu hukukî ve idarî ilkeler ile pratik uygulamalar, sonraki dönemlerde kurumsallaşarak hisbe adı verilen teşkilatın teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Hisbe müessesesi, yalnızca pazar ve ticaret hayatını denetlemekle kalmamış, aynı zamanda günümüz mahallî idarelerinin yerine getirdiği pek çok kamusal görevi de icra etmiştir. Bu bağlamda özellikle ticaretin yoğun olduğu büyük şehirlerde, çarşı ve pazarların İslâm ticaret hukukunun ilke ve esaslarına uygun şekilde düzenlenmesini ve denetlenmesini sağlayan, günümüz ifadeleriyle bir tür "ticarî zabıta" fonksiyonu üstlenen muhtesiblik kurumunun ihdas edildiği görülmektedir. Böylece yerel yönetim anlayışı, sistematik ve kurumsal bir yapı içerisinde ilk defa Müslümanlar tarafından hayata geçirilmiştir.¹³⁵

İslâm hukuk ekollerinin önde gelen âlimlerinden Ebû Hanîfe'nin aynı zamanda aktif bir tüccar olması, ilim ile ticaret arasındaki ilişkinin pratik bir örneğini teşkil etmektedir. Ebû Hanîfe, ilmî faaliyetlerini sürdürürken ticarî hayatla bağıını koparmamış; ortakları aracılığıyla ticaret yapmaya devam etmiştir. Bu yolla hem geçimini temin etmiş hem de talebelerinin maddî ihtiyaçlarını karşılayarak ilim tahsilinin sürdürülebilirliğine katkıda bulunmuştur.¹³⁶

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte Müslümanların ticarî faaliyetlerinde de önemli bir artış yaşanmış, bu süreçte yeni kara ve deniz ticaret yolları oluşturulmuştur. Açılan bu yollar, İslâm dünyasını Çin ve Hindistan gibi uzak bölgelerle irtibatlandırmıştır. Bu ticaret ağlarının en meşhurlarından biri olan İpek Yolu, Çin'i Abbâsî Devleti'nin başkenti Bağdat'a bağlamakta ve ticarî malların çift yönlü dolaşımına imkân sağlamaktaydı. Doğudan gelen ürünler Bağdat üzerinden Halep ve Şam'a, oradan da Müslümanların hâkimiyetindeki Doğu Akdeniz limanlarına ulaştırılmakta, bu limanlar aracılığıyla deniz yoluyla Avrupa'ya sevk edilmekteydi. Aynı şekilde Bağdat'tan Afrika içlerine uzanan kara yolları da aktif biçimde kullanılmaktaydı. Buna ek olarak, Doğu

¹³⁴ Cengiz Kallek, "Pazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/194.

¹³⁵ Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/133-135.

¹³⁶ Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/131.

Hindistan adalarından Kızıldeniz üzerinden Akabe Körfezi'ne, oradan İskenderiye ve Akdeniz limanları vasıtasıyla Avrupa'ya ulaşan bir deniz ticaret hattının da işler durumda olduğu bilinmektedir.¹³⁷

Abbâsîler döneminde kurulan posta teşkilatı, yalnızca haberleşmeyi sağlamakla sınırlı kalmamış, ticaretin güvenliğini ve sürekliliğini temin eden önemli görevler de üstlenmiştir. Bu teşkilat; yeni yolların inşası, kervansaraylar ve konaklama merkezlerinin korunması, ticaret yollarının gece ve gündüz güvenliğinin sağlanması gibi faaliyetlerle ticarî hayatın canlılığını muhafaza etmeyi amaçlamıştır. Böylece devlet, ticaretin gelişmesini destekleyen altyapı ve güvenlik tedbirlerini kurumsal bir çerçevede yürütmüştür.¹³⁸

1.5. İslâm Ticaret Hukukunda Ticaret ile İlgili Kavramlar

Kur'ân-ı Kerîm'de ticaret ve ticaret ile ilişkili ekonomik ve ahlakî kavramlar birçok âyette yerini almıştır. Bu kavramlar yalnızca alışveriş işlemi gibi maddî boyutu değil aynı zamanda ticarî adaleti, hukukî güvenceyi ve manevî boyutları da kapsar.

Kur'ân-ı Kerîm'in ticaret anlayışı ticarî muameleleri, manevî değerler ile bir araya getirip kaynaştıran bir medeniyet inşa etmektir. Ticaret, adaletin, karşılıklı rızanın ve sorumluluğun ortak paydasıdır. Her alışveriş bir imtihandır. Bu sebeptir ki İslâm'da ticaret yalnızca ekonomik bir kavram değildir. Kişinin Allah'ın huzurundaki duruşunu tanımlayan ahlakî bir ilkedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de maddî ve manevî açıdan ticaret ile ilgili çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Bunlara örnek olarak *تجارة* (*ticaret*)¹³⁹, *بيع* (*bey'*)¹⁴⁰, *إشراء*

¹³⁷ Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 526-530.

¹³⁸ Mısıfî, "İslâm'da Ticaret Âdâbı", 480; İbrahim Harekât, "Berîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/498-501.

¹³⁹ el-Bakara 2/16, 282; en-Nisâ 4/29; et-Tevbe 9/24; Nûr 24/37; Fâtır 35/29; es-Saff 61/10; el-Cuma 62/11.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/254, 275, 282; et-Tevbe 9/111; İbrâhîm 14/31; Nûr 24/37; el-Fetih 48/10, 18; el-Mümtehine 60/12; el-Cuma 62/9.

دين (deyn)¹⁴⁶, عقد (akit) kavramları verilebilir.

1.5.1. Ticaret

Kur'ân-ı Kerîm'de ticaret kelimesi hem dünyevî kazanç anlamında maddî olarak hem de uhrevî bir kazanç anlamında manevî-mecazî anlamlarda âyetlerde geçmektedir. Söz konusu bu âyetler, insanın dünyadaki uğraşının yalnızca ekonomik bir uğraş olarak değil aynı zamanda âhiret şuuruyla biçimlendirmesi gereken bir süreç olduğunu konu edinir. Ticaret, Kur'ân-ı Kerîm'de bazen dünyevî kazanç vesilesi bazen de iman ve sâlih amellerin sembolü olarak ele alınır. Bu sebeple ticaret, insanın hem dünya hem de âhiret dengesini kurduğu bir alanı ifade eder.¹⁴⁷

Hem maddî hem manevî kazanç anlamında kullanılan تجارة (ticaret) kelimesi ilk olarak manevî anlamıyla birlikte Bakara sûresinin 16. âyetinde karşımıza çıkmaktadır. *“Doğruya karşılık sapkınlığı satın alanlar işte onlardır. Bu sebeple ticaretleri kâr etmemiş ve doğru yolu da bulamamışlardır.”*¹⁴⁸ Bu âyette geçmekte olan ticaret, hidâyete karşı sapkınlığı tercih etmek olarak ele alınmaktadır. Kul, iman ve hakikat yerine sapkınlığı/dalâleti tercih ettiği zaman zararlı bir ticaret yaptığı âşikârdır. Bu âyetteki ifade, kazanç ve zarar kavramlarını ahlakî ve imanî bir düzleme taşır.

Ticaret kelimesini manevî açıdan Fâtır sûresinin 29. âyetinde tekrar görmekteyiz. *“Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler.”*¹⁴⁹ Bu âyet ticaretin manevî yönünü ortaya koyan âyetlerden birisidir. Söz

¹⁴¹ el-Bakara 2/16, 41, 79, 86, 90, 102, 174, 175, 207; Âl-i 'Imrân 3/77, 177, 187, 199; en-Nisâ 4/44, 74; el-Mâide 5/44, 106; et-Tevbe 9/9, 111; Yûsuf 12/20, 21; en-Nahl 16/95 Lokmân 31/6.

¹⁴² el-Bakara 2/265, 275, 276, 278; Âl-i 'Imrân 3/130; en-Nisâ 4/161; er-Ra'd 13/17; en-Nahl 16/92; el-İsrâ 17/24; el-Hac 22/5; el-Mü'minûn 23/50; eş-Şuarâ 26/18 er-Rûm 30/39; Fussilet 41/39; el-Hâkka 69/10.

¹⁴³ el-Bakara 2/245(iki kere); el-Mâide 5/12 (iki kere); el-Kehf 18/17; el-Hadîd 57/11(iki kere), 18 (iki kere); et-Tegâbün 64/17 (iki kere); el-Müzzemmil 73/20 (iki kere).

¹⁴⁴ el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/85; Hûd 11/84, 85; Yûsuf 12/59, 60, 63 (iki kere), 65 (iki kere), 88; el-İsrâ 17/35 (iki kere); eş-Şuarâ 26/181; el-Mutaffifin 83/2, 3.

¹⁴⁵ el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/8 (iki kere), 9, 85; Hûd 11/84, 85; el-Hicr 15/19; el-İsrâ 17/35; el-Kehf 18/105; el-Enbiyâ 21/47; el-Mü'minûn 23/102, 103; eş-Şuarâ 26/182; eş-Şûrâ 42/17; er-Rahmân 55/7, 8, 9; el-Hadîd 57/25; el-Mutaffifin 83/3; el-Kâria 101/6, 8.

¹⁴⁶ el-Bakara 2/282.

¹⁴⁷ Mustafa Çağrıç, “Ticaret (Ticaret Ahlakı)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/145.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/16.

¹⁴⁹ Fâtır 35/29.

konusu bu âyette imanın, ibadetin, sâlih amelin ve infakın kârlı bir ticaretin sermayesi olduğu ifade edilir. Bunlar âhirette karşılığı olan, manevî yatırımdır.

Saff sûresinin 10-11. âyetlerinde “*Ey iman edenler! Sizi, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti size göstereyim mi? Allah’a ve resulüne iman edersiniz, Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihat edersiniz. Bilirseniz bu sizin için daha hayırlıdır.*”¹⁵⁰ buyurulmuştur. Burada ticaretin iman etmek, Allah yolunda cihat etmek olduğu açıklanmaktadır. Bu kullanım ise Kur’ân-ı Kerîm’de uhrevî kazanç ile ticaretin bütünleştirildiği, özdeşleştirildiği dikkat çekici misallerden birisidir.

Zikredilen bu âyetlerde ticaret kelimesi, iman-küfür,¹⁵¹ sevap-günah,¹⁵² dünya-âhiret¹⁵³ karşılaştırması bakımından mecazî bir kâr-zarar ilişkisinden bahseder.

Kur’ân-ı Kerîm’in en uzun âyeti olup¹⁵⁴ Müdâyene¹⁵⁵ âyeti olarak bilinen¹⁵⁶ ve ahkâm bakımından en büyük âyeti olan¹⁵⁷ Bakara suresinin 282. âyeti, borçlanma, peşin-vadeli satışlarda borcun yazılıp yazılmayacağı, şahitlik, yazılı sözleşme gibi konulara temas etmektedir. Âyet, insanların malî haklarını açıklayarak başkalarının mallarını haksızlıkla yemenin ağır bir suç olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁸

¹⁵⁰ es-Saff 61/10-11.

¹⁵¹ el-Bakara 2/16.

¹⁵² Fâtır 35/29.

¹⁵³ es-Saff 61/10-11.

¹⁵⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 1/558; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 2/979; Sâbûnî, *Safvetü’l-tesfîr*, 1/160.

¹⁵⁵ Müdâyene kelimesi, âyetin baş tarafında geçen مُدَايَنَةٌ fiilinin müfâale bâbından mastarıdır. Bu bâbın özelliklerinden birisi de işteşliktir. Yani bir şeyi karşılıklı yapma durumu vardır. Borç anlamına gelen “deyn” kelimesinden türeyen Müdâyene kelimesi de karşılıklı borçlanma anlamı ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 7/90.

¹⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2/979; Karaman, “Akid”, 2/251.

¹⁵⁷ el-Kâdî Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân* (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1424/2003), 1/327.

¹⁵⁸ Muhammed Alî es-Sâbûnî, *et-Tefsîru’l-vâzihu’l-müeyesser* (Beyrût: Mektebetü’l-Asriyye, 1428/2007), 107.

Âyetin sebab-i nüzûlü, İbn Abbas'tan (r.a) gelen rivayet üzerine selem akdi¹⁵⁹ ile alakalıdır.¹⁶⁰ Bu âyet, selem akdinin câiz olduğunun delilidir.¹⁶¹ Âyetin nüzûlü, selem akdine mahsus olması hükmün umumi olmasına engel olmaz. Yani yazma işlemi, tüm borçlar için mümkündür.¹⁶² Kurtubî, bu konuda bu yönde görüş bildirip hükmün tüm borçlar için geçerli olduğu konusunda icmâ oluştuğunu belirtmiştir.¹⁶³

Bir ferдин para veya mal ile borçlanmadan hayatını düzenli ve kâmil bir şekilde devam ettiremeyişi tecrübe edilegelmiştir. Dolayısıyla ihtiyacı olan kişilerin borçlanma yoluna gitmesi de gayet doğaldır. Tarih boyunca da ihtiyacı olan kişiler, ihtiyaçlarını karşılayabilmek için borçlanmaya gitmiştir. Ancak bazı kişiler bu ihtiyacı suistimal edip kötüye kullanarak borç veren kişiye haksız kazanç sağlayan ribâya yönelmiştir. Borç için istenilen fazlalığın toplumda oluşturduğu yaralar sosyal düzeni ve adaleti yıkıma uğratmış, güçsüzleri ve fakirleri mağdur etmiş, ekonomik hayatta dengeyi ciddi anlamda bozmuştur.¹⁶⁴

Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm, kul hakkını koruma ve adil bir ekonomik denge oluşturmak için ribânın her türlüşünü kesin bir dille yasaklamış¹⁶⁵ onun yerine insanların ihtiyaçlarını giderebilecek meşrû yollar ile borç verip almayı mübâh kılmıştır.¹⁶⁶

Ribâ ve borçlanma âyetlerine bakıldığı zaman birbirleri ardınca gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in ribâ yasağının hemen peşi sıra borç alıp verme ile ilgili hükümleri zikretmesi, insanların ihtiyaçları olduğu takdirde bu ihtiyaçlarını gidermek için ribâ yerine meşrû bir alternatif sunulmuş olmaktadır.¹⁶⁷

¹⁵⁹ Selem akdi, özellikleri belli olan vadeli malın peşin bir bedel karşılığında satımını ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz: Bilal Aybakan, "Selem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/402-405.

¹⁶⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfayş (Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964), 3/377; el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerim* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi' Arabî, t.y.), 1/269; Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, 1/227; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/208.

¹⁶¹ Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005), 2/274.

¹⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2/979.

¹⁶³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 3/377; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2/979.

¹⁶⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/446.

¹⁶⁵ el-Bakara 2/275.

¹⁶⁶ el-Bakara 2/280, 282.

¹⁶⁷ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/160.

Borç alıp verme işi güven temelli bir iştir. Bu güvenin muhafaza edilmesi ve alınan borcun zamanında eksiksiz olarak ödenmesi için bazı önlemler gereklidir. Alınan borcu insan unutulabilir ya da niyetinin kötü olması sebebiyle borçlu kişi aldığı borcu inkâr edebilir. İşte bu ve benzeri durumlar meydana gelmesin diye Kur’ân-ı Kerîm, borçların yazılmasını, en az iki şahit tutulmasını tavsiye etmiştir.¹⁶⁸ Eğer yazacak birileri veya şahit bulunamazsa da bu sefer bir rehin almayı meşrû kılmıştır.¹⁶⁹ Bu vesile ile hem borçlu ve borç veren arasındaki güven ilişkisi korunmuş olur hem de oluşabilecek anlaşmazlıkların önüne geçilmiş olur.

Âyette birçok fiil emir sîgası ile gelmiştir. *“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ۖ فَاكْتُبُوهُ”* *“Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın.”*, *“وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ”*, *“Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın.”*, *“فَإِنْ كَانَ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمِلْ لِوَلِيِّهِ بِالْعَدْلِ”*, *“Eğer borçlu akılcı zayıf veya eksik yahut kendisi yazdıramaz durumda olursa velisi adaletle yazdırsın.”*, *“وَإِشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ”*, *“Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun.”*, *“وَاسْتَشْهَدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ”*, *“Alış veriş yaptığınızda şahit tutun.”*¹⁷⁰ Gelen bu emir fiillerinin vücûba mı yoksa nedbe mi yani kesin emir mi yoksa tavsiye mi bildirdiği konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır.

İbn Kesîr (ö. 774/1373), âyetteki *“فَاكْتُبُوهُ”* *“Onu yazın”* ifadesini açıklarken borcun kayıt altına alınması ve borcun yazılması hususunda hem emir hem de tavsiye olmak üzere iki farklı görüşün olduğunu nakleder. Eserinde zikrettiği üzere Şa’bî (ö. 104/722), Rebî’ İbn Enes (ö. 140/757), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi âlimlere göre borcun yazılması bir emirdir, vâciplik ifade eder. Ancak yine aynı âlimlere göre bir sonraki âyette geçmekte olan *“فَإِنْ آمَنَ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ فَمِثْقَانِ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ أَمَانَةٌ”* *“Eğer birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilip emanet bırakılan kimse emanetini (borcunu) ödesin.”*¹⁷¹ âyetinin inmesiyle önceki hükümler neshedilmiştir. Dolayısıyla yazma, kayıt altına alma işi İbn Kesîr’e göre tavsiye durumundadır.¹⁷²

¹⁶⁸ el-Bakara 2/282.

¹⁶⁹ el-Bakara 2/283.

¹⁷⁰ el-Bakara 2/282.

¹⁷¹ el-Bakara 2/283.

¹⁷² Uğur Çoban, 40 *Âyette İslâm İktisadı* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2024), 36.

Taberî (ö. 310/923), âyeti tefsir ederken yazılıp kayıt alma konusunda bir tavsiye değil bunun bir emir olduğunu, Dehhâk (ö. 105/723) ve Katade'ye (ö. 117/735) göre bu emrin vücûbiyetinin neshedilmediğini, geçerliliğini hâlâ daha koruduğunu söyler. Kendisi de neshedilmediğini savunur.¹⁷³

Taberî, borçların kayda geçirilmesine dair bu âyetin bağlayıcı bir emir niteliği taşıdığını belirtir. Taberî, âyetlerde gelen emirlerde nedb olduğuna dair bir karinenin olmaması durumunda bunun vücûbiyet gerektirdiğini söyler.¹⁷⁴

Müfessire göre söz konusu ilâhî talimata riayet edildiğinde, sosyolojik açıdan düzelmeler de meydana gelecektir. İnsanlar arasındaki anlaşmazlıkların önüne geçilecek, uyuşmazlıklar yerini huzur ve birlik ortamına bırakacak, tartışmalar kaynaşmaya, ayrılıklar birleşmeye dönecektir. Taberî ayrıca, İslâm'ın sadece ibadet hükümlerini bildiren bir din olmadığını, aynı zamanda ekonomik ilişkileri de düzenleyen kapsamlı bir hayat sistemi olduğunu vurgular.¹⁷⁵ Bu sebeple, Kur'ân-ı Kerîm'in söz konusu emir ve yasaklara uyulmasını istemesi, Müslümanların toplumsal ve iktisadî düzenini korumaya yönelik bir ilke olarak değerlendirilmelidir.

Cessâs da Ebû Said el-Hudrî (ö. 74/693), Şa'bi ve Hasan-ı Basrî'nin ilgili yazma emrinin neshedildiğini söylediklerini belirtmektedir. Âsım el-Ahve'nin (ö. 142/759) anlattığına göre İkrime (ö. 105/723), İbn Abbas'ın (r.a) "Hayır, vallâhi müdâyene âyetinde nesh yoktur, o muhkemdir." dediğini nakletmişlerdir.¹⁷⁶

Cessâs, İbn Cüreyc'den bir rivayet nakletmekte ve yarım dirheme dahi bir şeyin satılması durumunda şahit bulundurulması konusunda kendisine soru sorulan Ata'nın şahit bulundurulması gerektiğini söylediği ve bu âyeti okuduğunu nakletmektedir. İbrahim en-Nehâî'nin de bir demet bakla satan kişinin bile şahit bulundurulması gerektiğini rivayet etmektedir.

Hasan-ı Basrî ile Şa'bi'ye göre ise kişi dilerse şahit bulundurur dilerse bulundurmaz. Çünkü Allah, "Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin ve rabbi olan Allah'tan korksun."¹⁷⁷ buyurmaktadır. Mücahid'in

¹⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/78.

¹⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/78.

¹⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/78-79.

¹⁷⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/205.

¹⁷⁷ el-Bakara 2/283.

rivayetine göre İbn Ömer (r.a) bir ticaret yaptığında şahit bulundurur ancak yazdırmazdı.¹⁷⁸ O halde İbn Ömer'in bu uygulamasından anladığımız yazmak vâcib değildir.

İbn Abbas'ın (r.a) bu âyetin muhkem olduğunu söylemesi ve nesh olmadığını söylemesi yazıp kayıt altına almayı veya iki şahit bulundurmamayı vâcib olarak kabul ettiğini göstermez. Öyle demekle peş peşe gelen âyetlerin aynı anda nâzil olduklarını da kastetmiş olabilir. Çünkü âyette, yazıp kayıt altına almayı ve iki şahit tutmayı mendup sayabileceğimiz “*Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin.*” ibaresi de bulunmaktadır.¹⁷⁹

Beyzâvî (ö. 685/1286), yazıp kayıt altına almanın cumhura göre müstehap olduğunu söyler.¹⁸⁰ Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Neseî (ö. 710/1310), âyette borcun yazılması emrinin sebebini unutmaya gibi durumların önüne geçebilmek istenmesi olduğunu söyler, inkâr gibi durumlara karşı ise güvenilir bir çözüm olduğunu belirtir.¹⁸¹ Neseî, âyetdeki emrin vücûb anlamına gelmeyip nedb bildirdiğini, yazmanın mendup olduğunu belirtir.¹⁸²

Elmalılı Hamdi Yazır'a (ö. 1942) göre, borcun yazılması farz-ı kifayedir. Ancak bir kâtime başvurulması durumunda bu kifâyet, farz-ı ayna dönüşür.¹⁸³

Cessâs'a göre âyetdeki “فَأَكْتُبُوهُ” “Onu yazın” emrinden “وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ” “*Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun.*” emrine kadar olan kısım ile “وَاشْهَدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ” “*Alışveriş yaptığımızda şahit tutun.*” emri indiği zaman ya vadeli borçların yazılması ve iki şahit getirilmesi vâcipti ve bu halk arasında yayılmış sabit bir hükümdü ama فَاِنْ أَمِنَ “*Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin.*” âyeti indirildiği zaman nesh oldu ya da bu âyetlerin tamamı aynı anda indirildi.

¹⁷⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/205.

¹⁷⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/206.

¹⁸⁰ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlî (Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418), 1/164.

¹⁸¹ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidü't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1362/1947), 1/325; Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/227.

¹⁸² Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/227.

¹⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2/980.

Şayet âyetlerin tamamı aynı anda indirildiyse yazıp kayıt altına almanın ve şahit tutmanın vâcip olmasının imkânı yoktur. Çünkü neshedilen emir ile nesheden emrin aynı âyette olması mümkün değildir. Ayrıca emredilen bir şeyin halk arasında yaygınlaşıp sabit bir hüküm hâline gelmeden neshedilmesi de yine mümkün olmaz. Söz konusu her iki hükmün de yani “وَأَشْهِدُوا إِذَا تَبَايَعْتُمْ” “Alışveriş yaptığınızda şahit tutun.” emri ile “فَإِنْ أَمِنَ” “بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ” “Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin.” âyetinin indiği tarih tespit edilemediği için ikisinin aynı anda indiği kabul edilmesi lazımdır. Bu durumda yazıp kayıt altına alma ve iki şahit tutma emri “فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ” “Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin.” âyetiyle aynı anda inmiş sayılır. İşte durum böyle olduğu zaman da yazıp kayıt altına alma ve iki şahit tutma emri vâcip olmaz, mendup olur.¹⁸⁴

Âyette tavsiye edilen yazıp kayıt altına alma ve iki şahit bulundurma veya rehin alma durumunun dinî ve dünyevî açıdan ihtiyatlı olan yolu ve faydamıza olan yolu gösterme anlamında olduğu konusunda fakihler arasında ihtilaf bulunmamaktadır.¹⁸⁵

Borç alıp verme çok eski zamanlardan beri süregelen bir teamüldür. Müslüman âlim ve fakihlerin, mezhep imamlarının yaşadığı zaman dilimlerinde de borç alıp vermeler, ticaret faaliyetleri devam etmiştir. Yazıp kayıt altına almadan veya iki şahit bulundurmadan yapılan ticarî uygulamaları gören fakihlerin bu gibi durumlara ses çıkarmamaları, tepki göstermemeleri bunun vâcip olmadığını göstermektedir.¹⁸⁶

Bu durum asr-ı saadetten günümüze değin bu şekilde devam etmiştir. Hz. Peygamber’in (s.a.v) ashabından, tabiinden hepsi yazdırsalar veya ikişer şahit edinselerdi onların yapmış oldukları bu uygulama bize tevatüren gelip sağlam kaynaklarla ulaşırdı. Şahit edinmeyenler, yazdırmayanlar uyarılırdı. Ashabın ve tabiinin bu şekilde bir uygulaması tevatüren veya yaygın olarak bizlere ulaşmaması da göstermektedir ki yazdırılması ve iki şahit bulundurulması vâcip değildir. Âyetteki emir, tavsiye niteliğindedir, menduptur.

Âyetin “Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın. Kâtip Allah’ın kendisine öğrettiği gibi yazmaktan geri durmasın.”¹⁸⁷ kısmı borç alıp vermede alınan borcun

¹⁸⁴ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/205-206.

¹⁸⁵ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/206.

¹⁸⁶ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/206.

¹⁸⁷ el-Bakara 2/282.

miktarını, vadesini, teslim alınıp-verilecek malın veya hizmetin miktarını ve cinsini adaletli bir şekilde yazılmasını istemektedir. Günümüzde bu yazma işlemi vadeli alışverişlerde kredi kartı, borç defterleri veya senet gibi sistemlerle yazılarak uygulanmakta veya noter huzurunda sözleşmeye geçirilmektedir. Noterde ilgili konu ayrıntılı bir şekilde kâğıda dökülmekte, tarafların imzaları ile kayıt altına alınmakta ve yapılan iş sisteme işlenmektedir. Noter aracılığı ile yapılan bu sözleşmenin devlet nezdinde hukukî bağlayıcılığı da bulunmaktadır. Bu sebeple ekstra iki şahide gerek duyulmamaktadır.

Âyetin son kısımlarında geçmekte olan “*Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adaletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur.*”¹⁸⁸ kısmı yapılan ticaret sonucu oluşan borcun boyutunun ne kadar büyük veya küçük olduğuna dikkat etmeksizin yazılmasını tavsiye etmektedir.

Günümüzde yapılan sözleşme, anlaşma gibi karşılıklı bağlayıcılığı olan uygulamalarda en çok karşılaşılan olumsuz durumlardan birisi söz konusu yapılan sözleşmelerin ayrıntılı olarak yazılmamasıdır. Bu nedenden dolayı mahkemelere bu anlaşamama durumları ile ilgili çokça başvurular olmaktadır. Âyetin son kısmı da bu gibi durumların önüne geçmek için her ne kadar küçükmüş gibi görünse de ne varsa yazmayı ve şahit tutmayı tavsiye etmektedir. Nitekim Elmalılı Hamdi Yazır, yazıp kayıt altına almayı, şahitler tutmayı ve rehin almayı borçlanma meselelerinde insanlar arasında anlaşmazlıkların çıkmasına engel olması ve insanların birbirlerine güven teminatı verme olarak görmektedir.¹⁸⁹

Vadeli alışverişlerde ve borçlarda yazmayı veya iki şahit tutmayı vâcip olarak gören Taberî, peşin olarak yapılan ticaretlerde de şahit tutma veya yazmayı gerekli görmektedir. Çünkü yapılan ticaret esnasında satıcının, karşılığını aldığı malı müşteriye vermeyip ticareti yapmadığını ya da müşterinin malı aldıktan sonra karşılığını vermeyip elindeki malın kendisinin malı olduğunu söylemesi mümkündür.¹⁹⁰

¹⁸⁸ el-Bakara 2/282.

¹⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 988.

¹⁹⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/105.

Günümüzde vadeli olarak yapılan ticaretler için düzenlenen senet veya o işe özel anlaşmalar tarafların haklarını muhafaza etmeye yönelik yapılmaktadır. Örneğin günler öncesinden parası peşin olarak verilip alınan ulaşım araçlarının biletleri için düzenlenen faturalar tarafların haklarını muhafaza eder. Faturalarda her ne kadar dikkat edilmese de tarafların hak ve sorumlulukları yazmaktadır. Her iki taraf da bu yazılanları kabul etmiş sayılır.¹⁹¹

Kur'ân-ı Kerîm'de ticaret ile ilgili ahlakî ve hukukî bağlamda en önemli âyetlerden birisi Nisâ sûresinin 29. âyetidir. Bu âyette, “*Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızâınıza dayanan ticaret böyle değildir ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir.*” buyurulmaktadır.

Nisâ sûresinin 29. âyeti, İslâm'da ticaretin helâl kazanç, adalet ve tarafların kendi rızasına dayalı olduğunu ifade eder. İnsanların mallarını birbirleri arasında bâtil yollarla yemelerini yasaklamıştır. Bununla birlikte ticaretin, sadece ekonomik bir faaliyet olmadığı, manevî bir eylem olduğu da anlaşılmaktadır. Âyetin “*Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin.*” kısmı Bakara sûresinin 188. âyetinde de geçmektedir. Bakara sûresinde rüşvet konusuna da temas edilmiştir.

Âyette geçen “*تِجَارَةٌ عَنْ تَرَاضٍ*” (*karşılıklı rızaya dayanan ticaret*) ifadesi, ticaretin meşrû olma şartının en temel şartıdır. Yani bir ticaret yapılırken gerekli olan yalnızca görünüşte olan mal mübadelesi değil aynı zamanda ticareti yapan kişilerin kalben de rıza göstermesi gereklidir.

Söz konusu bu âyet, sadece hukukî bir prensipten söz etmez aynı zamanda İslâmî ahlâkın ticarî yaşantıya aktarılması gereken temel bir prensip olması gerektiğini de vurgular. Çünkü karşılıklı rızanın olmadığı ticaret, toplumdaki güveni zedeler, kişilerin mülkiyet hakkı ve dokunulmazlığını sarsar. Haksız kazancın artmasına da sebebiyet verir. Nisâ sûresinin 29. âyeti, hukukî ve ahlakî bir sistem getirmektedir. İslâm'a göre ticarete adalet, güvenilirlik, şeffaflık ve karşılıklı rızaya dayalı ilâhî bir sistem esastır.

¹⁹¹ Burhan Baltacı, *Müdâyene Âyeti Tefsiri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 65.

Âyette ifade edilen karşılıklı rıza, günümüz ticaret hukukunda “sözleşme özgürlüğü”¹⁹² olarak ifade edilmektedir. Bu da bize göstermektedir ki asırlar evvel İslâm, bunu sistematik hâle getirmiş ve naslar çerçevesinde her türlü meşrû ekonomik faaliyetin karşılıklı rıza yani gönüllülüğe dayalı olmasını istemiştir.

İslâm ticaret hukukunda akdin belli şartları vardır. Bunlar İn‘ikâd (kuruluş), sıhhat (geçerlilik), nefâz (yürürlük) ve lüzum (bağlayıcılık) şartlarıdır.¹⁹³ İn‘ikâd şartları, bir akdin en önemli ve temel şartlarını barındırmaktadır. Bu şartlar arasında irade beyanı yani îcâb ve kabûl bulunmaktadır.¹⁹⁴

Yapılan bir alışverişin îcâbı ve kabûlü, tarafların kendi hür iradeleri ile olmalıdır. Bu bağlamda İslâm ticaret hukukunun, ticarî ilişkilerde ortaya koymuş olduğu asıl prensiplerden olan tarafların rızası ilkesi, akdin kurulmasına ilişkin irade prensibini temellendiren ilahî bir prensip olma niteliği kazanmaktadır.

Söz konusu âyette belirtilen bu ifade, tarafların birbirlerini ikrah¹⁹⁵ altında bırakmaksızın, bir baskı kurmaksızın, kandırma veya hile olmaksızın karşılıklı rızaya bağlanan bir alışveriş gerçekleştirilmesini emretmektedir.¹⁹⁶

Âyetin *Mallarınızı aranızda bâtil yollarla yemeyin* emri, İslâm’ın ticarî hayata şekil veren temel prensiplerden birisidir. Âyette geçen bâtil yollara dahil olabilecek şeyler ise İslâm hukukunun kabul etmediği yani Allah’ın yasakladığı¹⁹⁷ gasp,¹⁹⁸ hırsızlık,¹⁹⁹

¹⁹² Sözleşme özgürlüğü için bkz: Semih Yünlü, “Sözleşme Özgürlüğü Ve İstisnaları: Özellikle Sosyal Medya Platformlarının Sözleşme Yapma Ve Yürütme Zorunluluğu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 73/4 (2024), 3018-3019.

¹⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz: Karaman, “Akid”, 2/251-256.

¹⁹⁴ Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti’l-mübtedî*, 3/23; Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i*, 5/133.

¹⁹⁵ İkrah: Bir kişiyi istemediği bir konuda zorlamak. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ali Bardakoğlu, “İkrah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/30-37.

¹⁹⁶ Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/248.

¹⁹⁷ Neseî, *Tefsîru’n-Neseî*, 1/163.

¹⁹⁸ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, 2/170; Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/337; Fahreddin er-Râzî, *Meftâihu’l-gayb*, 10/56; Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/248.

¹⁹⁹ Ebüssuûd, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, 2/170; Fahreddin er-Râzî, *Meftâihu’l-gayb*, 10/56; Sâbûnî, *Safvetü’t-tefâsîr*, 1/248.

faiz,²⁰⁰ kumar,²⁰¹ aldatma,²⁰² yalancı şahitlik,²⁰³ neceş²⁰⁴, zulüm,²⁰⁵ israf,²⁰⁶ mal sahibinin rızası olmaması ve akde konu olan malların şarap ve domuz gibi bizzat haram olması sayılabilir.²⁰⁷ Bâtil yollara Cessâs, maymun, kara sinek ve eşek arısı gibi yararı olmayan şeyleri satmak, ağıt yakan, türkü ve şarkı söyleyen kadınların ücretini de eklemektedir.²⁰⁸

Cessâs'a göre âyetteki "*mallarınız*"dan kasıt hem başkalarının mallarını hem de kendi mallarınızı bâtil olarak yemeyindir. Çünkü âyetteki "*mallarınız*" hem kişinin kendi mallarına hem de başkalarının mallarına şâmildir. Kişinin kendi malını bâtil yollarla yemesi, Allah'ın meşrû kılmadığı haram yollarda harcamasıdır.²⁰⁹

Tevbe sûresinin 24. Âyetinde "*De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım-akrabanız, kazandığınız mallar, durgunluğa uğramasından endişe ettiğiniz ticaretiniz ve hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, peygamberinden ve O'nun yolunda cihattan daha sevimli ise, artık Allah buyruğunu (kıyameti) gerçekleştirinceye kadar bekleyin. Allah günaha saplanmış kimseleri hidâyete erdirmez.*"²¹⁰ buyurulmaktadır. Bu âyetteki ticaret, insanların âhireti düşünmekten, Allah yolunda meşgul olmaktan alıkoyan, dünyaya bağlanmalarına sebep olan bir meşgale olmaması gereken bir iş olması ifade edilir.

Bu âyette baba, çocuk, eş, kardeş, soy, mal ve ticaret, dünya imtihanlarından birer imtihan olarak belirtilmektedir. Bu sayılanların Allah ve Peygamberinin sevgisinin ve emirlerinin önüne geçmemesi gerekir. Âyette hakikî anlamda kullanılan ticaret, dünyevî bir çıkar ve kazanç arzusunun bir timsali olarak gösterilmektedir. Bu âyet vesilesi ile

²⁰⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/234; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/626; Ebüssüüd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/170; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/56; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/248.

²⁰¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 2/234; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/626; Ebüssüüd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/170; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/337; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/248.

²⁰² Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/337.

²⁰³ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/56.

²⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 6/626. Neceş, Hali hazırda yapılan pazarlığa alma kastı olmadan, sırf alıcıyı yanıltmak amacıyla dahil olup mala olan rağbeti artırmak için yapılan fiyat teklifidir. Hadislerle neceş yasaklanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Vehbe b. Mustafâ ez-Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu* (Dimeşk: Dâru'l-Fikir, t.y.), 5/3505; Cengiz Kallek, "Müzayede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/236-238.

²⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/626.

²⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1341.

²⁰⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/337.

²⁰⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/128.

²⁰⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/127.

²¹⁰ et-Tevbe 9/24.

Müslüman birinin önceliğinin ne olduğu bildirilmektedir. Ticaretin de bir imtihan vesilesi olduğu, Allah yolundan alıkoymaması gerektiği ifade edilmektedir.

Âyetin sebep-i nüzûlü hakkında İbn Kesîr, bir hadis nakletmektedir. Hadiste, îne alışverişinden,²¹¹ cihadı terk edip de yapılan hoşnut olunan ticaretten bahsedilmektedir.²¹² Her ne yapılırsa yapılsın bu yapılan şey Allah ve Peygamberinin önüne geçmemesi lazımdır. Âyet ve hadis, bu konuda Müminleri uyarmaktadır. Yapılan ticaret neticesinde kesata uğranacak da olsa İslâm'ın belirlemiş olduğu ilkelerden taviz vermemek gerekir. Çünkü rızkı veren de bereketi veren de yine Allah'tır. Mal kazanma uğruna, malları elde tutma uğruna yasak olan yollara meyletmemek gerekir.

Sâbûnî, âyetin sebep-i nüzûlü için âyetin Medine'ye hicret emredildiği zaman âyette zikredilen unsurların hicret etmeye engel olan kişi veya kişiler hakkında indiği rivayetini nakleder.²¹³

Nûr sûresinin 37. âyetinde “Onlar, ne ticaret ne de alış-verişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoymadığı insanlardır. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar.”²¹⁴ buyurularak ticaretin ekonomik bir faaliyet olduğu ve Allah'ı anmaktan alıkoymamasına dikkat çekilmektedir. Tevbe sûresi 24. âyette olduğu gibi bu âyette de ticaretin dünyevî bir meşgale olduğuna işaret edilmektedir. Ancak bahsedilen bu ticaret, Allah'ı anan müminlerin bu dünyevî meşgaleye aldanmadıklarını ifade eder.

Hayatın idamesi için elbette ki Allah'ın meşru kıldığı yolda helal rızık aramak da ibadettir. Ancak yapılan bu tür faaliyetler, diğer ibadetlere engel olmamalıdır. Söz konusu bu âyette ibadetlerine dikkat ederek ticaret yapan müminler övülmektedir. Âyette ticaret yapmak kötülenmemektedir bilakis ticaret ile meşgul olan müminlerin faziletlerinden bahsetmektedir. Dünyevî meşgale içerisinde bile kalbi Allah'a bağlı olanlar methedilmektedir. Övülen müminler hem ticaretlerini yaparken ibadetlerini aksatmıyor

²¹¹ İne, vadeli olarak alınan bir malı daha düşük bir bedel karşılığında peşin olarak satmaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz: H. Yunus Apaydın, “İne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/22/283.

²¹² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 4/109.

²¹³ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/491.

²¹⁴ Nûr 24/37.

hem de ticaretten elde ettiklerini yine Allah yolunda harcıyorlar. Bu âyette dikkat çekilen husus, yapılan ticaretin Allah'ı ve onun emir ve yasaklarını unutturmamasıdır.

Ticaret kelimesi ile ilgili son olarak Cuma sûresinin 11. âyetinde “*Ama onlar bir ticaret veya eğlence görünce ona yönelip seni ayakta bırakıverdiler. De ki: ‘Allah’ın nezdinde olan, eğlenceden de ticaretten de üstündür. Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır.*”²¹⁵ buyurulmuştur. Bu âyette ticaret, insanları cezbeden dünyevî bir meşgale olarak ele alınır. İbadetleri terk etmeye sebebiyet verebileceğine ancak Allah katında asıl hayırlı olanın ibadet olduğu vurgulanır.

Önceki âyetlerle birlikte ele alındığı zaman aslında ticaretin bir pazar faaliyeti olduğu ve kazanç arayışı için bir vesile olduğu görülmektedir. Zira önceki iki âyette “*Ey iman edenler! Cuma günü namaz için çağrı yapıldığında Allah’ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. Bilerseniz, bu sizin için çok hayırlıdır. Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasip arayın. Allah’ı da daima çok anın ki kurtuluşa eresiniz.*”²¹⁶ buyurulmaktadır. Âyetteki “*yeryüzüne dağılın ve Allah’ın lütfundan nasip arayın*” kısmı dünyevî meşgalelerin özellikle ticaretin-alışverişin tamamen yasaklanmadığını ancak ibadet vakti geldiği zaman ibadetin aksatılmaması gerektiğini, öncelenmesi gerektiğini göstermektedir. Hatta âyetin bu kısmından çalışmaya teşvik edildiği sonucu bile çıkarılabilmektedir.

Bu âyetlerde ticaret, maddî anlamlarda kullanılmış olup geçim, alışveriş, ekonomik kazanç manasındadır. Ancak her biri, bu kazancın Allah’ın emirleriyle sınırlı olması gerektiğini hatırlatır. Öncelikli olarak ibadetlerin yerine getirilmesi, yapılan ticaretin Allah’ı anmaktan alıkoymaması gerektiği vurgulanmaktadır.

Âyetin sebab-i nüzûlüne baktığımız zaman görmekteyiz ki âyetin indiği dönemde kıtlık ve pahalılık²¹⁷ olduğu aktarılmaktadır. Bu kıtlığın süregeldiği bir cuma günü Hz. Peygamber (s.a.v) hutbe irad ederken Dıhye b. Halife Şam’dan kervanı ile döndü. Bunu gören Medîneliler onu davul ve alkışlarla karşıladılar. Mescitte hutbe dinleyen sahabelerden

²¹⁵ el-Cuma 62/11.

²¹⁶ el-Cuma 62/9-10.

²¹⁷ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 5/344; Neseî, *Tefsîru’n-Neseî*, 3/482.

10-12 sahabi haricindeki herkes sesi duyduğu anda önce gidenler malları alır, kendilerine bir şey kalmaz korkusuyla hutbeyi terk edip kervana koştular.²¹⁸

Âyette geçmekte olan “*Alışverişi terk edin.*” emri, müdâyene âyetindeki gibi nedbe değil vücûbiyet ifade etmektedir.²¹⁹ Âyette alışveriş kelimesinin kullanılması mutlak anlamdadır. Satın alma, satma, kiralama gibi tüm muâmelât çeşitleri anlatılmak istenilmiştir.²²⁰ Ebû Hayyan (ö. 745/1344), *Bahru'l-Muhît* adlı eserinde âyette haram olan diğer şeylerin değil de alışverişin özellikle zikredilmesinin sebebi olarak dışarıda en çok meşgul olunan şeyin ticaret olmasından dolayı olduğunu söylemektedir.²²¹

Ulemâ, cuma vaktinde yapılan alışverişin fâsid olup olmayacağı konusunda ihtilafa düşmüştür. Cumhur ulemâyâ göre ezanın okunması ile yapılan tüm alışverişler haram sayılır.²²² Hanefî mezhebine göre ise cuma vakti yapılan alışveriş tahrîmen mekruhtur.²²³ Hanefî²²⁴ ve Şâfîlilere²²⁵ göre cuma vakti yapılan alışveriş akitleri hukukî olarak geçerlidir. Hanbelî²²⁶ ve Mâlikîlere²²⁷ göre ise cuma vakti yapılan alışveriş akitleri hukukî olarak geçerli sayılmaz.²²⁸

Cessâs da İmam-ı A'zâm Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmam-ı Ebû Yûsuf (ö. 182/798), İmam-ı Züfer (ö. 158/775), İmam-ı Muhammed (ö. 189/805) ve İmam-ı Şâfî'ye (ö. 204/820)²²⁹ göre cuma vakti alışverişin yasaklanmış olmakla birlikte yapılan

²¹⁸ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, “Cuma”, 36; Müslim, *Sahîh-i Müslim*, “Cuma”, 36; Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir*, “Tefsîru'l-Kur'an” 62; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 5/341; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, 8/148; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/645; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/544; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 8/250; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 3/359.

²¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4970.

²²⁰ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 2/577.

²²¹ Muhammed b. Yûsuf Ebû Hayyan, *el-Bahru'l-muhît* (Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1420/2000), 10/175.

²²² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an*, 8/148.

²²³ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i'*, 1/270.

²²⁴ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i'*, 1/270.

²²⁵ Şafîî, *el-Ümm*, 1/224.

²²⁶ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî* (el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dâru Âlemi'l-Kütübî li-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevziî, 1417/1997), 3/163-164.

²²⁷ Mâlik b. Enes, *el-Müdevvene* (y.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/234; Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdilhakem, *el-Muhtasarü'l-sağîr li-İbni Abdilhakem hulâfiyyât fi'l-fikh*, thk. Ömer Alî Ebu Bekr (es-Suûdiyye: Dâru İbni'l-Kayyim li-Neşri ve't-Tevziî, 1434/2013), 165.

²²⁸ Hayreddin Karaman, “Cuma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/85.

²²⁹ Şafîî, *el-Ümm*, 1/224.

akdin geçerli olacağını söylediklerini; İmam-ı Mâlik'e (ö. 179/795)²³⁰ göre ise alışverişin geçerli olmayacağını söylediğini nakletmektedir.²³¹

Cessâs'ın kendi görüşü de yine alışveriş yapmanın haram olmakla birlikte geçerli olacağı yönündedir. Çünkü alışverişin yasak olmasının sebebi bizzat akdin kendisi değil başka bir şeydir. O şey ise alışveriş ile meşgul olduğu zaman namazdan alıkonulmaktır. Bu da akdin geçerli olmasını veya sahih olmasını engellememektedir.²³² Cessâs bunu daha kılınmamış vakit namazın çıkmasına çok az kaldığı hâlde alışveriş yapıldığı takdirde namaz vakti çıkacaksa o anda alışveriş yapmaya benzetmektedir. O vakitte alışveriş yapmanın haram olması, alışverişin geçersiz olduğu anlamına gelmez. Benzettiği diğer durumlar ise telakkî'l-celeb,²³³ gasbedilmiş bir yerde satış yapmak gibi akitlerdir. Bu çeşit yapılan alışverişler yasak olmakla beraber yapılan akit geçerlidir.²³⁴

Alışveriş yasağının cuma günü ne zaman başlayacağı konusunda selef âlimleri arasında farklı görüşler mevcuttur. Cessâs'ın naklettiğine göre Mesruk, Dehhâk ve Müslim b. Yessar (ö. 100/718)'dan gelen rivayete göre güneş cuma günü zeval vaktine geldiğinde alışveriş yapmak haram olur. Ancak Mücahid ve Zühri'ye göre ise cuma günü ezanın okunmasıyla birlikte alışveriş yapmak haram olur.²³⁵

Günümüzde cuma günü okunan iç ve dış ezan uygulaması Hz. Osman zamanında başlamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v), Hz. Ebû Bekir (r.a) ve Hz. Ömer (r.a) dönemlerinde ezan sadece imam minbere hutbe irad etmeye geçtiği zaman okunurdu. Ancak Hz. Osman (r.a) zamanında Müslümanların çoğalması nedeniyle vakti bildirmek amacıyla bir dış ezan daha okunmaya başlanmıştır.²³⁶ Hz. Peygamber (s.a.v), döneminde olmayıp Hz. Osman (r.a) döneminde uygulanmaya başlayan bu ikinci ezan sahâbîlerce uygun

²³⁰ Enes, *el-Müdevvene*, 1/234; İbn Abdilhakem, *el-Muhtasaru'l-sağîr li-İbni Abdilhakem hılâfiyyât fi'l-fikh*, 165.

²³¹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 5/341.

²³² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 5/341.

²³³ Telakkî'l-celeb veya başka deyişle telakkî'r-rukbân, bir şehre mal satmak için getirilen malların daha şehre girmeden önce mal sahibinden gerçek değerinden daha düşük bir fiyata satın alınmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 5/3504; Yusuf Balta, "Telakkî'l-Celeb/Rukbân (Dışardan Pazara Getirilen Malları Karşılama) Hadisinden Çıkarılan Fıkhî Hükümler", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2023), 52-81.

²³⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 5/341.

²³⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 5/341.

²³⁶ Buhârî, "Cuma", 19.

görülmüş ve sahâbe icmâi oluşmuş,²³⁷ günümüzde de hâlâ daha uygulanmaya devam edilmektedir.

Cuma vaktinde alışveriş yapmanın hangi ezanla birlikte haram olmaya başladığı konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Hz. peygamber (s.a.v) ve ilk iki halife zamanında okunan ezan, şu an günümüzdeki iç ezana denk gelmektedir. Ancak günümüzde okunan bu iç ezan sadece camilerin içinde duyulmakta olup dışarıdan duyulmamaktadır.

İbn Abbâs (r.a), cuma vakti girdikten sonra alışverişin haram olacağını söylemiştir.²³⁸ Buhârî (ö. 256/870) şârihlerinden İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Fethu'l-Bârî*'de cuma vaktinden kasıt ezanın okunması olarak açıklamaktadır.²³⁹ Ayrıca bu konuda Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), ezanla birlikte sadece alışveriş değil boş işlerle uğraşmak, her türlü iş ve meslekle uğraşmak, uyumak gibi bütün irâdî işler haram olur demiştir.²⁴⁰ Bu konuda Sâbûnî de aynı görüştedir. Âyette yalnızca alışveriş zikredilmiş olsa bile buradan kasıt bütün muâmelât tır. Daha önce de geçtiği gibi burada alışverişin zikredilmesinin sebebi insanların dışarıda en çok meşgul olduğu şey olmasından dolayıdır. Yoksa maksat namazdan alıkoyan her şeydir.²⁴¹

Cumhur ulemâya göre günümüzde iç ezana denk gelen ikinci ezan ile haramlık başlamaktadır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v) zamanında okunan ezan sadece buydu. Minberden inince de kamet getirilirdi. Okunan ilk ezan yani günümüzdeki dış ezan ile birlikte haramlık oluşmaz; yalnızca mekruh olur ve yapılan alışveriş de câizdir.²⁴²

Cumhurun bu görüşü ile birlikte bazı fakihler, Hz. Osman (r.a) döneminde başlatılıp sahâbe icmâi oluşan ve cumaya çağrı olarak değerlendirilebilecek olunan ilk ezanı yani dış ezanı yasağın başladığı vakit olarak değerlendirmişlerdir.²⁴³

Şu an Türkiye'de uygulanan dış ezan - iç ezan uygulamasını düşündüğümüz zaman Cessâs'ın da güneşin zeval vaktine geldiği zaman alışveriş yapmak haram olur nakli ve düşüncesini de göz önüne aldığımızda yasağın dış ezanla başlaması daha isabetli

²³⁷ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 5/351.

²³⁸ Buhârî, "Cuma", 16.

²³⁹ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380), 2/390-391.

²⁴⁰ Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 2/391.

²⁴¹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 2/577.

²⁴² Askalânî, *Fethu'l-bârî*, 2/391.

²⁴³ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 5/351.

olabilir. Zaten iç ezan sadece camilerin içinde okunduğu için dışarıdan duyulmamaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) ve ilk iki halife döneminde insanların evleri Mescide çok uzak olmadığından geç kalma gibi bir problemle karşılaşmaları çok mümkün değildi. Ancak günümüzde evler camilere çok uzak olabiliyor. Böylece geç kalmaların da önüne geçilmiş olunması mümkündür.

1.5.2. Akit

أَكْت (Akd) kelimesi sözlükte çözenin karşıtı, bir şeyi bağlamak, düğümlemek, sağlamaştırmak gibi anlamlarda kullanılmıştır.²⁴⁴ Teminat, bağlayıcı sorumluluk, yükümlülük, ahid gibi anlamlara da gelmektedir.²⁴⁵ Akd kelimesi tefsirlerde güvene dayalı söz,²⁴⁶ iki şeyi ayrılması zor bir şekilde bağlamak,²⁴⁷ lazım kılmak,²⁴⁸ belgeye bağlanmış bir anlaşma,²⁴⁹ sözleşme²⁵⁰ şeklinde açıklandığı da görülmektedir.

Mecelle’de akit kelimesi, “*Tarafeynin bir hususu iltizam ve taahhüt etmeleridir ki icab ve kabul irtibatından ibarettir*”²⁵¹ olarak tanımlanmaktadır. Yani akit, iki tarafın belirli bir konuda karşılıklı olarak yükümlülük altına girmesi ve bunu taahhüt etmesidir; bu da icâb ile kabulün birbirine bağlanmasından oluşur.

Kur’ân-ı Kerîm’de akit kelimesi yedi yerde geçmektedir.²⁵² Düğüm anlamında,²⁵³ yeminler hakkında,²⁵⁴ nikah sözleşmeleri hakkında,²⁵⁵ Hz. Musa’nın dilinin çözülmesi hakkında²⁵⁶ kullanılmıştır.

²⁴⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/296; Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Cemâatü mine'l-Muhtessîn (Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1422/2001), 8/394; Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 300; Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/561.

²⁴⁵ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 8/395; Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/561.

²⁴⁶ Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/423; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 3/2.

²⁴⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/113.

²⁴⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/276.

²⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1546.

²⁵⁰ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/202.

²⁵¹ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, 199 (md. 103).

²⁵² el-Bakara 2/235, 237; en-Nisâ 4/33; el-Mâide 5/1, 89; Tâhâ 20/27; el-Felak 113/4.

²⁵³ el-Felak 103/4.

²⁵⁴ en-Nisâ 4/33; el-Mâide 5/89.

²⁵⁵ el-Bakara 2/235, 237.

²⁵⁶ Tâhâ 20/27.

1.5.3. Bey‘

بيع (bey‘) kelimesi kök olarak satmak,²⁵⁷ parayı verip karşılığında mal almak,²⁵⁸ bir malı karşılıklı rızaya dayalı olarak îcâb ve kabûlün olmasıyla birlikte alıcıya temlik etmek²⁵⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Hem satın almak hem de satmak anlamında da kullanılarak Arapçadaki ezdâd²⁶⁰ kelimelere de örnek oluşturmaktadır.²⁶¹ Ancak bey‘ kelimesi bir şeyi satmak, şirâ kelimesi ise bir şeyi satın almak anlamlarında kullanımı yaygınlık kazanmıştır.²⁶²

Âyetlerde de geçtiği üzere mufâale babına girip (مبايعة) biat etme,²⁶³ sözleşme yapma²⁶⁴ gibi anlamlara geldiği de görülmektedir. Araplar, ticaret yaparken anlaşma esnasında el sıkışmayı adet edinmişlerdir. Yönetici ile yönetilenler arasında da bir nevi anlaşma denilebilecek bir seçimi yaparken de el sıkma yoluna gitmişlerdir. Arada bulunan bu benzerlik sebebiyle de buna bey‘ kökünden türeyen bey‘at/biat demişlerdir.²⁶⁵

Kur‘ân-ı Kerîm‘de her iki şekilde kullanımı da karşımıza çıkmaktadır. Bey‘ kelimesi kök hâli ve mezîd halleri ile Kur‘ân-ı Kerîm‘de bazı yerlerde hakiki anlamda alışveriş olarak kullanılırken bazı yerlerde ise Allah ile kulu arasındaki bir akıt, biat anlamında da kullanılmıştır. Netice olarak bu kelime sadece ekonomik bir alışveriş değil bununla birlikte imanın, fedakârlığın ve teslimiyetin de ticaretini ifade etmektedir.

Bey‘ kelimesi, Kur‘ân-ı Kerîm‘de hem yalın hâlde hem de kalıplara girmiş hâllerinde toplam on dört yerde geçmektedir.²⁶⁶ Bunlardan yedi tanesi yalın hâlde olup بيع / bey‘²⁶⁷ şeklinde geçmekte ve alışveriş anlamında kullanılmakta; kalıba girmiş olarak ise

²⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü‘l-Arab*, 8/23.

²⁵⁸ İsfahânî, *el-Müfredât fi Ğarîbi‘l-Kur‘ân*, 155.

²⁵⁹ Cessâs, *Ahkâmu‘l-Kur‘ân*, 2/189.

²⁶⁰ Zıt kelimesinin çoğulu olan ezdâd, Arapçada zıt anlam taşıyan kelimelere verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Muharrem Çelebi, “Ezdâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/47-48.

²⁶¹ Zebîdî, *Tâcu‘l-‘arûs*, 20/365.

²⁶² Ali Bardakoğlu, “Bey‘”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/13.

²⁶³ Biat etmek, İslâm devletlerinde yönetici ile yönetilenler arasında yapılan bir akittir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Cengiz Kallek, “Biat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/120.

²⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü‘l-Arab*, 8/26.

²⁶⁵ Kallek, “Biat”, 6/120.

²⁶⁶ el-Bakara 2/254, 275, 282; et-Tevbe 9/111; İbrâhîm 14/31; Nûr 24/37; el-Fetih 48/10, 18; el-Mümtehine 60/12; el-Cuma 62/9.

²⁶⁷ el-Bakara 2/254, 275 (Bu âyette iki kere zikredilmiştir.); et-Tevbe 9/111; İbrâhîm 14/31; Nûr 24/37; el-Cuma 62/9.

تَبَايَعْتُمْ / tebâye‘tüm²⁶⁸ şeklinde gelerek yine alışveriş anlamındadır. Kalıba girerek يُبَايِعُونَ / yübâyiûne²⁶⁹ ve فَبَايَعَهُنَّ / febâyi‘hünne²⁷⁰ şekillerinde gelip biat etme yani söz verme şeklinde de gelmiştir.

Bey‘ kavramı ilk olarak alışveriş anlamında Bakara sûresinde “*Ey iman edenler! Alım satım, dostluk ve aracılığın olmadığı bir gün gelip çatmadan Allah’ın size verdiklerinden O’nun için harcama yapın. Kâfirler zalimlerin ta kendileridir.*”²⁷¹ şeklinde geçmektedir. Âyette, alım satımın, dostluğun ve aracı kimselerin hiçbir işe yaramadığı kıyamet gününden bahsedilmektedir. Bazı kişiler bu dünyada bir şeyler elde etmek için ya onu satın alırlar ya da araya birilerini koyarak ona ulaşmaya çalışırlar. Ancak âhirette bu asla mümkün olmayacaktır.

Âyette bahsedilen “*Harcama yapın.*” emri ise zekât ve nafîle sadaka vermek olarak yorumlanmıştır.²⁷² Burada dikkat edilmesi gereken başka bir husus da “مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ” “*Size verdiklerimizden*” ifadesidir. Kur’ân-ı Kerîm, bize elimizde olan şeylerin hakikatte Allah’a ait olduğunu, bizim ise yalnızca emanetçisi olduğumuzun altını çizer. Dolayısıyla Allah’ın infak etmemizi istediği şey bizim değil yine Allah’a ait olan şeylerdir.

İbrâhîm sûresinin 31. âyeti de yine Bakara sûresinin 254. âyeti ile aynı minvalde olduğu için ekstra bir açıklama gerekmemektedir. Bakara sûresinin 275. âyetini ribâ ile ilgili âyetleri incelerken topluca açıklamak daha doğru olacaktır. Bakara sûresinin 282. âyetini, Nûr sûresinin 37. âyetini ve Cuma sûresinin 9. âyetini de ticaret ile ilgili âyetleri incelerken açıklamıştık.

Tevbe sûresinin 111. âyetinde “*Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır. Bu, Allah’ın Tevrat’ta, İncil’de ve Kur’an’da yer almış gerçek bir vaadidir. Kim Allah’tan daha fazla sözüne bağlı olabilir! O halde yaptığınız bu alışverişten ötürü sevinin. İşte büyük bahtiyarlık da budur.*” buyurulmaktadır. Âyette hem اشْتَرَى satın almak hem de بَايَعْتُمْ / بَيْعْتُمْ alışveriş kelimeleri zikrolunmaktadır.

²⁶⁸ el-Bakara 2/282

²⁶⁹ el-Fetih 48/10 (Bu âyette iki kere zikredilmiştir.), 18; el-Mümtehine 60/12.

²⁷⁰ el-Mümtehine 60/12.

²⁷¹ el-Bakara 2/254.

²⁷² Abdurrâhmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Süyûtî, *ed-Durru’l-mensûr* (Beyrût: Dâru’l-Fikir, t.y.), 2/4.

Âyette, mecazî/uhrevî bir alışverişten bahsedilmektedir. Âyetteki “Allah’ın satın alması” ifadesi, Allah ile kulları arasında yapılan imanî bir akittir. Âyette Allah, insan için en değerli sayılabilecek iki varlığını yani canını ve malını istemiş hem de onların Allah’a satılması karşılığında cenneti vaat etmiştir. Bu hem cihada teşvik hem de karşılığında cenneti taahhüt sayılabilir.²⁷³

“*Muhakkak ki Allah, Müminlerden satın almıştır.*” ifadesinde Allah satın alan müşteri ve Müminler ise satan taraf gibi gözükmektedir. Halbuki Allah hem bizim hem canlarımızın hem de mallarımızın sahibidir. Bir şeyin sahibi kendi malını satın alması mümkün olmadığı için burada bahsedilen ticaret mecazîdir.²⁷⁴

Sâbûnî de yine bu âyet için Allah’ın cömertliğini açıkça gösterdiği âyet olarak nitelemektedir. Çünkü canları yaratan Allah’tır ve malları yaratan da Allah’tır. Daha sonra o yarattığı malları insanlara karşılıksız bir şekilde veren yine Allah’tır. En son ise" karşılığında cennet gibi yüksek fiyat vererek Müminlerden kendisinin vermiş olduğu canları ve malları istemektedir.²⁷⁵ Hasan-ı Basrî de bu konuda Müminlerin çok kârlı bir alışveriş yapmış olduklarını söylemektedir.²⁷⁶

Fetih sûresinin 10. ve 18. âyetlerinde yeminine bağlılık, söz verme, biat etme anlamlarına gelen **يُبَايِعُونَ** kelimesi kullanılmıştır. Âyetteki biattan maksat Hudeybiye’de yapılan bey’atürriidvândır.²⁷⁷ Buradaki bey’ artık alışveriş gibi maddi bir ifade değil toplumsal bir olguya dönüşmüştür. Ayrıca âyette, Hz. Peygamber (s.a.v) ile yapılmış olan biat aslında Allah ile yapılmaktadır denilmiştir.

Mümtehine sûresinin 12. âyetinde biat etme anlamlarındaki **يُبَايِعُكَ** ve **فَبَايَعُوكَ** kelimeleri zikredilmiştir. Bu âyette Allah, Hz. Peygamber’e (s.a.v) kadınların şirk koşmamaları, zina yapmamaları, hırsızlık yapmamaları, iftira atmamaları konularında biat etmesini emretmektedir.

²⁷³ Sâbûnî, *Safvetü’-t-tefâsîr*, 1/525.

²⁷⁴ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 4/368.

²⁷⁵ Sâbûnî, *Safvetü’-t-tefâsîr*, 1/526.

²⁷⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 16/151.

²⁷⁷ Hicretin 6. senesinde Hz. Peygamber (s.a.v) ile sahabenin yapmış olduğu biattır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Fayda, “Bey’atürriidvân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/39-40.

1.5.4. Şirâ/İştirâ

Şirâ kelimesi kök olarak satın almak ve satmak anlamlarına gelmektedir. Bu kelime de tıpkı bey‘ kelimesi gibi ezdâd kelimelerdendir. Şirâ kelimesinin iftiâl bâbına girmesiyle **إِشْتَرَاء** (iştirâ) hâline gelen kelime ise genel olarak mübâdele etmek, değiştirmek anlamında kullanılmıştır.²⁷⁸ İştirâ kelimesi için Sâbûnî, değiştirmek anlamına geldiğini söylemektedir. İstenilen bir şeyi elde etmek için onun değerini teslim etmektir. Araplar, birisi bir şeyi başka bir şeyle değiştirdiğinde **إِشْتَرَاه** (iştirâhu) ifadesini kullanırlar.²⁷⁹ Bey‘ve iştirâ kelimeleri her ne kadar satmak-satın almak anlamında birbirleri yerine kullanılıyor olsa da genelde satana *bâyi*‘ satın alana ise *müşteri* denilmektedir.²⁸⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de toplam yirmi beş yerde şirâ kelimesi ve bu kelimedenden türeyen kelime bulunmaktadır.²⁸¹ Âyetlerde kullanılan bu satın alma - satma anlamındaki şirâ/iştirâ kelimeleri yirmi üç yerde manevî/mecazî anlamda bir alım - satımdır.²⁸² İki âyette ise hakikî anlamda bir alım - satım söz konusudur.²⁸³

Kur’ân-ı Kerîm’de hakikî anlamda bir alım - satımdan bahsedilecekse bu genellikle *bey*‘ kelimesi ile ifade edilmiştir. Manevî bir alım - satım, değişim ifade edileceği zaman ise teşbih yoluyla *şirâ/iştirâ* kelimeleri ve türevleri kullanılmıştır.

Âyetlerde görülmektedir ki bu kökten gelen kelimelerin geçtiği âyetlerin dikkat çektiği genel anlam sadece maddî anlamda bir ticareten bahsedilmemektedir. Müminin canı ve malı karşılığında Allah cenneti vaat etmektedir. Mümin, dünyayı tercih ettiği taktirde ise hidayeti bırakıp sapkınlığı seçmiş olur ve âhiretini elden çıkarmış olur.

İştirâ kelimesinin geçtiği bazı âyetlerde Allah’ın âyetlerinin az bir bedel karşısında satmak ve değiştirmek ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadeden maksat Allah’ın âyetlerini kendi menfaatlerine, maddî çıkarları uğruna kullanan, âyetleri yalan yanlış yorumlayan, Allah’ın haram kıldığına helal diyenlere, helâl kıldığına haram diyenlere karşı bir

²⁷⁸ Bardakoğlu, “Bey‘”, 6/13.

²⁷⁹ Sâbûnî, *Safvetü’l-tefâsîr*, 1/28.

²⁸⁰ Zebîdî, *Tâcu’l-’arûs*, 20/365.

²⁸¹ el-Bakara 2/16, 41, 79, 86, 90, 102 (iki defa), 174, 175, 207; Âl-i ‘Imrân 3/77, 177, 187 (iki defa), 199; en-Nisâ 4/44, 74; el-Mâide 5/44, 106; et-Tevbe 9/9, 111; Yûsuf 12/20, 21; en-Nahl 16/95; Lokmân 31/6.

²⁸² el-Bakara 2/16, 41, 79, 86, 90, 102 (iki defa), 174, 175, 207; Âl-i ‘Imrân 3/77, 177, 187 (iki defa), 199; en-Nisâ 4/44, 74; el-Mâide 5/44, 106; et-Tevbe 9/9, 111; en-Nahl 16/95; Lokmân 31/6.

²⁸³ Yûsuf 12/20, 21.

uyarıdır. Dünyanın kendisi dahi verilse Allah'ın bir âyeti karşısında yine de çok az bir bedel olmuş sayılır.²⁸⁴

1.5.5. Deyn

دين (Deyn) kelimesi, Arapçada din kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. Borç, borç vermek, hali hazırda bulunmayan şey anlamlarında kullanılmıştır.²⁸⁵ Terim anlamı olarak ise zimmete sabit olan şey anlamına gelmektedir.²⁸⁶ Deyn kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de borç anlamında beş yerde kullanılmıştır.²⁸⁷ Deyn kökünden gelip karşılıklı borçlanma anlamında ise bir yerde kullanılmıştır.²⁸⁸

Daha önce açıklandığı üzere Bakara sûresinin 282. âyeti, müdâyene âyeti olarak bilinmekte ve borç alıp vermekten bahsetmektedir. Söz konusu âyette borçlanmanın meşrû olduğuna ve borçların yazı ile veya şahitler ile kayıt altına alınmasının önemine vurgu yapılmaktadır.

1.5.6. Ribâ

Arapça olan ribâ kelimesi, ربي - يربو (rabâ - yerbû) kökünden türemiş mastardır.²⁸⁹ Türkçede faiz olarak yaygınlaşmış²⁹⁰ ve kök olarak fazlalık, artma, çoğalma ve tepe gibi

²⁸⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/150; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 3/484; Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 115.

²⁸⁵ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 35/49; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1198.

²⁸⁶ Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Mebsût* (Mısır: Matbaatu's-Saâde, t.y.), 15/140.

²⁸⁷ el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/11, 12 (üç kere).

²⁸⁸ el-Bakara 2/282.

²⁸⁹ Ebu'l-Hüseyn Ahmed ibn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1389-1392/1969-1972), 2/483; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/304.

²⁹⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 952. Türkçede her ne kadar faiz olarak yaygınlaşmış olsa da bazı düşünürler faiz ve ribânın aynı şey olmadığını, birbirlerini tam anlamıyla karşılamadığını savunmaktadır. Klasik dönemde “ribâ = faiz” olarak görülmüş olsa da klasik dönemdeki ribâ anlayışı ile günümüzdeki faizin aynı şey olmadığını düşünen son zaman düşünürleri “ribâ ≠ faizin her çeşidi” olarak görmektedirler. Bu konuda Elmalılı Hamdi Yazır, faizin ve ribânın aynı şey olduğunu ifade etmekte ve bunu tıpkı icâre akdine kira akdi demek gibi olduğunu söylemektedir. Çünkü ikisi de aynı anlama gelmektedir. Bir şeyin niteliğinde bir farklılık olmadığı sürece isminde farklılık olması hükmünün değişeceği anlamına gelmez. Ribâda geçerli olan hükümlerin tamamı aynı hukukî özellikleri bulunduran faiz için de uygulanır. Tezimizdeki asıl konu bu mesele ile ilgili olmadığı için ayrıntılı açıklama gereği duyulmamıştır. Mevcut tartışma ile ilgili ayrıntılı bilgi için şu eserlere bakılabilir: Fazlur Rahman, “Faiz ve Riba”, çev. Hakan Şahin, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2020), 307-335; Mutafa Öztürk - Hakan Şahin, *Ribâ ve Faiz Nedir, Ne değildir?* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021); Servet Bayındır, “Ribânın Tanımı Konusunda Yeni Bir Yaklaşım Önerisi”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 13 (2021), 1-30; Süleyman Uludağ, *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2021); Esra Şentürk Aksu, *Faiz ve Riba Kavramlarına Dair Çağdaş Yaklaşımlar* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

anlamalara gelmektedir.²⁹¹ İstilahî olarak ribâ, borç verilen bir malın veya paranın belirli bir zamanın sonunda daha öncesinde şart koşulmuş bir artışla geri alınması anlamına gelmektedir.²⁹² Aynı şekilde borçtan kaynaklanan bir alacağın vadesinde ödenmemesi hâlinde, ek süre tanınması karşılığında bu alacağa fazlalık eklenmesi veya bu yolla elde edilen artış da ribâ kapsamında değerlendirilir.²⁹³

Hanefî mezhebinin literatüründe ribâ, iki malın mübâdele esnasındaki tarafların birinin karşılıksız olarak fazladan bir şeyler alması,²⁹⁴ aynı cins mallarda yapılan akit esnasında koşulan fazlalık²⁹⁵ olarak tanımlanır. Cins, ölçü ya da tartı birliği olan mallardan birisi,²⁹⁶ borç meydana getiren bir akit çerçevesinde ziyade ya da vade şartıyla el değişimine uğradığında ribâ kapsamına dâhildir.²⁹⁷

Şafî mezhebinin literatürüne göre ise altın ve gümüş gibi nakitlerde ya da yenilen ve içilen maddelerin mübadelesinde meydana gelen sebepsiz fazlalık şeklinde tanımlanmıştır.²⁹⁸

Hanbelî âlimleri ise ribâyı özel şeylerdeki fazlalık,²⁹⁹ bazı şeylerde fazlalık ve bazı şeylerde de vadeye dayalı işlem olarak tanımlamaktadırlar.³⁰⁰

Cessâs, ribâ konusunu anlatırken şöyle bir örnek verir. Bir kişinin başka birinden vadeli olarak bin dirhem alacağı varsa ve borcunu peşin ödemesi karşılığında indirim yapacak olsa (ki bu indirimi vade karşılığında yapmış olur) bu yapmış olduğu muamele Allah'ın haram kılmış olduğu ribânın ta kendisidir. Bir diğer taraftan yine bir kişinin

²⁹¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/109; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/37; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/72; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 3/348; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/183; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 1/320; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-kitâb* (Lübân: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 2/37; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 5/3697; Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/383; Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, 38/117; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1286; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 952.

²⁹² Serahsî, *el-Mebsût*, 12/09.

²⁹³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/184; Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî*, 1/224; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 5/3698; Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/383; İsmail Özsoy, "Faiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/110.

²⁹⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/109.

²⁹⁵ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/30.

²⁹⁶ Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî*, 3/60.

²⁹⁷ Kemâleddîn Muhammed b. Abdilvehhâb es-Sivâsî el-İskenderî İbn'l-Hümâm, *Şerhu fethu'l-kadîr ale'l-hidâye* (Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1389/1970), 7/3.

²⁹⁸ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Muhammed İbni'l-Kâsım ed-Dabbî İbnü'l-Mehâmilî, *el-Lübâb fî'l-fıkhü's-Şafî*, thk. Abdülkerim b. Sınaytân (el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dâru'l-Buhârî, 1416), 226.

²⁹⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/51.

³⁰⁰ Ebü'n-Necâ Şerefüddîn Musâ el-Haccâvî, *el-İknâ' fî fıkhü'l-imâm Ahmed b. Hanbel* (Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1351/1932), 2/114.

başka birine bin dirhem borcu olsa ve ödeme günü geldiği zaman alacaklıya “Vadeyi uzat ve sana yüz dirhem daha fazla vereyim.” dese bu da yine Allah’ın yasakladığı ribâ olur ve caiz olmaz. Çünkü sonradan ziyadeleştirilen yüz dirhem vadeden kaynaklanmıştır.³⁰¹

Elmalılı Hamdi Yazır’ın ribâ konusundaki anlayışını şöyle bir örnekle açıklayabiliriz. Bir kişi, karz³⁰² olarak 10 bin TL verse ve vakti geldiğinde de bunu yine 10 bin TL olarak geri alsın bu 10 bin TL’lerin mübadelesi olduğu için bir sarf akdi meydana gelmiş olur. Ribâ cereyan etmez çünkü cins ve miktar bakımından eşittir. Ancak aynı kişi 10 bin TL verirken 11 bin TL alma şartı koşarsa bu aradaki bin TL bedelsiz olarak verilmiş olacağı için fazlalık olan bin TL ribâ olur. Câhiliye döneminde böyle oluşan ribâdaki 10 bin TL’ye re’sülmâl = ana para, fazlalık olan bin TL’ye de ribâ = faiz denilirdi.³⁰³

Sâbûnî de *Ravâiu ’l-Beyân Tefsiru Âyâti ’l-Ahkâm Mine ’l-Kur ’ân* adlı eserinde ribâ ile ilgili açıklama yaparken Elmalılı Hamdi Yazır’ın örneğine benzer bir örnek vermektedir. Câhiliye döneminde asıl yaygın olan ve Câhiliye ribâsı olarak da meşhur olmuş ribâ çeşidi işte bu çeşittir.³⁰⁴

Ribâ kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de hem yüksek tepe³⁰⁵, üste çıkmak,³⁰⁶ artmak,³⁰⁷ kabarmak,³⁰⁸ yetiştirmek/büyütmek,³⁰⁹ gibi sözlük anlamlarında olmak üzere hem de ıstılahî yani Türkçede kullandığımız faiz anlamında³¹⁰ olmak üzere toplam 15 âyette 20 kere geçmektedir.³¹¹

1.5.6.1. Câhiliye Döneminde Ribâ

Hz. Peygamber (s.a.v)’e nübüvvet gelmeden önceki Arap topluluğunun gelir kaynaklarından birisi ribâydı. Kureyş’in önde gelenlerinin neredeyse her biri borç para

³⁰¹ Cessâs, *Ahkâmu ’l-Kur ’ân*, 2/186-187.

³⁰² Karz, daha sonra ödemek üzere alınan mal ya da birisine borç/ödünç vermek demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz: H. Yunus Apaydın, “Karz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/520-525.

³⁰³ Yazır, *Hak Dini Kur ’ân Dili*, 952-953.

³⁰⁴ Sâbûnî, *Ravâiu ’l-beyân*, 1/391.

³⁰⁵ el-Bakara 2/265; el-Mü’minûn 23/50.

³⁰⁶ er-Ra’d 13/17.

³⁰⁷ el-Bakara 2/276; er-Rûm 30/39; el-Hâkka 69/10.

³⁰⁸ el-Hac 22/5; Fussilet 41/39.

³⁰⁹ el-İsrâ 17/24; eş-Şuarâ 26/18.

³¹⁰ el-Bakara 2/275 (3 kere kullanılmış), 276, 278; Âl-i ‘Imrân 3/130; en-Nisâ 4/161; er-Rûm 30/39.

³¹¹ el-Bakara 2/265, 275 (3 kere kullanılmış), 276(2 kere kullanılmış), 278; Âl-i ‘Imrân 3/130; en-Nisâ 4/161; er-Ra’d 13/17; en-Nahl 16/92; el-İsrâ 17/24; el-Hac 22/5; el-Mü’minûn 23/50; eş-Şuarâ 26/18; er-Rûm 30/39(3 kere kullanılmış); Fussilet 41/39; el-Hâkka 69/10.

veren ve bu işlemi belirli şartlara bağlayan kimselerdi. Her birinin kendilerine özgü borç verme yöntemleri vardı. Verilen borç az olsun çok olsun fark etmeksizin ribâ eklenirdi.³¹²

Borç vadesi geldiği zaman borçlu kişi ödemeyi yapmazsa alacaklı kişi farklı uygulamalara başvururdu. Bazıları sadece re'sülmâla yani ana paraya yeni bir faiz eklerken bazıları daha önce gerçekleşmiş olan faizi de ekleyerek toplam paranın üzerine yeni bir faiz eklerdi. Nitekim bu ikinci uygulamaya da *fâiz-i mürekkep (bileşik faiz)* denilmektedir.³¹³

Bu yöntemle borç alan ve geçim darlığı yaşayan kişilerin, Kureyşli tefecilerin baskısından kaçabilmeleri imkansızla yakındı. Ödenemeyen borçlar yıl geçtikçe katlanmakta ve kısa sürede ribâ, re'sülmâlin (ana paranın) birkaç katına çıkardı. Borçlu, borcunu ödeyemediği için taraflar arasında anlaşmazlıklar meydana gelir ve çatışmalar ortaya çıkardı. Nitekim Câhiliye döneminin tarihi, ribânın yol açtığı toplumsal gerilimler ve savaşlarla doludur.³¹⁴

Cessâs, Câhiliye dönemindeki ribâdan bahsederken Arapların altın ile altını, gümüş ile gümüşü vadeli olarak mübâdele etmeyi ribâ saymadıklarını söylemektedir. İslâm'ın bu tür muamelelerin ribâ olduğunu bildirmesi ile ribâ kelimesinin açıklanmaya ihtiyaç duyduğunu ve salât, zekât, savm kelimeleri gibi mücmel olduğunu savunmaktadır.³¹⁵

Câhiliye döneminde Araplar arasında uygulanan ribâ, esas itibarıyla vadeye bağlanmış borç verme işlemi üzerinden ortaya çıkan fazlalık şeklindedir. Bu tür ribâ, Kur'ân-ı Kerîm'in hakkında âyetler indirerek yasaklamış olduğu Câhiliye ribâsıdır. Diğer bir ribâ çeşidi de Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadislerinde geçmekte olan altı madde³¹⁶ hakkındaki ribâdır.

³¹² Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed Abdillatîf ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kâmil Miras (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, t.y.), 387.

³¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 953.

³¹⁴ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, 387.

³¹⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/183.

³¹⁶ Müslim, "Müsâkât", 82 (1584). Hadiste " وَالذَّهَبُ بِالذَّهَبِ. وَالْفِضَّةُ بِالْفِضَّةِ. وَالْبُرُّ بِالْبُرِّ. وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ. وَالتَّمْرُ بِالتَّمْرِ. " "Altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, arpayı arpayla, hurmayı, hurmayla tuzu tuzla misli misline (eşit olarak), elden ele (peşin olarak) satın. Her kim fazla verir veya fazla isterse ribâyâ bulaşmış olur. Bu konuda veren de alan da aynıdır." buyurulmaktadır.

Ribâ ile ilgili âyetler indirildiği sırada altın ve gümüşün ödünç verilmesine karşılık ribâ uygulaması Câhiliye Araplarınca meşhurdu. Hatta zenginlerin birçoğunun yedikleri ve içtikleri ribâ kaynaklıydı. Bir kişi, başkasına belirli bir vade ile altın veya gümüş verir; vadeye uygun bir ribâ şartı koyardı.³¹⁷

Borcun vadesi geldiği vakit borç veren kişi, borçluya “*أَتَقْضِي أَمْ تُرَبِّي؟*” “*Borcunu mu ödersin yoksa faizi mi artırırsın?*” diye sorardı. Borçlu, borcunu ödeyebilirse öder; ödeyemezse de faizi artırır. Her ödeyemediği yıl için faiz artar ve bazen faiz, ana parayı geçerdi.³¹⁸

Hz. Peygamber (s.a.v)’e ilk vahyin gelmesinden itibaren gerek âyetler ile Allah tarafından gerekse Hz. Peygamber (s.a.v)’in hadisleri ile ribâ kötülenmiş ve yasaklanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v)’in pek çok hadisinde insanlar ribâ konusunda uyarılmıştır.

Ebû Hureyre (r.a)’nin naklettiği bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v) Efendimiz, “*İnsanlar öyle bir devre ulaşacak ki, o zamanda ribâ yemeyen kalmayacak. Öyle ki yemeyene tozu ulaşacak.*”³¹⁹ başka bir hadisinde “*Öyle bir zaman gelecek ki, kişi helâlden mi haramdan mı kazandığına aldırmayacaktır.*”³²⁰ buyurmuştur.

Ebû Hureyre (r.a)’den rivayet edilen başka bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v), “*İnsanı helak eden şu yedi şeyden sakınınız.*”³²¹ buyurarak ribâyı da o yedi maddeye dahil ederek mahveden, helake sürükleyen bir günah olarak nitelemiştir.

Câbir (r.a)’den nakledilen rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.v), “*Ribâ yiyene, yedirene, onu yazan kâtibe, şahit olanlara lanet etmiştir. Onların hepsi eşittir.*”³²² buyurmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v), Veda haccı esnasında orada hazır bulunan sahabeye, “*Fâizin her çeşidi kaldırılmıştır. Câhiliyeden kalma bu çirkin âdetin her türlü ayağının*

³¹⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/363; Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 1/291; Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/38.

³¹⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, 4/202.

³¹⁹ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, “Buyu”, 3 (3331).

³²⁰ Buhârî, “Buyu” 7 (1954).

³²¹ Buhârî, “Vâsâyâ”, 24 (2615). Hadiste sayılan maddeler: Allah’a şirk koşmak, sihir ve büyü yapmak, (haksız yere olmaksızın) Allah’ın haram kıldığı cana kıymak, ribâ yemek, yetim malı yemek, savaştan kaçmak, namuslu kadına zina iftirası atmak.

³²² Müslim, “Müsâkât”, 106 (1598).

altındadır. İlk kaldırdığım fâiz de Abdulmuttalib'in oğlu (amcam) Abbâs'ın fâizidir."³²³
buyurmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de direkt olarak işaret edilmeyen ancak Hz. Peygamberin hadislerinden elde edilen ve *ribe'l-fadl* adı verilen ribâ çeşidi ile ilgili hadiste Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "*Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş, buğdaya karşılık buğday, arpaya karşılık arpa, hurmaya karşılık hurma, tuza karşılık tuz misli misline, eşit miktarda ve peşin olarak satılır. Ancak maddeler farklı olursa peşin olmak kaydı ile istediğiniz gibi satın.*"³²⁴

Bu konuya benzer olarak Ebû Saîd el-Hudrî'den bir olay nakledilmektedir: "*Resûlullah (s.a.v)'e hurma getirildi. Bunun üzerine O, şöyle dedi: 'Bu hurma bizim hurmamızdan değil.' Adam şöyle dedi: 'Ya Resûlallah! Kendi hurmamızı bundan bir sâ' karşılığında iki sâ' vererek satın aldık.' dedi. Resûlullah (s.a.v), şöyle buyurdu: 'Bu bir ribâdır. Onu geri verin. Sonra hurmamızı satın ve onun bedeliyle bundan bizim için satın alın.'*"³²⁵

Bu son iki hadiste bahsi geçip yasaklanan ribâ çeşidi *ribe'l-fadl*'dir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ve yasaklanan ribâ çeşidi ise *ribe'n-nesie*'dir.

1.5.6.2. Ribânın Haram Kılınma Merhaleleri

İslâm, toplumun geneli ile ilgili sosyolojik ve iktisadî meselelere düzen getirirken tedricî³²⁶ metodunu uygulamıştır.³²⁷ Çünkü insanların artık alışkanlık hâle getirdiği, benimsediği durumları bir anda değiştirmek zordur. Bu sebeple ribâ da tıpkı içki gibi birdenbire değil tedricen yasaklanmıştır. Çünkü hem içki hem de ribâ, câhiliye döneminde insanların son derece alışkanlık haline getirdiği gayr-i meşrû durumlardandır.³²⁸ Bu sebeple içkinin yasaklanmasında olduğu gibi ribânın yasaklanmasında da önce zararlarına, uhrevî azaba dikkat çekilerek ardından yasaklanma yolu tutulmuştur.³²⁹

³²³ Müslim, "Hac", 147 (1218); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 56; İbn Mâce, "Menâsik", 76.

³²⁴ Müslim, "Müsâkât", 81 (1587).

³²⁵ Müslim, "Müsâkât", 97 (1594).

³²⁶ Tedric, dinî bir hüküm konulurken aşamalı, merhale merhale konulmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Talip Türçan, "Tedric", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/265-267.

³²⁷ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/389; Özsoy, "Faiz", 12/112.

³²⁸ Zebîdî, *Tecrid-i Sarih*, 12/38.

³²⁹ Özsoy, "Faiz", 12/112.

Ribâdan kâr sağlayanlar ve bunu bir iş hâline getirenler genellikle Arapların önde gelen, zengin gruplarından kimselerdi. Dolayısı ile ribâyı tek bir hamlede yasaklamak kolay değildi. Bu sebeple ribânın tamamıyla yasaklanması İslâm'ın son inen âyetleriyle mümkün olmuştur.³³⁰ Ancak her ne kadar yasaklanması risâletin son zamanlarında olmuş olsa bile daha önceki âyetlerde³³¹ ve Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadislerinde ribâ kınanmış,³³² önceki ümmetlerde ribâ ile meşgul olanların başlarına gelen felaketler risâletin ilk yıllarından itibaren bildirilmiştir.³³³

Mi'rac hadisinde ribâ ile meşgul olanların hâlleri hakkında Ebû Hureyre (r.a)'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: *“İsrâ gecesinde, karınları evler gibi (büyük) olan bir topluluğun yanına uğradım. Karınlarının içinde yılanlar vardı ve bunlar dışarıdan görülüyordu. ‘Bunlar kimdir ey Cebrâil?’ diye sordum. O da: ‘Bunlar ribâ yiyenlerdir’ dedi.”*³³⁴

Mi'rac hâdisesinin hicretten 1 sene önce 621 yılında Mekke döneminde olduğu görüşü yaygındır.³³⁵ Hadiste ribâ ile meşgul olanların bu durumu bize ribâ ileriki zamanlarda yasaklanabileceğini göstermektedir.

Ribâ ile ilgili nâzil olan ilk âyet Rûm sûresinin 39. âyetidir. Âyette, *“İnsanların mallarında artış olsun diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (mânevî kârlarını) kat kat arttıranlar onu verenlerdir.”* buyurulmaktadır.

Rûm suresi, Mekkî surelerdendir.³³⁶ Ribâ ile ilgili nâzil olan ilk âyettir. Bu âyette ribâ henüz yasaklanmamıştır ancak kötülenmiştir.³³⁷ Âyette ribâ, zekât ile birlikte verilerek zekât ile ribâ karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de ribâyâ karşı bir

³³⁰ Bazı rivâyetlere göre ribâ ile ilgili olan âyetler en son inen âyetler arasındadır, bazı rivâyetlere göre ise direkt en son inen âyet ribâ âyetidir. İlgili rivâyetler için bkz: İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, “Ticârât”, 58 (2276); Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/183; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/549; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 954.

³³¹ Âl-i 'Imrân 3/130; en-Nisâ 4/160-161; er-Rûm 30/39.

³³² İbn Mâce, “Ticârât”, 58 (2273); İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/546.

³³³ en-Nisâ 4/160-161.

³³⁴ İbn Mâce, “Ticârât”, 58 (2273).

³³⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 5/40; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/647.

³³⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 6/267; Neseî, *Tefsîru'n-Neseî*, 2/68; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 7/49.

³³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 3829.

tavır konulmuş ve zekât ile ribâ kıyaslanarak ribânın tasvip edilmediği belirtilmek istenmiştir.³³⁸

Rûm sûresindeki âyetten sonra Nisâ sûresinin 160 ve 161. âyetleri karşımıza çıkmaktadır. Bu âyetlerde “*Yahudilerin zulmü sebebiyle, bir de pek çok kimseyi Allah yolundan engellemeleri, kendilerine yasaklandığı halde faizi almaları ve haksızlıkla insanların mallarını yemeleri yüzünden önceden helâl kılınan temiz ve iyi şeyleri onlara haram kıldık ve içlerinden inkâra sapanlara acı bir azap hazırladık.*” buyurulmuştur. Nisâ sûresi Medîne döneminde inmiş³³⁹ bir sûre olduğu için söz konusu bu âyetler de Medîne dönemi âyetleridir. Âyetlerde doğrudan müminlere bir hitap olmasa bile dolaylı olarak müminler uyarılmıştır. Çünkü Yahudiler için ribâ daha önceden yasaklanmış olmasına rağmen onlar ribâ ile meşgul olmuşlar ve bu durum da kötülenmiştir. Yine bu âyette de ribâ açık bir şekilde yasaklanmamıştır.

Rûm sûresi 39. âyeti ve Nisâ sûresi 160, 161. âyetlerinin ardından Âl-i ‘Imrân sûresi 130. âyeti gelmektedir. Söz konusu âyette, “*Ey iman edenler! Kat kat faiz yemeyin. Allah’a itaatsizlikten sakının ki kurtuluşa eresiniz.*” buyurulmaktadır. Bu âyet de yine Medîne dönemi âyetleridir.³⁴⁰

Âyette ribâ yasaklanmakla birlikte tamamıyla bir yasaktan söz edilemez, kısmi bir yasaktan söz edilebilir. Çünkü âyette *أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً* kat kat yani sanki kar topu gibi büyüyen ifadesi geçmektedir.

Âyette geçmekte olan bu *kat kat* ifadesi, günümüzde bankalarda uygulanan *mürekkep faizi* ifade etmektedir.³⁴¹ Bu âyet ile bu muamele yasaklanmıştır. Âyette *أَضْعَافًا مُّضَاعَفَةً* kat kat ifadesinin özellikle geçmesinin nedeni Câhiliye döneminde uygulanan ribâ çeşidi olan ve borçlunun borcunu ödeyememesinden dolayı faizin vadesi geldiği dönemde tekrar artırılmasından dolayıdır.

Sâbûnî, bu âyette, az olan ribânın değil de fazla olan ve adına da *fahiş ribâ* denilen ribâ çeşidinin yasaklandığını söylemektedir. Fahiş ribâ, ana parayı aşan ribâ demektir.

³³⁸ Karaman vd., *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 4/319.

³³⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 2/180; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 9/475.

³⁴⁰ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 7/126.

³⁴¹ Cengiz Güneş, *Kavram ve Olgu Yönüyle Kur’ân’da Ticaret* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 82.

Borcun ribâ kısmı, ana parayı geçtiği için buna *fahiş ribâ* denilmiştir.³⁴² Ancak Bakara sûresi 275. âyeti ile faizin her çeşidinin, azıyla çoğuyla yasaklandığını beyan etmektedir.³⁴³ Vehbe Zühaylî (ö. 2015), *Tefsîru'l-Münîr*'inde söz konusu âyette yalnızca fazla olan ribânın değil az da olsa çok da olsa her türlü miktarıyla ribânın yasaklandığını söylemektedir.³⁴⁴

Tedrîci olarak yasaklanan ribâ âyetlerinin sonuncusu olan Bakara sûresi 275. âyette, “*Faiz yiyenler ancak şeytanın çarparak sersemlettiği kimse gibi kalkarlar. Bunun sebebi onların, ‘Alım satım da ancak faiz gibidir’ demeleridir. Hâlbuki Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır. Artık kime Allah’tan bir öğüt erişir de faizciliği bırakırsa geçmişteki kendisininindir, durumunun takdiri Allah’a aittir. Kim de yine faizciliğe dönerse işte bunlar orada devamlı kalmak üzere cehennemliklerdir.*” buyurulmaktadır. Âyette geçen “*Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır.*” ifadesi ribânın az - çok fark etmeksizin her tür ve çeşidinin haram kılındığına işaret etmektedir.

1.5.6.3. Ribânın Çeşitleri

Ribâ, *ribe'n-nesîe* (ربا النسئة) veresiye ribâsı/faizi ve *ribe'l-fadl* (ربا الفضل) fazlalık ribâsı/faizi olmak üzere iki kısma ayrılır.³⁴⁵

Ribe'n-Nesîe

Ribe'n-nesîe yani veresiye ribâsı, Câhiliye devrinde bilinen, meşhur olan ve sıkça uygulanan bir çeşittir.³⁴⁶ Bey' akdinden ya da karz akdinden doğan bir borç için vadeye göre ilave edilen ribâdır.³⁴⁷ Borç, vadesi geldiği zaman ödenmezse yeni anlaşma yapılarak ribâ ilave edilir.

Hanefî mezhebinin önemli fakihlerinden olan, *Bedâi'u'-Sanâi* sahibi Kâsânî, ribe'n-nesîeyi, “*Keylî ve veznî (ölçü ve tartı) olan farklı cins malların değişiminde ya da keylî ve veznî olmayan aynı cins malların değişiminde peşin olan malın vadeli olan mal*

³⁴² Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/390-391.

³⁴³ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/392.

³⁴⁴ Vehbe b. Mustafâ ez-Zühaylî, *Tefsîru'l-münîr fî'l-akîdeti ve'serîati ve'l-menhec* (Dımeşk: Dâru'l-Fikir, 1411/1991), 4/84.

³⁴⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/52; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 7/72; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 5/3502; Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/391.

³⁴⁶ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/391.

³⁴⁷ Hamdi Döndüren, “İslâm Ekonomisinde Faiz ve Finans Kaynakları”, *İslâm Ekononisinde Finansman Meseleleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1992), 167.

üzerindeki fazlalığı ve belirli olan malın zimmette sabit olan mal üzerindeki fazlalığı” şeklinde açıklamıştır.³⁴⁸

Yapılan tarif neticesinde 100 gram altının vadeli 100 gram altın ile ya da 1000 gram gümüş karşılığında satımı ribe'n-nesîeye örnektir. 10 kilogram arpanın vadeli 10 kilogram arpa ile ya da 20 kilogram buğday karşılığında satımı da yine ribe'n-nesîeye örnektir.

Bakara sûresinde “*Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın. Bunu yapmazsanız Allah ve resulü tarafından size bir savaş açıldığını bilin. Eğer tövbe ederseniz, haksızlık etmemek ve haksızlığa uğramamak üzere anaparanız sizindir.*”³⁴⁹ buyrulurken ciddi tehditlerde bulunulmuştur.

Ribe'l-Fadl

Ribe'l-fadl yani fazlalık ribâsı, hadislerde yer almaktadır.³⁵⁰ Aynı cinsten malların kendi misilleriyle yapılan mübadelede iki bedelden birisinin diğerinden fazla olmasından dolayı ortaya çıkan ribâ çeşididir.³⁵¹ Başka bir ifadeyle ribe'l-fadl, mübadele edilen şeylerin cins birliği olmasına rağmen ölçü veya miktar açısından eşit olmaması neticesinde meydana gelen haksız artıştır.

Ubâde b. Sâmit'in naklettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle demiştir: “*Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş, buğdaya karşılık buğday, arpaya karşılık arpa, hurmaya karşılık hurma, tuza karşılık tuz misli misline, eşit miktarda ve peşin olarak satılır. Ancak maddeler farklı olursa peşin olmak kaydı ile istediğiniz gibi satın.*”³⁵²

Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen rivayette, “*Her kim artırır veya karşı tarafın artırımını isterse faizcilik yapmış olur. (Günah) konusunda alan da veren de eşittir.*” ifadesi de bulunmaktadır.

Ebû Saîd el-Hudrî başka bir rivayette şöyle nakletmektedir: “*Bilâl, Bernî cinsinde hurma getirdi. Hz. Peygamber (s.a.v), ona 'Bunu nereden getirdin?' diye sordu. Bilâl, 'Bizde düşük kaliteli hurma vardı. Nebi (s.a.v) yiyeceği için ondan bir sâ' karşılığında iki sâ' sattım.' dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle dedi: 'Vay! Bu, ribânın tâ*

³⁴⁸ Kâsânî, *Bedâ'i u's-sanâ'i*, 5/183.

³⁴⁹ el-Bakara 2/278-279.

³⁵⁰ Müslim, “Müsâkât”, 82; Tirmizî, “Buyu” 23; Ebû Dâvûd, “Buyu”, 18.

³⁵¹ Kâsânî, *Bedâ'i u's-sanâ'i*, 5/183.

³⁵² Müslim, “Müsâkât”, 81 (1587).

kendisidir. Bunu yapma. Hurma satın almak istediğin zaman önce elindeki sat (parasını al), sonra da o parayla diğer hurmayı satın al.”³⁵³

Görüldüğü üzere, hadislerde gelen altın, gümüş, buğday, arpa, tuz ve hurma misli mal³⁵⁴ olup kendi cinsleri ile mübadele edilme durumlarında eşit ve peşin olma şartı koşulmuştur. Mübadele esnasındaki fazlalık ribâ sayılmış ve haram kılınmıştır.

Hadiste sayılan bu altı madde, örnek olarak mı sayıldığı yoksa hüküm yalnızca bu sayılanlarla mı sınırlandırıldığı konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Diğer bir deyişle âlimler, ribânın illeti konusunda ihtilafa düşmüştür.

Tablo 1.1: Ribe'l-Fadl ve Ribe'n-Nesîe Örneklem Tablosu

Sıra	Cins	Örnek	Miktar	Peşin/Veresiye	Ribâ Çeşidi
1	Aynı Cins	Altın / Altın Buğday / Buğday	Fazla	Peşin	Ribe'l-Fadl
2	Aynı Cins	Altın / Altın Buğday / Buğday	Fazla	Veresiye	Ribe'l-Fadl Ribe'n-Nesîe
3	Aynı Cins	Altın / Altın Buğday / Buğday	Eşit	Peşin	Ribâ yok
4	Aynı Cins	Altın / Altın Buğday / Buğday	Eşit	Veresiye	Ribâ yok
5	Farklı Cins	Altın / Gümüş Buğday / Arpa	Fazla	Peşin	Ribâ yok
6	Farklı Cins	Altın / Gümüş Buğday / Arpa	Fazla	Veresiye	Ribe'n-Nesîe

³⁵³ Müslim, Müsâkât”, 96 (1594).

³⁵⁴ Mislî mal, aynı türe ait olan ve ücreti etkileyen bir fark olmadan birinin diğerinin yerine geçebilmesi mümkün olan mallardır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hasan Hacak, “Mislî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/187-188.

7	Farklı Cins	Altın / Gümüş Buğday / Arpa	Eşit	Peşin	Ribâ yok
8	Farklı Cins	Altın / Gümüş Buğday / Arpa	Eşit	Veresiye	Ribâ yok

1.5.6.4. Ribânın İleti

İllet, sözlükte hastalık, kişiyi ihtiyacını karşılamaktan alıkoyan hâl, zayıflık, sebep ve gerekçe gibi anlamlara gelir.³⁵⁵ Bu anlamlar içinde özellikle sebep ve gerekçe mânası, kelimenin terim anlamına en yakın olanıdır.³⁵⁶ Terim olarak, bulunduğu mahalde değişiklik meydana getiren vasıf,³⁵⁷ hükmün koyulmasında uygun durum,³⁵⁸ asılda hükmün üzerine bina kılındığı bir vasıf,³⁵⁹ hükmün konulmasını uygun gösteren durumu genellikle içeren açık seçik vasıf³⁶⁰ gibi anlamlara gelmektedir.

Ribânın haram olduğu konusunda mezhepler arasında bir ihtilaf yokken illetini belirleme konusunda mezhepler arasında ihtilaf mevcuttur. Bu ihtilafın sebebi ise ribâ ile ilgili gelen hadislerin farklı yorumlanmasıdır. İlk tartışma ribânın meşhur olan altı eşya hadisinde geçen altın, gümüş, hurma, buğday, arpa ve tuzun değişimi ile sınırlı mıdır yoksa değil midir, tartışmasıdır. Sonrasında ise ribâ eğer bu altı madde ile sınırlı değilse ve bu sayılan maddeler yalnızca örnek teşkil ediyorsa genel olarak kabul edilecek illet nedir, tartışmasıdır. Mezheplerin çoğuna göre ribâ, sayılan o altı madde ile sınırlı değildir. Büyük oranda bu yönde bir ittifak oluşmuştur. Bu ittifakla birlikte hangi malların ribâyâ konu edileceği hususunda ittifak edilememiştir.

Zâhirî Mezhebinin Görüşü

Zâhirî mezhebi, ribânın sadece hadislerde zikrolunan altı maddede geçerli olduğunu söylerler. Mezhep, hadisin görünen anlamını esas alır ve o mallara “ribevî

³⁵⁵ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 136.

³⁵⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, “İllet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/117.

³⁵⁷ Şa'bân, *Usûlu'l-fikh*, 137.

³⁵⁸ Dönmez, “İllet”, 22/117.

³⁵⁹ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2019), 99.

³⁶⁰ Hallâf, *İlmu usûli'l-fikh*, 71; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 246.

mallar” der.³⁶¹ Netice itibarıyla hadisteki maddelerin dışında kalan pirinç, elma, zeytin, demir, çimento, pamuk gibi veznî veya keylî olsun fark etmeksizin hiçbir malda ribe'n-nesîe veya ribe'l-fadl meydana gelmez.

Hanefî Mezhebinin Görüşü

Hanefî mezhebine göre ribânın illeti, cins ve miktar birliğinin olmasıdır. Ölçülen mallarda cins ve ölçü birliği, tartılan mallarda cins ve tartı birliği ribâ oluşan mallarda ortak nitelik sayılır.³⁶²

Hanefî mezhebinin âlimleri bu görüşünü birkaç maddeye dayandırmaktadır. Âyetlerde, alışveriş yaparken ölçü ve tartıyı eksiksiz yapmanın³⁶³ emredilmesinin ribânın illetlerinden birisinin ölçü ve tartı olduğunu söylemektedirler.³⁶⁴ Gelen hadislerde altı maddenin “Altını altınla, gümüşü gümüşle, tuzu tuzla...” diye sayılmasının cins birliği olduğuna işaret ettiğini ve dolayısıyla bir diğer illetin de cins birliği olduğunu söylerler.³⁶⁵

Hanefî mezhebinin bu çıkarımlarına göre ribâ yalnızca sayılan o altı maddede cereyan etmez. Ortak özelliğe sahip tüm maddelerde meydana gelir. Dolayısı ile veznî veya keylî olan sebze, meyve, bakliyat, et, balık, süt, yağ, demir, çelik gibi tüm maddelerde ribâ cereyan eder.

Hanefî mezhebine göre illet, cins birliği ve veznî/keylî birlik olduğundan dolayı adedî diye vasıflanan ve tane ile satılan, zirâî diye vasıflanan ve uzunluk birimleri ile ölçülen, kıyemî diye vasıflanan ve değeri standart olmayan mallarda ribe'l-fadl cereyan etmez. Örneğin 30 tane büyük yumurta ile 45 tane küçük yumurtanın trampa edilmesinde, 100 metre kaliteli kumaş ile 200 metre kalitesiz kumaşın trampa edilmesinde veya kıyemî olan 1 büyük baş hayvanın 2 büyük baş hayvanla trampa edilmesinde peşin olmak kaydı ile ribe'l-fadl meydana gelmez.³⁶⁶

Cins birliği olan malların miktarları eşitse ve araya da vade giriyorsa bu sefer ribe'n-nesîe cereyan eder. Örneğin 100 gram gümüş, 100 gram gümüş karşılığında

³⁶¹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdulgaffâr Süleymân el-Bindârî (Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1408–1988), 7/401-403.

³⁶² Merginânî, *el-Hidâye fî şerhi bidâyeti'l-mübtedî*, 3/60-61; İbn'l-Hümâm, *Şerhu fetu'l-kadîr ale'l-hidâye*, 7/3; Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 5/183.

³⁶³ eş-Şuarâ 26/181-183; el-Mutaffifin 83/1-3.

³⁶⁴ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 5/184.

³⁶⁵ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i*, 5/183.

³⁶⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 12/114.

satılacak ama verilen 100 gümüşün karşılığı vadeli olarak alınacaksa her ne kadar miktarlar eşit olsa bile söz konusu vadeden dolayı ribâ ortaya çıkar.

Cins ve vasıf birliği olmayan malların satımında ribe'n-nesîe veya ribe'l-fadl oluşmaz. Örneğin 10 gram altın ile 1000 kilogram buğdayın satımı caizdir. Çünkü mezhebin görüşüne göre altın veznî, buğday ise keylîdir. Birbirleri ile trampa edilmesinde birlik aranmamaktadır.

Sadece aynı cins malların ya da aynı ölçüte ait malların trampa edilmesinde ölçülerinin değişik olması caizdir ancak yapılan alışverişte vade olmamalıdır; alışveriş peşin olmalıdır. Eğer vade olursa fazlalıktan dolayı ribe'l-fadl olmasa bile bu sefer ribe'n-nesîe söz konusu olur. Örneğin altının gümüş ile veya buğdayın arpa ile trampa edilmesi peşin olması kaydıyla fazla olmasında ribâ oluşmaz.

Şafîî Mezhebinin Görüşü

Şafîî mezhebinde ribe'n-nesîe ve ribe'l-fadlın illeti konusunda bir fark yoktur. Altın ve gümüşün illeti para (semeniyet) olmasıdır. Geri kalan buğday, arpa, hurma ve tuzun illeti olarak ise cins birliği ve yiyecek maddesi olmalarıdır.³⁶⁷ Şafîîler yiyecek maddelerini de kendi içerisinde üç kısma ayırırlar. İlk olarak buğday, arpa mercimek gibi temel gıdalar. İkinci olarak üzüm, hurma, elma, gibi meyveler. Son olarak da yiyecekleri veya insanları iyileştirmeye yarayan tuz gibi maddeler.³⁶⁸

Şafîî mezhebinde ribânın oluşmaması için cinslerin bir olmasını ve aynı şekilde trampa edilecek malların eşit olmasını şart koşmuştur. Mezhebe göre semen ya da yiyecek olmayan maddeler ribâ kapsamına dahil edilmez. Dolayısıyla demir, bakır, pamuk, yün gibi maddelerde bu vasıflardan birisi olmadığı için ribâ oluşmaz.³⁶⁹

Mâliki Mezhebinin Görüşü

Mâliki mezhebindeki altın ve gümüşteki illet görüşü Şafîî mezhebinde olduğu gibi semeniyet yani para olmasıdır.³⁷⁰ Yiyeceklerdeki illet ise uzun süre bozulmadan saklanıp depolanabilir olmasıdır. Hadislerde zikrolunan dört maddede sadece gıda maddesi olma vasfı olsaydı Hz. Peygamber (s.a.v)'in dört ayrı madde zikretmeyip sadece bir mal

³⁶⁷ Şafîî, *el-Ümm*, 3/15.

³⁶⁸ Döndüren, "İslâm Ekonomisinde Faiz ve Finans Kaynakları", 178.

³⁶⁹ Şafîî, *el-Ümm*, 3/37.

³⁷⁰ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004), 3/149.

zikretmesi yeterli olurdu. Dört farklı maddenin ayrı ayrı belirtilmesi tekrar değildir. Buğday ve arpa, stoklanabilir gıdaları; hurma, kuru üzüm, şeker ve bal gibi stoklanabilir tatlıları; tuz ise baharat çeşitleri gibi yemeğe tat veren ve stoklanabilir olan malları temsil eder.³⁷¹ Bunların dışında kalan ne çeşit olursa olsun kendi cinsleri ile trampa edilirken fazlalık olması da yine ribâdır.³⁷²

Hanbelî Mezhebinin Görüşü

Ahmed b. Hanbelî'den ribânın illeti konusunda üç farklı görüş nakledilmiştir. İlki ve en meşhuru, Hanefîlerdeki gibi ölçü ve tartıyı esas alan rivayettir. İkinci nakil, Şafî mezhebine uygundur. Son nakil ise Şafî'nin başka bir görüşü ile uygundur.³⁷³

1.5.7. Karz

قرض (*Karz*) kelimesi sözlük anlamı itibarıyla kesmek, kopartmak, küçük parça, borç vermek, karşılığını vermek gibi anlamlara gelmektedir.³⁷⁴ Mekân ile ilgili bir kullanım olduğu zaman çaprazından dolaşmak, gitmek anlamında da kullanılmıştır.³⁷⁵ İstilahî olarak ise sonrasında geri ödenmek üzere bir malı ödünç olarak vermek anlamına gelmektedir.³⁷⁶ Hanefî mezhebine göre karz; altın, gümüş, para gibi mislî kabul edilen malları başkasına ödünç verme işlemidir.³⁷⁷ Diğer mezhepler ise selem akdinin yapılabileceği her çeşit malın karza konu olabileceğini savunurlar.³⁷⁸

Karzdaki amaç iyilik ve yardımlaşmaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de karz-ı hasen teşvik edilmiştir.³⁷⁹ Hz. Peygamber (s.a.v)'den de karz-ı hasene teşvik mahiyetinde hadisler rivayet olunmaktadır. Nitekim Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen bir hadiste şöyle buyrulmuştur: “*Miraç gecesi bana cennet kapısında şöyle bir yazı gösterildi: Sadaka için on katı, karz-ı hasen için on sekiz katı ecir vardır. Cebrail (a.s)'e, borç vermenin*

³⁷¹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 3/151.

³⁷² Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhilât*, thk. ed-Doktor Muhammed Hacî (Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 2/13.

³⁷³ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 6/54-55.

³⁷⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 7/216; Firûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 652; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 19/13.

³⁷⁵ Apaydın, “Karz”, 24/520.

³⁷⁶ İsfahânî, *el-Müfredât*, 666.

³⁷⁷ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-sanâ'i'*, 7/395.

³⁷⁸ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 410.

³⁷⁹ el-Bakara 2/245; el-Mâide 5/12; el-Hadîd 57/11, 18; et-Tegâbün 64/17; el-Müzzemmil 73/20.

sadakadan niçin üstün olduğunu sorduğum zaman şu cevabı verdi: Şüphesiz dilenci, çoğu zaman yanında varken ister. Ödünç isteyen ise ancak ihtiyacından dolayı ister."³⁸⁰

İnfak, sadaka ve karz-ı hasen, Kur'ân-ı Kerim'de insanlara tavsiye edilen üç temel yardımlaşma ve dayanışma yoludur. İnfak, genellikle yakın çevreden başlanılarak yapılan ve bazen de ihtiyaç olma durumu gözetilmeden yapılır. Sadaka, daha çok akrabalık bağı olmayan, ihtiyaç sahibi kişilere yönelik yapılan malî bir ibadettir. Bu ikisi, karşılıksız verilen bir bağıştır; verilen mal geri istenilmez ve karşılığı yalnızca Allah'tan beklenir. Karz-ı hasen ise yine karşılığı yalnızca Allah'tan beklenmekle birlikte bir tür borçtur. Verilen borç sebebi ile borçludan bir menfaat talep edilmez. Borçludan yalnızca imkânı olduğu zaman borcunu güzel bir şekilde ödenmesi beklenir.³⁸¹

Karz kelimesi, kök anlamı ve çekimlenmiş halleri ile Kur'ân-ı Kerim'de 13 kere geçmektedir.³⁸² Âyetlerde karz kelimesi genellikle قَرْضًا حَسَنًا (*karzen hasenen*) şeklinde gelip *güzel borç* anlamında kullanılmıştır. Âyetlerde güzel borç olarak nitelendirilen karz, Allah'a borç verme olarak görülmüş ve kat kat fazlası ile Allah'ın geri ödeyeceği müjdelenmiştir. Sadece Kehf sûresindeki âyette³⁸³ "bir yeri çaprazından dolaşıp gitmek" anlamında kullanılmıştır.

1.5.8. Keyl ve Mîzân

كَيْل (Keyl) sözlükte ölçmek,³⁸⁴ bir şeyle başka bir şeyi kıyaslamak³⁸⁵ anlamlarına gelmektedir. Aynı kökten türeyen *mikyâl* kelimesi ise *hacim ölçü aleti* anlamına gelmektedir.³⁸⁶ Buğday gibi yiyecekleri ölçmek için kullanılan ölçü birimidir.³⁸⁷ Keyl kelimesi, Kur'ân-ı Kerim'de fiil ve isim halleriyle birlikte toplam 16 kere kullanılmıştır.³⁸⁸

³⁸⁰ İbn Mâce, Sadakât" 19 (2431).

³⁸¹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/385.

³⁸² el-Bakara 2/245(iki kere); el-Mâide 5/12 (iki kere); el-Kehf 18/17; el-Hadîd 57/11(iki kere), 18 (iki kere); et-Tegâbün 64/17 (iki kere); el-Müzzemmil 73/20 (iki kere).

³⁸³ el-Kehf 18/17.

³⁸⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/604.

³⁸⁵ Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1055.

³⁸⁶ Beşir Gözübenli, "Keylî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/361.

³⁸⁷ Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 30/368.

³⁸⁸ el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/85; Hûd 11/84, 85; Yûsuf 12/59, 60, 63 (iki kere), 65 (iki kere), 88; el-İsrâ 17/35 (iki kere); eş-Şuarâ 26/181; el-Mutaffifin 83/2, 3.

وزن (*Vezn*) kelimesi sözlükte bir şeyin ağırlığını tartmak,³⁸⁹ ölçüye vurmak, altın ve gümüş tartmak³⁹⁰ gibi anlamlara gelmektedir. *Vezn* kelimesinden türeyen *mîzân* kelimesi ise adalet, miktar, tartı aleti anlamlarında kullanılmıştır.³⁹¹ *Vezn* kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de fiil ve isim halleriyle birlikte toplam 23 kere kullanılmıştır.³⁹²

Vezn kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de hem manevî bir tartımda hem de maddî bir tartımda kullanılmıştır. “*Kimin tartılan amelleri ağır gelirse işte o mutlu bir hayat içinde olur. Amelleri hafif olana gelince, onu kucaklayacak olan hâviyedir.*”³⁹³ Bu âyetlerde manevî anlamda sevapların tartımdan bahsedilmiştir. “*Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha iyidir hem de sonucu daha güzeldir.*”³⁹⁴, “*Eksik ölçüp tartanların vay haline! Onlar, insanlardan ölçerek bir şey aldıklarında tam ölçerler. Kendileri başkalarına vermek için ölçüp tarttıklarında ise haksızlık ederler (eksiltirler).*”³⁹⁵ Bu âyetlerde ise maddî anlamda bir ölçümden ve tartımdan bahsedilmektedir.

³⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/446; Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1238.

³⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 13/446.

³⁹¹ Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1238.

³⁹² el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/8 (iki kere), 9, 85; Hüd 11/84, 85; el-Hicr 15/19; el-İsrâ 17/35; el-Kehf 18/105; el-Enbiyâ 21/47; el-Mü'minûn 23/102, 103; eş-Şuarâ 26/182; eş-Şûrâ 42/17; er-Rahmân 55/7, 8, 9; el-Hadîd 57/25; el-Mutaffifîn 83/3; el-Kâria 101/6, 8.

³⁹³ el-Kâria 101/6-9.

³⁹⁴ el-İsrâ 17/35.

³⁹⁵ el-Mutaffifîn 83/1-3.

İKİNCİ BÖLÜM

CESSÂS'IN İSLÂM TİCARET HUKUKU ANLAYIŞI

2.1. Cessâs'ın Hayatı ve İlmî Kişiliği

Bu bölümde Cessâs'ın hayatına, yaşadığı dönemin dinî, siyasî ve toplumsal şartlarına değinerek yetiştiği ortama, mensup olduğu mezhebî çizgiye kısaca temas edilecektir. Devamında Cessâs'ın ilmî şahsiyeti çerçevesinde hocaları, talebeleri ve kaleme aldığı eserler incelenecektir.

2.1.1. Doğumu ve Yetiştigi Ortam

Cessâs'ın hayatı araştırıldığı zaman klasik eserlerde çok fazla bilgiye rastlanmamakla birlikte elde edilen bilgiler de genelde hep aynen tekrar edilmiştir.³⁹⁶ Cessâs'ın asıl adı Ahmed, babasının adı Ali, künyesi Ebû Bekir'dir. Doğduğu şehir olan Rey'e nispetle er-Râzî, gençliğinde yerleşip hayatını tamamladığı yere nispetle el-Bağdâdî, mezhebine nispetle el-Hanefî ve yapmış olduğu kireççilik işine nispetle de el-Cessâs³⁹⁷ denilmiştir. Cessâs'ın tam adı Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Bağdâdî el-Cessâs el-Hanefî'dir.³⁹⁸

Cessâs, hicrî 305 (917)'te Rey'de doğmuştur.³⁹⁹ Daha önce de geçtiği üzere Cessâs'ın hayatı hakkında çok fazla ayrıntı bulunamamaktadır. Yirmili yaşlarındayken Rey'den ayrıлып Bağdat'a yerleşmiştir. Daha sonrasında ise bir daha Rey'e dönmemiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Mevlüt Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı* (Ankara: Elif Matbaası, 1989), 7.

³⁹⁷ Mustafâ b. Abdillâh Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr Avvâd Ma'rûf (İngiltere: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 1443/2021), 1/253; Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Mısır: Matbaatu's-Saâde, 1324), 27-28.

³⁹⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kurân*, 1/3.

³⁹⁹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 28; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 44.

⁴⁰⁰ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 10.

Cessâs Bağdat'ta farklı hocalardan dersler almıştır.⁴⁰¹ Orada özellikle dönemin en önde gelen Hanefî âlimlerinden olan Ebu'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952)'den dersler almış ve Kerhî'nin en iyi talebelerinden birisi olmuştur. Hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçiren Cessâs'ın bu şehirden iki defa ayrıldığı rivayet edilmektedir. Bunlardan ilki, Bağdat'ta ortaya çıkan salgın bir hastalık sebebiyle Ahvaz'a gitmesi olup bir süre sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür. İkinci ayrılışı ise hocası Kerhî ile yaptığı istişare neticesinde Nîşâbur'a gitmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Cessâs, Nîşâbur'da bulunduğu sırada hocası Kerhî hicrî 340 yılında vefat etmiştir.⁴⁰² Kerhî'nin vefatından yaklaşık dört yıl sonra, hicrî 344 yılında Bağdat'a dönen Cessâs, hocasının yerine tedris faaliyetlerini yürüten Ebû Ali eş-Şâşî (ö. 344/955)'den görevi devralarak fetva vermeye ve talebe yetiştirmeye başlamıştır. Cessâs, hicrî 370 (981) yılında 65 yaşında iken Bağdat'ta vefat etmiştir.⁴⁰³

Cessâs, hicrî dördüncü asırda yaşamıştır. Bu dönem, siyasî açıdan Abbâsî hâkimiyetinin devam ettiği, ancak merkezî otoritenin belirgin biçimde zayıflamaya başladığı bir zaman dilimine tekabül etmektedir.⁴⁰⁴ Abbâsî Devleti'nin siyasî gücündeki bu çözüme sürecine paralel olarak, İslâm dünyasında yeni siyasî oluşumlar ortaya çıkmıştır. Mağrip bölgesinde Fâtımîler, Endülüs'te ise Emevîler halifeliklerini ilan ederek bağımsız siyasî otoriteler hâline gelmişlerdir.⁴⁰⁵

Bu dönemde tamamı Müslüman unsurlardan oluşmasına rağmen Türk, Arap ve Fars kökenli gruplar arasında siyasî ve askerî nüfuz mücadelesinin sürdüğü görülmektedir. Söz konusu rekabet, gerek halifelik makamı ve devletin merkezî yapısı üzerinde etkili olma çabaları gerekse farklı eyaletlerin hâkimiyet altına alınması yönündeki girişimler şeklinde tezâhür etmiştir. Özellikle Abbâsî Devleti'nin başkenti Bağdat'ta, bu gruplar arasında zaman zaman şiddetli çatışmaların yaşandığı ve bunun şehir hayatı ile idarî istikrar üzerinde belirgin etkiler doğurduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁶

Cessâs'ın yaşadığı dönemin dikkat çeken özelliklerinden biri de Ehl-i Sünnet ile Şiiilerin ve Ehl-i Sünnet'in kendi içerisindeki tartışmaların giderek sertleşmiş olmasıdır.

⁴⁰¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 28.

⁴⁰² H. Yunus Apaydın, "Kerhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/285.

⁴⁰³ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 28; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 11.

⁴⁰⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler (Siyasî Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/39.

⁴⁰⁵ Yıldız, "Abbâsîler", 1/35.

⁴⁰⁶ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 2.

Mezhep imamlarının yaşadığı erken dönemlerde hâkim olan karşılıklı anlayış, saygı ve müsamaha ortamının, Cessâs'ın yaşadığı hicrî dördüncü asırda yerini belirgin bir mezhep taassubuna bıraktığı görülmektedir.⁴⁰⁷

Cessâs'ın yaşadığı dönemde iktisadî yapı ciddi biçimde sarsılmıştır. Siyasî otoritenin zayıflaması, merkezî idarenin denetim gücünü kaybetmesi ve bölgeler arası çatışmalar, ekonomik istikrarsızlığı derinleştirmiştir. Bu süreçte özellikle şehir merkezlerinde ve başkent Bağdat'ta temel ihtiyaç maddelerine erişim zorlaşmış, halkın geniş kesimleri ağır bir yoksulluk ve geçim sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır. Buna karşılık yöneten kesimin refah düzeylerini korudukları, hatta lüks bir hayat sürdürdükleri dikkat çekmektedir.⁴⁰⁸ Söz konusu iktisadî bunalımlar ve kıtlıklar, Cessâs'ın hayatını da doğrudan etkilemiş ve bu şartlar sebebiyle bir süreliğine Ahvaz'a gitmek zorunda kaldığı rivayet edilmiştir.⁴⁰⁹

Cessâs'ın yaşadığı dönem, siyasî ve toplumsal alanda yoğun kargaşaların yaşanmasına rağmen ilmî faaliyetlerin verimliliği açısından dikkat çekici bir asırdır. Bu dönemde ilmî seviye oldukça yüksek olup ilim ve kültür hayatı duraksamadan devam etmiş, hatta birçok alanda belirgin gelişmeler göstermiştir. Çeşitli ilim dallarında çok sayıda âlim yetişmiş, kalıcı ve kıymetli eserler telif edilmiş, farklı ilim merkezleri arasında gerçekleştirilen seyahatler sayesinde ilmî etkileşim ve bilgi alışverişi canlılığını korumuştur. Ayrıca dönemin hükümdarlarının ilim adamlarına verdikleri destek ve himaye de bu ilmî canlılığın sürdürülmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Hemdânîler devrinde Seyfü'd-Devle'nin ilim ve düşünce ehline sağladığı himaye çerçevesinde Fârâbî gibi önemli bir filozof yetişmiş, Gazneli Mahmud'un himayesinde el-Bîrûnî gibi seçkin bir âlim çalışmalarını sürdürmüştür. Benzer şekilde Büveyhîler döneminde Mütenebbî ve Ebü'l-Ferec el-İsfahânî gibi edebî ve ilmî şahsiyetler ön plana çıkmış, dönemin ilmî üretkenliğini açık biçimde ortaya koymuştur.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân*'i, 2.

⁴⁰⁸ Yıldız, "Abbâsîler", 1/46-47.

⁴⁰⁹ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân*'i, 3.

⁴¹⁰ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân*'i, 3-4.

2.1.2. Mezhep Çizgisi

Cessâs, fikhî düşünce bakımından Hanefî mezhebine mensup olup, bu mezhebin dördüncü yüzyıldaki en güçlü temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁴¹¹ İlmî şahsiyeti, yalnızca mezhep görüşlerini nakleden bir fakih olmanın ötesinde, Hanefî fikhını usûl ve fûrû‘ bütünlüğü içerisinde ele alan ve mezhep içi içtihat faaliyetinde bulunan bir âlimdir. Cessâs, Hanefî mezhebinin kurucu imamlarının ortaya koyduğu metodolojiyi kendi döneminin ilmî ihtiyaçları doğrultusunda sistemleştiren ve geliştiren isimler arasında yer almaktadır.⁴¹²

Cessâs’ın mezhep çizgisinin şekillenmesinde en belirleyici unsur, hocası Ebu’l-Hasan el-Kerhî’nin ilmî mirasıdır. Cessâs, bu yaklaşımı benimseyerek Hanefî fikhını sadece amelî hükümler açısından değil metodolojik boyutlarıyla da ele almıştır. Özellikle usûl-i fikh alanındaki çalışmaları, onun mezhep içindeki yerini güçlendirmiş ve Hanefî düşüncenin sistematik bir yapıya kavuşmasına katkı sağlamıştır.

Cessâs’ın yaşadığı dönemde mezhepler arası ve mezhep içi tartışmaların yoğunlaştığı, mezhep taassubunun belirgin hâle geldiği bilinmektedir. Bu ortamda Cessâs, Hanefî mezhebine güçlü bir bağlılık göstermekle birlikte, ilmî tartışmalarda delil temelli bir yaklaşımı esas almıştır.⁴¹³

Cessâs’ın mezhep çizgisi, telif ettiği eserlerde açık biçimde görülmektedir. Özellikle *Ahkâmü’l-Kur’ân* adlı eseri, Hanefî usûlünün Kur’ân tefsirine uygulanışının önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Bu eserde fikhî âyetler ele alınırken Hanefî mezhebinin tercihleri, delilleriyle birlikte ortaya konulmuştur. Mezhep görüşleri sistematik bir çerçevede savunulmaktadır. Aynı şekilde usûl ve fûrû‘ alanındaki diğer çalışmaları da Cessâs’ın Hanefî mezhebi içerisindeki ilmî otoritesini pekiştiren unsurlar arasında yer almaktadır.⁴¹⁴

Cessâs hakkında bilgi veren tabakât ve terâcim türü kaynaklarda onun Mu‘tezilî olduğu ya da bu fırkaya mensubiyet veya temayül gösterdiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Buna karşılık bazı Mu‘tezilî müelliflerin kendi eserlerinde, Cessâs’ı

⁴¹¹ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1/3.

⁴¹² Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, 28; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü’l-Kurân’ı*, 23.

⁴¹³ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü’l-Kurân’ı*, 2.

⁴¹⁴ Leknevî, *el-Fevâidü’l-behiyye*, 28.

Mu'tezile'ye yakın gördüklerini ima eden değerlendirmelerde buldukları görülmektedir. Bu tür nitelermelerin temelinde, Cessâs'ın Mu'tezile tarafından da benimsenen bazı görüşleri dile getirmiş olması yatıyor olabilir. Nitekim onun sihrin mahiyetinin yönündeki yaklaşımı⁴¹⁵ ile Allah'ın ahirette görülmesinin mümkün olmadığına dair kanaati⁴¹⁶, Mu'tezilî anlayışla paralellik göstermektedir. Ancak bu hususlar, Cessâs'ın mezhebî aidiyetinin Mu'tezile olarak nitelendirilmesini zorunlu kılmamaktadır. Çünkü Cessâs, mezhep imamı İmâm-ı A'zâm'a son derece bağlı olup onu daima savunmaktadır.⁴¹⁷

2.1.3. Hocaları

Cessâs'ın gerek Rey ve Bağdat'ta bulunduğu dönemlerde gerekse Ahvaz ve Nîşâbur'a gerçekleştirdiği seyahatler sırasında birçok âlimden ders almış ve ilmî etkileşimler içerisinde bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte, hakkında tabakât ve terâcim kaynaklarında yer alan bilgilerin sınırlı oluşu, hocaları ve ilmî çevresiyle ilgili ayrıntılı verilerin tespitini güçleştirmektedir. Mevcut bilgiler ışığında, Cessâs'ın hocalarının bir kısmı ancak kendi telif ettiği usûl-i fıkıh ve tefsir eserlerinde yaptığı atıflar vasıtasıyla tespit edilebilmektedir.⁴¹⁸

Ebu'l-Hasen el-Kerhî (340/951)

Asıl adı Ubeydullah b. el-Hüseyn olan Ebû'l-Hasan el-Kerhî, Bağdat'ın Kerh bölgesinde doğmuş olması sebebiyle bu nisbe ile anılmıştır. İlmî silsilesi incelendiğinde, onun Ebû Saîd el-Berdâî'den ilim aldığı, Ebû Saîd'in ise İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin torunu İsmâîl b. Hammâd'dan, onun da babası Hammâ'dan, Hammâd'ın ise doğrudan babası Ebû Hanîfe'den ders aldığı görülmektedir. Bu silsile, Kerhî'nin ilmî geleneğinin doğrudan Ebû Hanîfe çizgisine dayandığını göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.⁴¹⁹

Ebû Saîd el-Berdâî'nin vefatından sonra Hanefî mezhebinin ilmî liderliği Kerhî'ye intikal etmiş ve böylece mezhep içindeki otorite konumu belirginleşmiştir. *er-Risâle*, *el-Muhtasar*, *Şerhu'l-Câmi'i'l-Kebîr* ve *Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr* gibi eserleri

⁴¹⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/50-72.

⁴¹⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4/169.

⁴¹⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/3.

⁴¹⁸ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 12.

⁴¹⁹ Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 12/74-76; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 109.

bulunmaktadır.⁴²⁰ Kerhî, Hanefî mezhebinin sistematik bir yapıya kavuşturulmasında önemli katkılar sağlamış, kendisinden sonra gelen usûlcüler tarafından görüşlerine sıkça atıfta bulunulan kurucu isimlerden biri hâline gelmiştir. Özellikle fıkıh ve usûl disiplinlerinde yüksek bir ilmî yetkinliğe sahip olduğu klasik kaynaklarda açık biçimde vurgulanmaktadır.⁴²¹

Cessâs'ın en çok faydalandığı, kendisinden fıkıh okuduğu, etkisinde kaldığı hocası Kerhî'dir. Nitekim Cessâs'ın eserlerinde çokça “*Hocamız Ebu'l-Hasen el-Kerhî dedi ki:*” diye başlayan nakillere rastlanmaktadır.⁴²²

Ebu'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni' b. Merzûk el-Bağdâdî 351/962)

Cessâs'ın kendisinden pek çok hadis rivayet ettiği hocasıdır. Özellikle tefsiri Ahkâmu'l-Kur'ân'da ondan sıklıkla hadis nakletmiştir.⁴²³ *Mu'cemu's-Sahâbe, el-Fevâid* gibi eserleri vardır.⁴²⁴

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî (405/1014)

el-Hâkim en-Nîsâbûrî, hadis ve tarih ilimleri sahasında yetkinliği olan önemli âlimlerden biridir. İlim tahsili amacıyla farklı bölgelere seyahatlerde bulunmuş ve bu yönüyle rihle geleneğinin önde gelen temsilcileri arasında yer almıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, el-Hâkim en-Nîsâbûrî Bağdat'a geldiğinde, Cessâs hocası Ebu'l-Hasen el-Kerhî'den izin alarak onunla birlikte Nîşâbur'a gitmiştir. Bu seyahat sırasında Cessâs, el-Hâkim'den hadis ve usûlü'l-hadîs alanlarında istifade etmiş ve ilmî birikimini bu sahalarda da derinleştirmiştir. Kendisinin *el-Müstedrek, Târihu Nîsâbûr, el-İklîl fi'l-Hadîs* gibi eserleri vardır.⁴²⁵

Ebû Sehl ez-Züccâcî

Cessâs'ın kendisinden fıkıh tahsil ettiği hocalarından birisi de ez-Züccâcî'dir.⁴²⁶

⁴²⁰ Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, 40.

⁴²¹ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 109-110.

⁴²² Örnekler için bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4/204, 4/322, 4/356.

⁴²³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/3.

⁴²⁴ Halil İbrahim Kutlay, “İbn Kâni’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/105.

⁴²⁵ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 14.

⁴²⁶ Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 28; Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/3.

2.1.4. Talebeleri

Cessâs, hocası Ebu'l-Hasen el-Kerhî'nin vefatından sonra Bağdat'ta Hanefî âlimler arasında öne çıkan ilmî otorite konumuna gelmiştir. Bu sebeple, kendisinden ilim tahsil etmek isteyen pek çok ilim talebesinin Bağdat'a gelerek ondan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda adı geçen talebelerden bir kısmı aşağıda zikredilecektir.

Ebû Bekr Muhammed b. Musâ el-Harezmi (403/1012)

Cessâs'ın önde gelen talebeleri arasında yer almaktadır. İlmî açıdan sağlam bir birikime sahip olduğu ve güvenilir bir fakih olarak tanındığı kaynaklarda ifade edilmektedir. Kelâmî tartışmalardan uzak durmayı tercih etmiş, itikadî meselelerde sade ve teslimiyet temelli bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu tutumunu, “*İtikadımız yaşlı bir kadının itikadı gibidir.*” şeklinde ifade etmiştir.⁴²⁷

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ el-Cürcânî (471/1078)

Cessâs'ın yetiştirdiği önemli fakihler arasında yer almaktadır. Aynı zamanda Hanefî fıkının meşhur isimlerinden el-Kudûrî'nin hocaları arasında bulunmaktadır. Kendisine nispet edilen *Tercihu Ebî Hanîfe* ve *el-Kavlü'l-Mansûr* adlı eserleri vardır.⁴²⁸

2.1.5. Eserleri

Cessâs, çalışma konumuz olan Ahkâmu'l-Kurân başta olmak üzere telif ettiği birkaç müstakil çalışma dışında kalan eserlerini, büyük ölçüde İmâm-ı Muhammed, et-Tahâvî ve el-Kerhî gibi Hanefî mezhebinin önde gelen isimlerine ait eserler üzerine kaleme aldığı şerhler şeklinde telif etmiştir.⁴²⁹

Ahkâmu'l-Kur'ân

Ahkâmu'l-Kur'ân, ahkâm âyetlerinin tefsirine yönelik kaleme alınmış bir eserdir. Hanefîler arasında büyük rağbet görmüş olup çok sayıda yazma nüshasının bulunması, eserin mezhep içerisindeki yaygın etkisini göstermektedir. Ahkâmu'l-Kur'ân sahasında

⁴²⁷ Muhyiddîn Ebû Muhammed el-Hanefî el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Kâhire: Dâr-ı Hicr li't-Tabâati ve'n-Neşr, 1413/1993), 3/374-375; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 201-202.

⁴²⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 3/397-398.

⁴²⁹ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân*'i, 36.

telif edilen ilk örneklerden biri olması sebebiyle, kendisinden sonra kaleme alınan ahkâm tefsirleri üzerinde belirgin bir tesir icra etmiştir.⁴³⁰

Eserde sûreler, Kur'ân-ı Kerîm'deki tertibe uygun şekilde ele alınmış; ancak sûrelerin tamamı değil, yalnızca içerdikleri ahkâm âyetleri tefsir edilmiştir. Bu sebeple, ahkâm âyeti bulunmayan sûrelere eserde yer verilmemiştir. Ayrıca müellif, ilgili bazı âyetleri ele alırken fıkıh kitaplarında görülen sistematığı benimsemiş, âyetleri konu ve muhtevalarına göre bâb başlıkları altında incelemiştir.⁴³¹

el-Fusûl fi'l-Usûl

Kerhî'nin, Hanefî imamları tarafından ortaya konulan görüşlerin dayandığı ilke ve kaideleri tespit etmeyi amaçlayan risâlesi bir kenara bırakıldığında, Hanefî/fukahâ metoduna göre kaleme alınmış ve günümüze ulaşan fıkıh usûlü eserleri arasında ilk örneklerden biri Cessâs'a aittir. Söz konusu eser, klasik fıkıh usûlü literatürü içerisinde müstesna bir konuma sahiptir.⁴³²

Cessâs, hocası el-Kerhî'nin vefatından sonra Bağdat'taki Hanefî ilmî çevrelerde onun yerini almış ve usûl eserini bu dönemde telif etmiştir. Kaynaklarda, kendisinden sonra gelen birçok usûl âliminin bu eserden istifade ettiği belirtilmekte ve ayrıca Cessâs'ın söz konusu çalışmayı Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eserine bir mukaddime mahiyetinde kaleme aldığı da ifade edilmektedir.⁴³³

Diğer Eserleri

Bundan sonraki eserlerinin çoğu şerh niteliğinde olduğu için tek tek açıklamak yerine isimlerini zikretmekle yetinelim.⁴³⁴

Şerhu'l-Câmi'i'l-Kebîr, Şerhu'l-Câmi'i's-Sagîr, Şerhu'l-Menâsik, Şerhu, Muhtasari'l-Fıkh li't-Tahâvî, Şerhu Âsâri't-Tahâvî, Muhtasaru İhtilâfî'l-Fukahâ li't-Tahâvî, Şerhu Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf, Şerhu Muhtasari'l-Kerhî, Şerhu Esmâi'l-Husnâ, Cevâbâtu'l-Mesâil

⁴³⁰ Yunus Vehbi Yavuz, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/553.

⁴³¹ Yavuz, "Ahkâmü'l-Kur'ân", 1/553.

⁴³² Soner Duman, "Usûlü'l-Fıkh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/218; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 43-44.

⁴³³ Duman, "Usûlü'l-Fıkh", 42/218; Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 43-44.

⁴³⁴ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 36.

2.2. Ahkâmu'l-Kur'ân Adlı Eseri

Cessâs'ın Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eseri, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ahkâm âyetlerinin fikhî açıdan yorumlanmasını konu edinen önemli bir tefsir çalışmasıdır. Müellif bu eserinde, özellikle amelî hükümler içeren âyetleri merkeze alarak Hanefî mezhebinin usûl ve fıkıh anlayışını benimsemiştir.

Ahkâmu'l-Kur'ân, Hanefîler arasında büyük kabul görmüş gerek klasik dönemde gerekse sonraki asırlarda yoğun biçimde istifade edilen bir eser olmuştur. Çok sayıda yazma nüshasının günümüze ulaşmış olması, eserin ilmî çevrelerdeki yaygınlığını ve etkisini açıkça göstermektedir. Ayrıca eser, ahkâm tefsiri alanında telif edilen ilk örneklerden biri olması sebebiyle, kendisinden sonra kaleme alınan benzer çalışmalara da zemin hazırlamıştır.⁴³⁵

2.2.1. Eserin Genel Özellikleri

Cessâs'ın Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eseri, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ahkâm âyetlerinin fikhî açıdan yorumlanmasını esas alan sistematik bir tefsir çalışmasıdır. Eser, ahkâm tefsiri literatürünün erken ve kurucu örneklerinden biri olarak kabul edilmekte olup, özellikle Hanefî mezhebinin usûl ve fıkıh anlayışını ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır. Müellif, bu çalışmada yalnızca nasları açıklamakla yetinmemiştir. Mezhebin fikhî birikimini delilleriyle temellendirmeyi de amaçlamıştır.⁴³⁶

Cessâs, ahkâm âyetlerini incelerken fıkıh kitaplarında benimsenen tasnif yöntemini esas almış ve ilgili âyetleri konu ve muhtevalarına göre bâb başlıkları altında ele almıştır.⁴³⁷ Ahkâmu'l-Kur'ân'ın üslubu da eserin genel özellikleri arasında zikredilebilir. Cessâs'ın dili yer yer yoğun ve teknik olmakla birlikte, ilmî tutarlılığı yüksek bir anlatıma sahiptir. Tartışmalar sistematik biçimde sunulmakta, deliller sıralı ve gerekçeli olarak ele alınmaktadır. Böylece müellif, Kur'ân âyetleri ile fikhî hükümler arasında doğrudan bir ilişki kurarak okuyucunun meseleyi sistematik bir çerçevede kavramasına imkân tanımıştır.

Eserde, hüküm çıkarma sürecinde Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet temel delil olarak ele alınmakta ve bunların yanında icmâ, kıyas, istihsan ve mezhep içi tercih gibi usûlî

⁴³⁵ Yavuz, "Ahkâmü'l-Kur'ân", 1/553.

⁴³⁶ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmü'l-Kurân'ı*, 46.

⁴³⁷ Yavuz, "Ahkâmü'l-Kur'ân", 1/553.

unsurlara da yer verilmektedir. Cessâs, Hanefî mezhebinin görüşlerini savunurken diğer mezheplerin yaklaşımlarına da temas etmekte, gerektiğinde bu görüşleri delilleriyle birlikte eleştirmektedir. Dolayısıyla eser, sadece naklî bir tefsir olmayıp aynı zamanda dirâyet yönlü bir tefsirdir.

Eserde sahâbe ve tâbiîn uygulamalarına da atıflar yapılmıştır. Cessâs, özellikle Hanefî mezhebinin delil anlayışı doğrultusunda sahabe kavillerini hüccet olarak değerlendirmektedir. Bu rivayetleri Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin anlaşılmasında destekleyici unsurlar olarak kullanmaktadır.⁴³⁸

Eserde nesh meselesi önemli bir yer tutmaktadır. Müellif, ahkâm âyetleri arasındaki görünürdeki çelişkileri çözmek amacıyla nâsih-mensûh tartışmalarına da başvurmaktadır. Ancak nesh iddiasını kolaycı bir çözüm olarak kullanmaktan kaçınmaktadır. Öncelikle çeşitli yollarla âyetler arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmakta ancak bunun mümkün olmadığı durumlarda nesh ihtimalini gündeme getirmektedir.⁴³⁹

Cessâs, Ahkâmu'l-Kur'ân'da dil ve belâgat unsurlarını da göz ardı etmemiştir. Âyetlerin lafız yapısı, emir - nehiy sîgaları, hakikat - mecaz, kinâye gibi dilbilimsel unsurlar, hüküm istinbatının temel araçları olarak değerlendirilmiştir.⁴⁴⁰

Ahkâmu'l-Kur'ân, Hanefî mezhebi içerisinde büyük kabul görmüş ve sonraki dönemlerde kaleme alınan ahkâm tefsirleri üzerinde belirgin bir etki bırakmıştır. Eserin çok sayıda yazma nüshasının günümüze ulaşmış olması, ilmî çevrelerde yoğun biçimde okunduğunu ve istifade edildiğini ortaya koymaktadır.

2.2.2. Tefsir - Fıkıh İlişkisi

Kur'ân-ı Kerîm, İslâm hukukunun aslî kaynağı olup fikhî hükümlerin temel referans noktasını teşkil etmektedir. Bu sebeple fıkıh ilmi ile tefsir ilmi arasında kopmaz bir ilişki bulunmaktadır. Zira fikhî hükümlerin istinbatı, Kur'ân-ı Kerîm lafızlarının doğru anlaşılmasına, bağlamlarının tespitine ve dil inceliklerinin ortaya konulmasına bağlıdır. Bu noktada tefsir, fikhin teorik ve pratik zemininin inşasında vazgeçilmez bir rol üstlenmektedir.

⁴³⁸ Örnek için bkz: için bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/185.

⁴³⁹ Örnek için bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/205.

⁴⁴⁰ Örnek için bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/258, 4/368.

Ahkâm tefsirleri, bu ilişkinin en somut örneklerinden biridir. Bu tür eserlerde müfessir, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini yalnızca dil ve belâgat açısından açıklamakla yetinmemektedir. Âyetlerden çıkarılabilecek amelî hükümleri de ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Cessâs'ın Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eseri, tefsir ile fıkıh arasındaki bu karşılıklı etkileşimi açık biçimde yansıtan önemli örneklerden biridir.

Cessâs, tefsir faaliyetini salt nakilci bir çizgide yürütmemektedir. İctihad, kıyas, istihsan gibi aklî istidlal yöntemlerini de sürece dâhil etmektedir. Ancak bu aklî yöntemler, nassın sınırlarını aşan bir serbestlik şeklinde değil, Kur'ân-ı Kerîm'in genel ilkeleri ve maksadı doğrultusunda kullanılmaktadır.⁴⁴¹

Cessâs'ın eserinde tefsir ile fıkıh arasındaki ilişki, yalnızca hüküm çıkarma düzeyinde kalmamaktadır. Fikhî kavramların inşasında da belirleyici olmaktadır. Her alanda olduğu gibi özellikle muamelâta dair âyetlerin açıklanmasında, ticaret, ribâ, borç ve akit gibi kavramlar ele alınmakta ve sistematik biçimde temellendirilmektedir.

2.2.3. Cessâs'ın Yöntemi ve Usulî Yaklaşımı

Cessâs, Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eserinde âyetleri tefsir ederken kendine has bir yöntem benimsemiştir. Müellif, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini Mushaf tertibine uygun biçimde ele almakla birlikte fikhî hüküm içeren veya bu hükümlere delâlet eden âyetleri incelemeye tâbi tutar. Bu çerçevede bazı âyetleri bütünüyle ele alırken bazılarının yalnızca ahkâma taalluk eden kısımları ele almaktadır. Cessâs'ın yaklaşık 1080 âyetin tefsirini yaptığı görülmektedir.⁴⁴²

Örneğin Bakara sûresinde kısas, oruç, cihad, hayız, îlâ, ribâ, bey', şehadet, rehin gibi başlıklar açarak ilgili âyetleri tefsir etmiştir. Bu tür başlıklandırmalar eserin başından sonuna kadar devam etmektedir.

Cessâs, tefsirini yaptığı her âyetin ardından genellikle kısa ve öz bir açıklama yaparak âyetin delâlet ettiği manayı birkaç cümleyle ifade eder. Örneğin "karz" kelimesinin geçtiği Bakara sûresinin 245. âyetini tefsir ederken "Bu âyette insanlar, iyilik yapmaya ve hayır yolunda harcama yapmaya latif ve belîğ bir kelamla davet edilmektedir.

⁴⁴¹ Örnek için bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/132, 5/251.

⁴⁴² Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân*'i, 49.

Bu harcamaları Allah'a verilmiş bir borç olarak adlandırılmaktadır ki bu sebeple sevap kazanılacağına kesin ifadelerle vurgu yapılmaktadır.⁴⁴³ diyerek kısaca açıklamıştır.

Müellif, çoğu zaman bir âyetin anlamını pekiştirmek amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'in başka âyetlerini de delil olarak zikreder. Örneğin karşılıklı rıza gerektiren ticaretin geçtiği Nisâ sûresinin 29. âyetini tefsir ederken Bakara sûresinin 188. âyetinden de örnekler vererek pekiştirmektedir.⁴⁴⁴

Cessâs, âyetlerde geçen garîb ve anlaşılması güç kelimeleri de açıklar. Bu kelimelerin anlamlarını ortaya koyarken Arap şiiirinden sıkça istifade eder. Ahkâmu'l-Kur'ân, dil ve edebiyat malzemesinin yoğun biçimde kullanıldığı bir tefsir hüviyetine de sahiptir.⁴⁴⁵ Bununla birlikte müellif, sebab-i nüzûl rivayetlerine de zaman zaman yer vermekle beraber,⁴⁴⁶ bu rivayetleri yoğun biçimde kullanan bir tefsir yöntemi benimsememiştir.

Cessâs'ın tefsir metodunun dikkat çeken bir diğer yönü, âyetlerin tefsiri sırasında Hz. Peygamber (s.a.v)'den nakledilen hadisleri geniş biçimde aktarmasıdır. Ele alınan hükümlerle doğrudan ilişkili hadisler, âyetin hemen ardından zikredilerek fikhî çıkarımlar hadislerle desteklenir. Aynı şekilde sahâbe, tâbiîn ve selef âlimlerinden gelen rivayetler de ilgili bağlamlarda tefsire dâhil edilir.

Müellif, âyetlerin ihtiva ettiği hükümler konusunda mezhepler arasında görüş ayrılığı bulunması hâlinde, bu ihtilafları ayrıntılı biçimde ele alır. Öncelikle Hanefî mezhebinin görüşünü ortaya koyar. Ardından diğer mezheplerin yaklaşımlarını aktarır ve nihayetinde kendi tercihini Hanefî mezhebi çerçevesinde temellendirir. Cessâs'ın, mezhebî aidiyetini yer yer katı bir üslupla yansıttığı ve bu durumun tefsir diline açık biçimde yansıdığı da belirtilmelidir.

2.2.4. Âyetlerden Hüküm İstinbatı

Kur'ân-ı Kerîm'den hüküm istinbatı, yalnızca lafzî anlamlara dayanarak gerçekleştirilebilecek bir faaliyet olmayıp ileri düzeyde bir içtihat yetkinliği, usûl bilgisi ve uzun ilmî tecrübe gerektirmektedir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ahkâm âyetlerinin

⁴⁴³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/167.

⁴⁴⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/128.

⁴⁴⁵ Örnek için bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/349.

⁴⁴⁶ Örnek için bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 1/77, 1/118, 5/361.

bir kısmı, açık lafızları ve doğrudan hükümleri itibarıyla herkes tarafından anlaşılabilir nitelikte olsa da önemli bir bölümü hatta çoğu ancak müçtehitlik vasfına sahip âlimlerin derinlemesine düşünmesi, deliller arasında irtibat kurması ve usûl kaidelerini işletmesiyle ortaya çıkarılabilecek hükümlere işaret etmektedir. Bu tür hükümler, çoğu zaman âyetlerin zahirinde değil, anlam derinliklerinde gizlidir.

Cessâs, sahip olduğu ilmî birikim ve usûl anlayışı sayesinde, ele aldığı âyetleri yalnızca açıklamakla yetinmeyip çeşitli istidlal yollarını kullanarak onlardan fikhî sonuçlar çıkarmıştır. Onun tefsirindeki hususlardan biri, hemen her âyetin fikhî bir yönüne temas etmesi ve bu yön üzerinden az ya da çok bir hüküm istinbat etmesidir. Bu da Cessâs'ın müçtehitlik seviyesindeki yetkinliğini ve içtihat melekesini ortaya koymaktadır.

Cessâs'ın âyetlerden çıkardığı hükümlerin, sadece nicelik bakımından fazla olması değil, aynı zamanda içerik bakımından son derece ayrıntılı ve incelikli oluşu da önem arz etmektedir. Çünkü onun ulaştığı sonuçlar, çoğu zaman ilk bakışta akla gelmeyen, derinlemesine tahlil ve sistemli düşünmeyi gerektiren hükümlerden oluşmaktadır. Cessâs'ın istinbatları, Kur'ân-ı Kerîm ahkâmının zenginliğini göstermektedir.⁴⁴⁷

Örneğin Nisâ sûresinin 29. âyetini tefsir ederken “لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ” “Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin” kısmında geçen “أَمْوَالَكُمْ” “Mallarınız” kelimesini hem başkalarının mallarını hem de kişinin kendi malını yememesi hükmünü çıkartmaktadır. Kişinin kendi malını yemesini haram yollarda yemesi, başkasının mallarını yemeyi de ribâ, kumar, eksik alıp-verme, zulmetme gibi durumlarla açıklamıştır.⁴⁴⁸

Cessâs'ın âyetlerden istinbat etmiş olduğu ahkâm, çoğu zaman tek bir hükümle sınırlı kalmamakta, bilakis aynı âyetten birbiriyle bağlantılı yahut farklı yönlerde işaret eden çok sayıda fikhî sonuç çıkarılmaktadır. Ancak bu çalışmada, meseleyi gereksiz yere uzatmamak ve konunun ana çerçevesini muhafaza etmek amacıyla Cessâs'ın istinbat ettiği hükümler arasından nispeten daha kısa ve temel olana yer verdik. Bununla birlikte onun âyetlerden hüküm çıkarma konusundaki derinliğini ve sistematik yaklaşımını göstermesi bakımından dikkat çekici bir örneğe burada işaret etmek gerekirse Cessâs,

⁴⁴⁷ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 137.

⁴⁴⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/128.

abdestle ilgili âyetten tam 71 farklı hüküm istinbat etmiştir.⁴⁴⁹ Onun âyetleri yalnızca genel hükümler çerçevesinde ele almadığını, lafız, mana, delâlet türleri ve usûl kaidelerini bir arada değerlendirerek son derece ayrıntılı bir fikhî tahlil ortaya koyduğunu anlaşılmaktadır.

2.2.5. Ticaretle İlgili Âyetlere Genel Yaklaşımı

Cessâs, Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eserinde ticaretle ilgili âyetleri, İslâm hukukunun muâmelât alanına dair temel meseleleri kapsayacak şekilde ele almıştır. Bu bağlamda alışveriş (bey'), borç (deyn), ribâ, selem, rehin gibi akitlerle bağlantılı hükümler içeren âyetler, eser içerisinde geniş yer tutmaktadır. Müellif, ticarete dair âyetleri tefsir ederken bu âyetleri genel olarak müstakil ahlakî öğütler olarak değil, hukukî sonuç doğuran naslar olarak değerlendirmiştir.

Cessâs'ın ticaretle ilgili âyetlere yaklaşımında, Hanefî mezhebinin usûl anlayışı belirleyici bir rol oynar. Müellif, âyetlerin lafzî anlamlarını tahlil ettikten sonra bunları aslî ve fer'î deliller çerçevesinde ve mezhebinin içtihadına uygun olarak değerlendirir.

Müellifin ticaretle ilgili âyetlere yaklaşımında mezhepler arası mukayese de önemli bir yer tutmaktadır. Cessâs, farklı fikhî görüşleri zikrederek Hanefî mezhebinin yaklaşımını temellendirmekte ve bu esnada nassın lafzı ve maksadı arasındaki dengeyi korumaya özen göstermektedir. Bu da onun ahkâm tefsirini sadece mezhebî bir savunma metni olmaktan çıkararak, ilmî tartışmaya açık bir zemin hâline getirmektedir.

Müellif, ticaretle ilgili âyetlerin yorumunda lafız - mana ilişkisini kullanmaktadır. Âyetlerde geçen kavramlar, öncelikle lugavî anlamlarıyla ele alınmakta ve ardından bu kavramların şer'î ve fikhî kapsamı belirlenmektedir.⁴⁵⁰ Bu yöntem sayesinde Cessâs, ticaretin meşruiyeti, yasak olan muâmeleler ve mübah olan muâmeleler arasındaki sınırı ortaya koymaya çalışmıştır.

2.3. Cessâs'ın Ticaretle İlgili Kavramlara Yaklaşımı

2.3.1. Akit

Cessâs, Mâide suresinin ilk âyetinde geçmekte olan “*Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin.*” emrini açıklarken akit kavramını öncelikle lugavî köken

⁴⁴⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 4/39.

⁴⁵⁰ Örnek için bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/54, 3/48-49.

üzerinden açıklar ve kelimenin temel anlamının bağlamak ve düğümlemek olduğunu ifade eder.⁴⁵¹ Ancak kavramı sadece sözlük anlamıyla ele almakla yetinmez. Cessâs'a göre akit, iki taraf arasında kurulan ve çözülmesi mümkün olan bağlayıcı bir ilişkiyi ifade eder. Bu bağın çözülmesinin mümkün olması, akdin doğasında yer alan temel bir özelliktir.⁴⁵²

Cessâs, akdin yapıldığı am itibarıyla geleceğe yönelik bir bağlayıcılık doğurması gerektiğini belirtir. Ona göre akit, gerçekleşmesi gelecekte beklenen bir fiil veya işlem hakkında kurulur. Bu sebeple geçmişte meydana gelmiş bir olaya dair verilen bilgiler veya yapılan açıklamalar akit kapsamında değerlendirilmez. Çünkü akit, taraflar arasında geleceğe yönelik bir yükümlülük doğuran iradeyi ifade eder. “Yarın mutlaka evi satın alacağım.” demek bir akitken “Dün evi satın aldım.” cümlesi bir akit değildir.⁴⁵³

Cessâs, akit kavramını yalnızca ticarî sözleşmelerle sınırlı bir şekilde ele almaz. Ona göre âyetin kapsamı oldukça geniştir ve insanların kendi aralarında yaptıkları tüm hukukî sözleşmeleri içine alır. Akit kavramını hem kişiler arası hukukî ilişkileri hem de bazı bireysel taahhütleri kapsayan geniş bir hukukî kategori olarak yorumlamaktadır. Bu çerçevede bey', icâre, ortaklık, yemin, nikâh ve benzeri muamele akitleri âyetin kapsamına girdiği gibi kişinin Allah'a karşı üstlendiği bazı yükümlülükler de bu bağlamda değerlendirilebilir.⁴⁵⁴

Bununla birlikte Cessâs, her akdin bağlayıcı olmadığını özellikle vurgular. Cessâs'ın akitlerin bağlayıcılığını değerlendirirken şer'î meşruiyeti temel ölçüt olarak kabul etmektedir. Ona göre bir taahhüdün geçerli sayılabilmesi için meşrû bir içeriğe sahip olması gerekir. Eğer yapılan bir adak veya taahhüt Allah'a yakınlaşma amacı taşıyan meşrû bir davranışla ilgiliyse bunun yerine getirilmesi gerekir. Ancak günah içeren veya dinen yasaklanmış bir fiile yönelik bir adak ya da taahhüt söz konusuysa bunun yerine getirilmesi doğru değildir.⁴⁵⁵

Cessâs ayrıca akitlerin bazı şartlara bağlı olarak kurulabileceğini de ifade eder. Ancak bu şartların makul ve gerçekleşmesi mümkün olması gerekir. Gerçekleşmesi

⁴⁵¹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 3/284.

⁴⁵² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 3/285.

⁴⁵³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 3/285.

⁴⁵⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 3/285.

⁴⁵⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 3/286-287.

imkânsız olan bir şarta bağlanan taahhütler gerçek anlamda bağlayıcı bir akit olarak değerlendirilemez. Örneğin “Eğer eve girersen boşsun.” denirse bu geçerli bir şarttır. Ancak testide su olmadığı halde “Şu testideki suyu içmezsem kölem hürdür.” derse şart geçerli değildir.⁴⁵⁶

Cessâs, akit kavramını geniş kapsamlı bir hukukî bağ olarak değerlendirmekte ve bu bağın taraflar arasında geleceğe yönelik yükümlülükler doğurduğunu belirtmektedir. Ona göre akit, çözülmesi mümkün bir bağ olmamasının yanında meşrû bir içeriğe dayanmalı ve tarafların iradeleriyle kurulmalıdır.

2.3.2. Ribâ

Cessâs'ın Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eserinde meseleyi incelerken öncelikle kavramların kökenine inerek, kelimenin gündelik dildeki kullanımı ile İslâm'ın ona yüklediği hukukî manayı birbirinden ayırmaya çalışır. Lugatlarda ribâ kelimesi, kök itibarıyla artmak manasına gelmektedir. Hatta Araplar, coğrafi yapı içerisinde çevresine göre daha yüksekte kalan tepelere, bu kökten türeyen râbiye ismini verirler. Çünkü o tepe, düz araziden artmış ve yükselmiştir. Benzer şekilde bir kişi diğerinden daha fazla konuştuğunda veya hareket ettiğinde de bu kök kullanılır.⁴⁵⁷ Ancak Cessâs, Kur'ân-ı Kerîm'deki yasaklamanın sadece bu sözlük anlamına dayandırılmayacağını savunur.⁴⁵⁸

Müellif, ribânın şer'î bir isim olduğunu özellikle vurgular. Bu vurgu, ribâ meselesinin yalnızca dil bilgisi veya örf üzerinden çözülemeyeceğini gösterir. Cessâs'a göre ribâ, İslâm hukukunda *salât*, *savm* ve *zekât* gibi mücmel⁴⁵⁹ bir kavramdır. Bu kapalılığı en iyi anlatan örnek, Hz. Ömer (r.a.)'in sözüdür. Hz. Ömer (r.a), ribâ âyetinin Kur'ân-ı Kerîm'in en son inen âyeti olduğunu ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu âyetin tüm detaylarını ve fer'î meselelerini tam olarak tefsir edemediğini belirtmiş, bu yüzden “Ribâ âyeti, Kur'ân-ı Kerîm'in son inen âyetidir. Hz. Peygamber (s.a.v), onu bize açıklamadan vefat etti. Bu yüzden siz ribâyı ve ribâ şüphesi olan şeyleri bırakın.”⁴⁶⁰ diyerek ihtiyatlı davranmayı öğütlemiştir.

⁴⁵⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/286.

⁴⁵⁷ Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsü'l-muhît*, 1286; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs*, 38/117.

⁴⁵⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/183.

⁴⁵⁹ Mücmel: “Sözün sahibi tarafından bir açıklama yapılmadıkça kendisiyle neyin kastedildiği anlaşılmayan lafız mânasında usûl-i fıkıh terimi.” Ayrıntılı bilgi için bkz: Ferhat Koca, “Mücmel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/451.

⁴⁶⁰ İbn Mâce, “Ticârât”, 58 (2276).

Hız. Ömer (r.a)'den ribâ konusunun bazı yönlerinin açıkça beyan edilmeden Hız. Peygamber (s.a.v)'in vefat ettiğini ifade eden nakil, Cessâs'a göre mücmel olmasının en temel delillerinden biridir. Bu rivayet, ribânın sınırlarının sahâbe tarafından dahi ihtiyatla ele alındığını ve ribâ hükmünün ancak nasların rehberliğinde anlaşılabilceğine işaret etmektedir.

Ribâ yasağının tarihsel arka planına bakıldığında, Cessâs öncelikle *Cahiliye ribâsı* olarak bilinen uygulamayı detaylandırır. İslâm öncesi Arap toplumunda ribâ, tamamen borç-vade ilişkisi üzerine kuruluydu. Bir kişi, diğere belli bir süre için dirhem veya dinar borç verir, vade dolduğunda borçlu ödeme yapamazsa süre uzatılır ancak buna karşılık borç miktarı artırılırdı. O dönemin insanları, vadeli satıştan elde edilen kâr ile borç ertelemesinden doğan bu fazlalığı aynı kefeye koymuşlar ve “*Alışveriş de ribâ gibidir.*”⁴⁶¹ diyerek itiraz etmişlerdir. Onlara göre peşin 10 liraya alınan bir malı vadeli 15 liraya satmakla, 10 lira borç verip vade sonunda 15 lira geri almak arasında bir fark yoktu. Cessâs'a göre Allah, “*Allah alışverişi helal, faizi haram kıldı.*”⁴⁶² âyetiyle bu kıyaslamayı kökünden reddetmiş ve ticarî risk ve emek içeren alışveriş ile sadece zamanın geçmesine dayalı haksız kazancı birbirinden ayırmıştır.⁴⁶³

İslâm hukuku, ribâyı sadece Cahiliye dönemindeki borç ilişkisiyle sınırlı tutmamış, *ribe'l-fadl* ve *ribe'n-nesie* kavramlarıyla alışveriş hayatının tamamını kuşatan bir sistem getirmiştir. Cessâs, bu çerçevede Hanefî mezhebinin ribâ anlayışını sistematik bir şekilde temellendirmektedir. Ona göre, bir işlemde ribânın oluşması için temel illet, malların *keylî* veya *veznî* olması ve *cins birliği* taşımasıdır. Örneğin, buğday buğdayla değiştirilecekse, her ikisi de ölçülebilir mal olduğu ve cinsleri aynı olduğu için, miktarların zerre miktarı şaşmadan eşit olması ve işlemin peşin yapılması şarttır. Cessâs, bu konuda Hız. Peygamber (s.a.v)'in “*Altın altın ile misli misline ve aynı ağırlıkta buğday da buğdayla ile misli misline ve aynı ölçekte.*” hadisini temel dayanak olarak alır.⁴⁶⁴

Cessâs, ribânın türlerini ele alırken meseleyi geniş bir perspektiften değerlendirir. Ribâ yalnızca borçta şart koşulan fazlalıktan ibaret değildir. Aynı cinsten mallar arasında

⁴⁶¹ el-Bakara 2/275.

⁴⁶² el-Bakara 2/275.

⁴⁶³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/189.

⁴⁶⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/187.

yapılan fazlalıklı değişimler de ribâ kapsamındadır. Bu tür muamelelerde, taraflar her ne kadar alışveriş yaptıklarını düşünse de İslâm bu işlemleri ribâ olarak değerlendirmiştir.

Ribe'n-nesîe meselesi, ribânın en yaygın uygulama biçimlerinden biridir. Cessâs, teslimin ertelenmesiyle ortaya çıkan bu tür ribânın, özellikle borç ilişkilerinde sıkça görüldüğünü belirtir. Bazı rivayetlerde ribânın nesîe ile sınırlandırıldığı izlenimi doğsa da müellif bu rivayetlerin bağlam içinde anlaşılması gerektiğini ifade eder. Ona göre bu ifadeler, ribânın en tehlikeli türüne dikkat çekmek amacıyla kullanılmıştır. Yoksa ribâ yalnızca nesîeden ibaret değildir. Nitekim İbn Abbâs (r.a)'ın savunduğu “لَا رِبَا إِلَّا فِي النَّسِيئَةِ” “Nesîeden başka bir şeyde ribâ olmaz.”⁴⁶⁵ görüşünden Hz. Peygamber (s.a.v)'in altı sınıf madde ile ilgili hadisini duyunca döndüğünü de nakletmiştir.⁴⁶⁶

Cessâs, diğer mezheplerle -özellikle Şafîilerle- ribâ konusunda illet tartışmasında bulunmuştur. Şafîiler, ribânın sebebinin *yenilebilir olma (ta'm)* olduğunu savunurken, Cessâs bu görüşü reddeder. Ona göre âyetteki “Ribâ yiyenler” ifadesindeki *yeme* fiili mecazidir ve *faydalanmak* manasındadır. Eğer ribâ sadece yiyeceklerde olsaydı, demir veya bakır gibi yenmeyen ama tartılabilen mallardaki ribâ işlemlerini açıklamak mümkün olmazdı.⁴⁶⁷

Cessâs, ribânın dolaylı yollarla meşrulaştırılmasına da karşı çıkar. Ribâ konusunu teorik tartışmalardan çıkarıp hayatın içinden, yaşanmış ve hukukî içtihatlarla konu olmuş örneklerle somutlaştırır. Vadeli satışın farklı bedellerle geri alınması gibi uygulamalar, görünüşte meşrû ticaret işlemleri gibi sunulsa da gerçekte vade karşılığı bir menfaat sağlamaktadır. Müellif, şeriatın bu tür şekilci yaklaşımları kabul etmediğini belirtir. Bey'u'l-îne olarak bilinen ve ribânın hileli bir yolu olan işlemi de ribâ konusunda ele alır. Anlatıldığına göre, bir kadın Hz. Aişe'ye gelerek, Zeyd b. Erkâm'a vadeli 800 dirheme sattığı bir cariye, parayı henüz tahsil etmeden ondan peşin 600 dirheme geri satın aldığını anlatır. Görünürde iki ayrı alışveriş gibi duran bu işlemde kadın, 600 dirhem verip kâğıt üzerinde 800 dirhem alacaklı duruma gelmiştir. Aradaki 200 dirhem, geçen sürenin (vadenin) karşılığıdır. Hz. Aişe bu durumu duyunca dehşete düşmüş ve kadına, “Ne kötü sattın, ne kötü aldın! Zeyd'e söyle, eğer tevbe etmezse Resûlullâh ile yaptığı cihadın sevabını iptal etmiştir.” diyerek çok sert bir uyarıda bulunmuştur. Cessâs bu örneği,

⁴⁶⁵ Müslim, “Müsâkât” 18.

⁴⁶⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/184.

⁴⁶⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/187.

vadenin mal fiyatına eklenmesiyle oluşan faizin, alışveriş kılıfına sokulsa bile haram olduğunun en büyük delili sayar. Ayrıca bey‘u’l-îneyi İbn Abbâs, Kâsım b. Muhammed, Mücâhid, Şa‘bî İbn Sirin, Said b. Müseyyeb’in de bu muâmeleyi ribâyâ benzettiklerini ve caiz görmediklerini söyler.⁴⁶⁸

Bir diğer önemli mesele, günümüzde *erken ödeme indirimi* olarak bilinen durumdur. Cessâs, alacaklının borçluya “Borcunu vadesinden önce öde, ben de sana indirim yapayım.” demesinin de ribâ olduğunu belirtir. İbn Ömer ve Zeyd b. Sabit (r. anhumâ) gibi sahâbelerin görüşlerine dayanan Cessâs, buradaki mantığı şöyle kurar: Vadeyi uzatmak için borcu artırmak nasıl Cahiliye ribâsı ise, vadeyi kısaltmak (öne çekmek) için borçtan indirim yapmak da aynı kapıya çıkar. Çünkü her iki durumda da para, zaman karşılığında artmakta veya azalmaktadır. Yani “zaman” parayla satılmaktadır. Hatta Cessâs, Ebû Hanîfe’den naklettiği bir terzi örneğiyle konuyu daha da ayrıntılandırır. “Bir kişi terziye kumaş verip ‘Bugün dikersen 1 dirhem, yarın dikersen yarım dirhem’ derse, bu şart batıldır. Çünkü yapılan iş (dikim) aynıdır; ücretin sadece zaman farkından dolayı değişmesi, zamanın bedelleştirilmesi anlamına gelir ki bu da ribâ şüphesi taşır. Yarın dikmesi durumunda ise ecr-i misil alır.⁴⁶⁹

2.3.3. Bey‘

Cessâs’ın ticaret hukukuna dair inşa ettiği teorik çerçevenin merkezinde, Bakara sûresi 275. âyetinde yer alan “*Allah alışverişini helal kıldı.*” ifadesi yer alır. Müellif, bu âyeti ele alırken, öncelikle lafzın âmm (genel) niteliğine vurgu yapar. Ona göre *bey‘* kavramı, şeriat gelmeden önce de Arap toplumunda bilinen, örfî ve lugavî olarak sınırları belirli olan bir işlemdir. Bu işlem, tarafların karşılıklı rızasıyla bir malın mülkiyetinin bedel karşılığında devredilmesidir.

Cessâs, bu noktada Şafiî mezhebinin usûlüne bir itiraz yöneltir. İmam Şafiî, ribâ kavramının mücmel bir kavram olması gibi *bey‘* kavramının da mücmel olduğunu, dolayısıyla hangi alışverişin helâl hangisinin haram olduğunun ancak Hz. Peygamber (s.a.v)’in açıklamasıyla bilinebileceğini savunmuştur. Cessâs ise bu yaklaşımı reddederek, *bey‘* kelimesinin dilde ve örfte açık olduğunu, dolayısıyla âyetteki helallik

⁴⁶⁸ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/185.

⁴⁶⁹ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/187.

hükümünün, aksi ispatlanana kadar tüm ticarî işlemleri kapsayan genel bir serbestiyet getirdiğini savunur.⁴⁷⁰

Ancak Cessâs, bey'in bu genel ve kapsayıcı tanımına rağmen, bütün satış türlerinin mutlak anlamda câiz olmadığını da açıkça belirtir. Zira bey' akitlerinin bir kısmı sahih, bir kısmı ise fâsiddir. Bununla birlikte müellif, bu ayrımın âyetin umûmunu ortadan kaldırmadığını özellikle vurgular. Âyetin lafzı genel olmaya devam eder ancak bu genellik, başka delillerle sınırlandırılmıştır. Bu, Cessâs'ın usûl anlayışının önemli bir yansımasıdır. Umûm lafız, ancak sahih bir delil bulunduğu tahsis edilir ve bu tahsis, lafzın genel geçerliliğini bütünüyle ortadan kaldırmaz.⁴⁷¹

Allah, bazı muameleleri bizzat kendisi Kitâb ile bazılarını ise Resûlü (s.a.v)'nün Sünnet'i vasıtasıyla tahsis etmiştir. Dolayısıyla alışverişin helâl oluşu genel bir ilke olmakla birlikte bu ilke naslarla belirlenen sınırlar çerçevesinde geçerlidir. Örneğin şarap, leş, domuz gibi haram olan şeylerin satımı câiz değildir.⁴⁷² Yine aynı şekilde teslimi gerçekleşmemiş malların satımı, mevcut olmayan malın satımı, garar, belirsizlik bulunan akitler geçersiz sayılmıştır.⁴⁷³

Cessâs'ın usûlünde, alışveriş akdinin kurulması (inikad) ile mülkiyetin fiilen devredilmesi arasında hassas bir ayrım gözetilir. Bu noktada Cessâs, âyetin umûmundan hareketle bey'-i mevkûfun cevazına da istidlalde bulunur. Ona göre bey', mülkiyetin fiilen gerçekleşmesinden ibaret değildir. Bey'in hakikati, îcâb ve kabulün gerçekleşmesidir. Bu nedenle mülkiyetin daha sonra doğması, akdin bey' olma vasfını ortadan kaldırmaz. Nitekim taraflara muhayyerlik şartı tanınan satışlarda, mülkiyet henüz sabit olmadığı hâlde bu işlem yine bey' olarak adlandırılmaktadır. Aynı şekilde vekiller arasında yapılan satışlarda da akdi yapanlar mülkiyeti elde etmez ancak yapılan işlem yine bey' olarak kabul edilir. Bu örnekler, Cessâs'ın bey' kavramını mülkiyet sonucu üzerinden değil, akdin mahiyeti üzerinden tanımladığını göstermektedir.⁴⁷⁴

Cessâs'a göre, mal henüz fiilen teslim alınmamış (kabz edilmemiş) olsa bile, akit geçerlidir ve taraflar üzerinde bağlayıcı etkiler doğurur. Örneğin, müşterinin henüz

⁴⁷⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/189-190.

⁴⁷¹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/190.

⁴⁷² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 3/131.

⁴⁷³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/189.

⁴⁷⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/191.

görmediği bir malı satın alması veya henüz tartılıp ayrılmamış bir yığın buğdayın satışı gibi durumlarda, taraflar malı teslim almadan meclisten ayrılırlar dahi akit sıhhatini korur. Bu, İslâm hukukunda sözleşmenin, şekil şartlarından ziyade karşılıklı rıza ve irade beyanı üzerine bina edildiğini de gösterir. Nisâ sûresin 29. âyetindeki “*Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaret olsun.*” kısmı da bu irade esaslı yaklaşımı destekleyen delillerden biridir.⁴⁷⁵

Ancak akdin kurulmuş olması, her durumda riskin tamamen müşteriye geçtiği anlamına gelmez. Burada kabz eylemi de önemlidir. Şayet satın alınan mal, henüz satıcının elindeyken ve müşteriye teslim edilmeden önce telef olursa alışveriş akdi kendiliğinden bozulur. Cessâs, bu hukukî sonucu ribâ âyetlerindeki bir incelikten kıyas yoluyla çıkarır. Allah Teâlâ, ribâ yasağını getirdiğinde, henüz teslim alınmamış ribâ alacaklarını iptal etmiş, ancak teslim alınmış olanlara dokunmamıştır. Bu teslim alma şartı, ticarî akitlerde de malın varlığının ve tesliminin, akdin nihai tamamlanması için zorunlu olduğunu gösterir.⁴⁷⁶ Dolayısıyla, mal teslim edilene kadar hasar (risk) satıcıya aittir, teslimden sonra ise müşteriye geçer.

Ticaret hukukunun en karmaşık meselelerinden biri, akit yapıldıktan sonra ortaya çıkan hukukî engellerin sözleşmenin geçerliliğine etkisidir. Cessâs, bu konuyu “*مَا سَلَفَ*” geçmişte olanlar kavramı ve mütekavvim mal ilkesi üzerinden detaylandırır. Verdiği örneğe göre; Hristiyan bir tâcir, şarap karşılığında bir köle satın alsa -ki İslâm hukukuna göre şarap Müslüman için mal değildir ancak gayrimüslim için maldır- bu akit müslüman olmayanlar arasında geçerlidir. Ancak, şayet bu tâcir şarabı karşı tarafa teslim etmeden önce ihtida edip Müslüman olursa, akit batıl hale gelir. Çünkü Müslüman olduğu andan itibaren şarap onun için mal vasfını yitirir ve hukuken teslim edilebilir bir değer olmaktan çıkar. Bu durumda, teslimden önce gerçekleşen değişiklik, akdi bozar.⁴⁷⁷

Buna karşılık, eğer aynı tâcir şarabı teslim ettikten sonra Müslüman olsaydı, alışveriş geçerliliğini koruyacaktı. Cessâs, bu hükmü “*Kime Rabbinden bir öğüt gelir de vazgeçerse, artık önceden aldığı onun olur.*”⁴⁷⁸ âyetine dayandırır. Bu âyet, yasaktan önce veya hukukî engel doğmadan önce kabz edilmiş işlemlerin kazanılmış hak olarak

⁴⁷⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/189-190.

⁴⁷⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/191.

⁴⁷⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/191.

⁴⁷⁸ el-Bakara 2/275.

korunacağını, geriye dönük bozulmayacağını hükme bağlar. Bu prensip, dâru'l-harp ile İslâm ülkesi arasındaki hukuk ihtilaflarında da uygulanır. İslâm devleti bir bölgeye hâkim olduğunda, daha önce orada yapılmış ve kabz edilmiş fâsit akitleri iptal etmez. Ancak henüz tamamlanmamış olanlara müdahale eder.⁴⁷⁹

2.3.4. Müdâylene ve Şahitlik

Cessâs, borç ilişkilerini düzenleyen âyete Ahkâmu'l-Kur'ân'ında geniş yer ayırmıştır. Bu âyetin içerdiği hükümler, fikhî meseleler çerçevesinde sistematik olarak değerlendirilmiştir. Cessâs, söz konusu âyeti bir tavsiye metni mi yoksa bağlayıcı bir hüküm mü olduğunu, âyette nesih söz konusu mu değil mi, şahitlik konusunu delilleriyle birlikte detaylı bir şekilde ele almıştır. Âyetin lafzî yapısından ve iç bütünlüğünden hareketle borç ilişkilerine dair çok sayıda hüküm istinbat etmiştir.

Cessâs, âyette geçen yazma emrini ayrıntılı biçimde tahlil etmiş, bu emrin hükmü, kapsamı ve bağlayıcılığı üzerinde durmuştur. Bu çerçevede Cessâs, yazının borç akdinin sıhhatiyle doğrudan ilişkili olup olmadığı meselesini ele almış, sahabe ve tâbiîn rivayetlerini aktararak yazının terk edilmesi hâlinde borç akdinin geçerliliği konusundaki görüşleri nakletmiştir.

Cessâs, âyette geçen “فَأَكْتُبُوهُ” ifadesinin hükmünü değerlendirirken, bu emrin vücûb ifade edip etmediği hususunda farklı görüşleri zikretmiştir. Bazı âlimlerin bu emri bağlayıcı kabul ettiklerini,⁴⁸⁰ bazılarının ise ihtiyata yönelik bir talimat olarak değerlendirdiklerini⁴⁸¹ aktarmıştır. Bu bağlamda müellif, Hz. Peygamber (s.a.v)'den, sahabeden ve önde gelen âlimlerden nakledilen uygulamalara yer vermiş, borç ilişkilerinde yazının her zaman uygulanmadığına dair rivayetleri kaydetmiştir.

Cessâs'a göre, borç ve alışveriş işlemlerinde borcun yazdırılması veya şahit tutulması şayet vâcip olsaydı, bu tür muâmelelerin şahitsiz ve yazısız yapıldığını gören âlimlerin buna itiraz etmeleri gerekirdi. Oysa âyetin nüzûlünden itibaren Cessâs'ın yaşadığı döneme kadar geçen süreçte, alışverişlerin çoğunlukla yazıya dökülmeden ve

⁴⁷⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/191.

⁴⁸⁰ Cessâs eserinde Said b. Cüreyc ve İbrâhîm en-Nehâî'nin söz konusu emrin vücûbiyet ifade ettiğini söylediklerini nakleder. Bkz: Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/205.

⁴⁸¹ Cessâs eserinde Hasan-ı Basrî ve Şa'bi'nin söz konusu emrin tavsiye ifade ettiğini söylediklerini nakleder. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/206.

şahit tutulmaksızın gerçekleştirildiği bilinmekte ve buna rağmen sahâbe, tâbiîn ve sonraki dönem âlimlerinden bu uygulamaya yönelik bir itiraz nakledilmemektedir.⁴⁸²

Cessâs, bu durumu bir delil olarak değerlendirmekte ve şayet yazı ve şahitlik vâcip olsaydı, sahâbe ve tâbiînün bu hususu sürekli uygulamış olmaları ve bunun mütevatir biçimde nakledilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁴⁸³ Halbuki bu yönde bir mütevatir naklin bulunmaması, söz konusu emirlerin bağlayıcı bir vücûb ifade etmediğini göstermektedir. Bu gerekçelerle Cessâs, âyette yer alan yazma ve şahit tutma emrinin vâcip değil, ihtiyat mahiyetinde bir tavsiye niteliği taşıdığı görüşünü benimsemiştir.⁴⁸⁴

Borç âyetinde yer alan şahitlik meselesi, Cessâs'ın ayrıntılı biçimde ele aldığı konular arasında yer almaktadır. Müellif, özellikle ilgili âyetteki “*وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ*” “*Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun.*” ifadesi üzerinde durarak şahitliğin şartları ve şahitlerde bulunması gereken vasıfları fikhî açıdan değerlendirmiştir. Cessâs'a göre âyette geçen “*مِنْ رِجَالِكُمْ*” yani “*Sizin adamlarınızdan*” ifadesi, şahitlerin mümin kimseler olması gerektiğine delâlet etmektedir. Bunun yanında şahitlerin hür olmaları şartını da özellikle vurgulamış ve Ebû Hanîfe, İmâmeyn, İmâm Züfer, İmâm Şafî, İmam Mâlik'in de yine kölelerin şahitliğini kabul etmediklerini söylemektedir.⁴⁸⁵

Cessâs, şahitlik ehliyeti konusunda çocukların şahitliği konusunda da bazı imamların görüşlerini nakletmektedir. Buna göre çocukların hiçbir konuda şahitliğinin kabul edilmeyeceği hususunda Ebû Hanîfe, İmâmeyn, İmâm Züfer ve İmâm Şafî arasında görüş birliği bulunmaktadır.⁴⁸⁶ Görme engelli kimselerin şahitliği meselesinde ise Ebû Hanîfe ve İmâm Muhammed'e göre, bu kimselerin şahitliği hiçbir şekilde geçerli kabul edilmemektedir.⁴⁸⁷

Öte yandan bedevînin şahitliği konusunda Cessâs, Ebû Hanîfe, İmâmeyn, İmâm Züfer, İmâm Şafî ve Evzâî'nin bu tür şahitliğin geçerli olduğu görüşünde ittifak ettiklerini aktarmaktadır.⁴⁸⁸

⁴⁸² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/206.

⁴⁸³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/205.

⁴⁸⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/205.

⁴⁸⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/222.

⁴⁸⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/225.

⁴⁸⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/226.

⁴⁸⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/229.

Cessâs, kadınların şahitliğine ilişkin âyette yer alan hükmün hangi tür borç ve alacak ilişkilerini kapsadığı meselesini ayrıntılı biçimde ele almış, bu bağlamda ileri sürülen farklı görüşleri dayandıkları delillerle birlikte aktarmıştır. İlgili âyette geçen “فَإِنْ لَمْ يَكُنْ رَجُلَيْنِ فَرَجُلٍ وَامْرَأَتَانِ (şahit olsun)” hükmü hakkında Cessâs, âyetin bir erkek ile iki kadını birlikte “şehîdeyn” yani iki şahit olarak nitelediğini, bunun da onlar açısından şer‘î bir isimlendirme mahiyeti taşıdığını ifade etmektedir. Müellife göre, malî işlemler dışındaki alanlarda kadınların erkeklerle birlikte şahitliklerinin kabul edilip edilmemesi hususunda fakihler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bu çerçevede Ebû Hanîfe, İmâm Ebû Yûsuf, İmâm Muhammed ve İmâm Züfer’in, kadınların erkeklerle birlikte yaptıkları şahitliğin had ve kıyas davalarında geçerli olmadığını, ancak bu alanlar dışındaki hukukî meselelerde kabul edilebileceğini savunduklarını nakleder. Buna karşılık İmâm Şâfiî’nin, malî konular haricinde kadınların erkeklerle birlikte şahitliğini geçerli görmediğini belirtir.⁴⁸⁹

Cessâs’ın bu meselede benimsediği görüş ise, kadınların şahitliğinin sadece malî konularla sınırlı olmayıp diğer alanlarda da geçerli olabileceği yönündedir. Nitekim o, bu kanaatini desteklemek üzere Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bir ebenin şahitliğini geçerli kabul ettiğine dair rivayeti delil olarak zikretmektedir.⁴⁹⁰

Sonuç itibarıyla Cessâs, bu âyeti tefsir ederken, borç ilişkilerine dair hükümleri sistematik biçimde ele almış, yazı, şahitlik, tarafların sorumlulukları gibi konuları âyetin lafzı ve erken dönem fikhî birikim çerçevesinde değerlendirmiştir.

2.3.5. Selem

Cessâs, Ahkâmu’l-Kur’ân’ında izlediği sistematik, fikhî konuları modern kanunlaştırma mantığıyla müstakil başlıklar altında tasnif etmekten ziyade, âyetlerin nüzul sırasını veya Kur’ân-ı Kerîm’deki tertibini esas alarak, hükümleri ilgili âyetlerin tefsiri içerisine dercetme yöntemine dayanır. Bu bağlamda, vadeli işlem piyasasının temelini oluşturan selem akdi, eserde bağımsız bir bölüm olarak değil, Bakara sûresi 275. âyetinde yer alan “Allah alışverişi helal kıldı, ribâyı haram kıldı.” hükmünün sınırlarının çizildiği tartışmanın içerisinde yer alır.

⁴⁸⁹ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/231.

⁴⁹⁰ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/231.

Ona göre selem, özü itibarıyla bir bey‘ çeşididir ve âyetin “*Allah alışverişi helal kıldı.*” genel hükmüne dahildir. Ancak şartlarına riayet edilmediğinde anında ribâyâ veya yasaklanmış borç satışına dönüşebilecek riskli bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla Cessâs, selemın meşruiyetini ve şartlarını, doğrudan ribâ yasağının illeti ve hikmeti üzerinden temellendirir.

Cessâs’ın selem konusundaki fikhî ve usûlî düğüm noktası, belirsizlik / cehalet sorunudur. O, Hz. Ömer (r.a)’in “*Ribânın şüpheli kısımlarından biri de hayvanlar üzerine selem yapmaktır.*” içtihadını merkeze alarak konuyu irdeler. İslâm hukukunda selem akdinin geçerli olabilmesi için, sipariş edilen malın niteliklerinin, miktarının ve cinsinin ihtilafa yer vermeyecek şekilde belirlenebilir (ma‘lûm) olması gerekir. Cessâs’a göre, ölçülebilir (keylî) ve tartılabilir (veznî) mallar bu standardı sağlarken, hayvanlar gibi her bir ferdi arasında nitelik farkı bulunan mallar bu standardı sağlamaz. Bu nedenle, hayvanlar üzerinde yapılacak vadeli bir selem işlemi, taraflar arasında haksız kazanç ve ribâ niteliğinde bir fazlalığa yol açma potansiyeli taşır. Cessâs, bu tespitle selemın meşruiyet alanını daraltarak, onu sadece bazı mallarla sınırlar.⁴⁹¹

Selem akdinin ribâ ve borçlar hukuku ile ilişkisi, özellikle sermayenin ödenmesi bahsinde zirveye ulaşır. Cessâs, selem akdini meşrû kılan temel faktörün, mal vadeli olsa bile paranın peşin ödenmesi olduğunu savunur. Eğer selem akdinde, alıcı parayı peşin vermez ve satıcı da malı sonra verecekse, bu işlem İslâm hukukunun kesinlikle borcun borçla satışı işlemine dönüşür. Cessâs, Bakara sûresinin 275. âyetin tefsirinde bu durumu detaylandırırken, selemın bir bey‘ türü olduğunu, ancak kabz şartının burada akdın sıhhati için kurucu bir unsur olduğunu vurgular. Normal alışverişte mal ve paranın her ikisinin de vadeli olması akdi bâtil kılarken, selemde sadece malın vadeli olmasına izin verilmiş, buna mukabil paranın mecliste peşin ödenmesi şart koşulmuştur. Bu şartın ihlali, işlemi hakikî bir ticaret olmaktan çıkarıp, paranın zaman karşılığında satıldığı ribâlî bir borç değişimine dönüştürür.⁴⁹²

Sonuç olarak Cessâs, selem akdini müstakil bir başlıkta işlememiş olsa da ribâ âyetlerinin tefsirinde işlemiştir. O, selemi sadece teknik bir ön ödemeli satış olarak tanımlamakla kalmamıştır. Bu akdin “*Allah alışverişi helal kıldı.*” genel ilkesinden nasıl

⁴⁹¹ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/184-185.

⁴⁹² Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/185-186.

beslendiğini, ancak “*Ribâyı haram kıldı.*” ilkesine çarpmamak için hangi hassas şartlara riayet etmesi gerektiğini usûlî bir dille anlatmıştır. Böylece selem, Cessâs’ın tefsirinde, helal kılınan ticaret ile haram kılınan ribâ arasındaki ayırım çizgisini gösteren önemli işlemlerden birisidir.

2.3.6. Karz

Cessâs, Ahkâmu’l-Kur’ân’ında karzı müstakil bir muâmelât başlığı altında ele almamıştır. Bunun yerine karzı, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen bazı lafızlar ve bu lafızların delalet ettiği ahkâm çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu tercih, müellifin eserinin delalet ettiği ahkâm çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu tercih, müellifin eserinin mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Ahkâmu’l-Kur’ân, klasik fıkıh kitaplarında olduğu gibi akitleri sistematik başlıklar altında inceleyen bir fûrû‘ eseri değil, Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinde yer alan hukukî hükümlerin tefsirini esas alan bir çalışmadır. Cessâs, karz hakkında Kur’ân-ı Kerîm’de ribâ, infak ve mecazî ifade tarzları bağlamında ele almayı tercih etmiştir.

Cessâs’ın karz anlayışının ahlakî boyutu, özellikle “*Kim Allah’a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse*”⁴⁹³ âyetinin tefsirinde ortaya çıkar. Cessâs, bu âyette geçen karz lafzının hakikî anlamda bir borç verme fiilini ifade etmediğini, bilakis yapılan infak ve sadakanın sevabının kesinliğini vurgulamak amacıyla kullanıldığını belirtir. Bu sebeple Allah’ın karz lafzını kullanması, müminleri teşvik eden ve sevabı garanti altına alan bir anlatım tarzıdır.⁴⁹⁴

Cessâs’ın karzı hukukî açıdan en ayrıntılı şekilde ele aldığı yer ise ribâ bahsidir. Hz. Peygamber (s.a.v)’in “*إنما الربا في النسبة*”⁴⁹⁵ hadisini esas alan Cessâs, ribâ yasağının sadece satış akitlerine değil karz akdine de şâmil olduğunu açıkça ifade eder. Ona göre ribâ, vade karşılığında ortaya çıkan fazlalıkla ilgili bir hükümdür ve bu yönüyle bey‘ ile karz arasında ayırım yapılmaksızın her ikisini de kapsar. Bu bağlamda Cessâs, karzın mahiyetini açıkça teberru⁴⁹⁵ olarak tanımlar. Karz, kazanç elde etmeyi hedefleyen bir muâvaza akdi değil, bağış ve yardımlaşma niteliği taşıyan bir işlemdir. Bu sebeple karz, ancak fiilî teslim ile sahih olur ve teslim gerçekleşmeden geçerlilik kazanmaz. Cessâs, bu

⁴⁹³ el-Bakara 2/245.

⁴⁹⁴ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 2/166.

⁴⁹⁵ Teberru: “Kişinin yükümlü olmadığı bir şeyi karşılıksız vermesini ifade eder.” Ayrıntılı bilgi için bkz: Bilal Aybakan, “Teberru”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/215-216.

özelliği sebebiyle karzı hibeye benzetir ve her iki akitte de teslimin zorunlu olduğunu vurgular. Karzın teberru karakteri, Cessâs'a göre vade şartının geçersizliğini de beraberinde getirir.⁴⁹⁶

Sonuç olarak Cessâs'a göre karz, ticarî muamelelerden kesin biçimde ayrılan, teberru esasına dayalı, teslimle tamamlanan ve her türlü fazlalık ile vade şartından arındırılması gereken bir borç ilişkisidir. Kur'ân-ı Kerîm'de karz lafzının Allah'a nispet edilmesi ise mecazî olup bu akdin sevabını garanti eden ve müminleri infaka yönlendiren bir teşvik üslubudur.

2.3.7. Rehin

Cessâs'ın eserinde rehin bahsine dair yaptığı değerlendirmeler, Bakara sûresinin 283. âyetinin lafzi analizi, sünnetten deliller ve fıkıh usûlü prensipleri üzerine inşa edilmiştir. Cessâs, rehini sadece bir borçlanma aracı olarak değil, hukukî bir güvence olarak tanımlar ve bunun işleyişini belirli şartlara bağlar.

Cessâs, âyette özellikle yolculuk hâlinin zikredilmesini lafzî bir tahsis olarak değil, fiilî duruma işaret eden bir açıklama olarak yorumlar. Ona göre sefer hâlinde yazıcı ve şahit bulmanın güçlüğü daha yaygın olduğu için âyette bu durum özellikle anılmıştır. Ancak bu, rehinin yalnızca yolculukta caiz olduğu anlamına gelmez. Nitekim müellif, Mücâhid'in rehni sadece sefer hâlinde caiz görmesine karşılık, Atâ'nın ve fukahanın çoğunluğunun rehni hazar yani yerleşik hayatta da câiz kabul ettiğini aktarır ve bu görüşü tercih eder.⁴⁹⁷ Bu tercihinin temel dayanağı ise Hz. Peygamber (s.a.v)'in Medine'de bir Yahudi ile yaptığı muamelede zırhını rehin bırakmasıdır.⁴⁹⁸ Cessâs, bu fiilî sünneti âyetin mutlak anlamını açıklayan bir delil olarak görür ve rehinin hazarda da meşru olduğuna hükmeder.

Cessâs'ın rehin teorisinin önemli noktası, kabz (malın fiilen teslim alınması) konusundaki katı tutumudur. Âyette geçen “فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ” “alınmış/kabz edilmiş rehinler” ifadesini, sadece bir tavsiye değil, akdin geçerlilik şartı (sıhhat şartı) olarak yorumlar. Cessâs'a göre rehin, bir sözleşme ile (icâb-kabul) kurulur ancak tamamlanması

⁴⁹⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/188.

⁴⁹⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/258-259.

⁴⁹⁸ Buhârî, “Buyu”, 14 (1962).

ve hüküm ifade etmesi ancak malın teslim alınmasıyla gerçekleşir. Teslim alınmamış bir rehin, hukuken yok hükmündedir ve alacaklıya hiçbir öncelik hakkı sağlamaz.⁴⁹⁹

Cessâs, bu görüşünü güvence mantığına dayandırır. Rehinin amacı, mürtehin yani alacaklı için bir güvence oluşturmaktır. Bu güvence ise ancak râhinin yani borçlunun elinden çıkıp alacaklının elinde hapsedilmesi ile mümkündür. Eğer mal teslim alınmazsa, borçlunun diğer mallarından bir farkı kalmaz. Ölüm veya iflas durumunda rehinli alacaklı, o mal üzerinde diğer alacaklılara göre öncelik hakkına sahiptir. Cessâs, kabz yoksa öncelik de yoktur, öncelik yoksa rehin manası da yoktur diyerek kabzı akdin önemli unsurlarından sayar. Bu sebeple henüz teslim alınmamış bir rehin vaadinden dönmek borçlu için caizdir.⁵⁰⁰

Cessâs, kabz şartını akdin merkezine yerleştirdiği için teslim alınması mümkün olmayan veya eksik olan şeylerin rehin verilemeyeceğini savunur. Bu bağlamda önemli fikhî içtihatlar geliştirir.

Cessâs, Ebû Hanîfe, İmâm Meyn ve İmâm Züfer'in görüşünü savunarak bölünmemiş hisseli bir malın (müşâ') rehin verilemeyeceğini belirtir. Çünkü hisseli malda tam bir kabz mümkün değildir. Ortaklardan biri malı kullanırken alacaklının rehin yetkisi ortadan kalkar. Cessâs'a göre, hapis ve tutma yetkisinin kesintiye uğradığı bir kabz, rehin için geçerli bir kabz değildir. Rehin, sürekli ve kesintisiz bir zilyetlik gerektirir. Bu nedenle İmâm Mâlik ve İmâm Şafî'nin müşâ' rehni caizdir görüşünü reddeder.⁵⁰¹

Bir kişinin başkasındaki alacağını rehin göstermesi de Cessâs'a göre batıldır. Çünkü deyn yani borç/alacak, zimmetteki soyut bir haktır ve fiziksel bir varlığı yoktur. Fiziksel varlığı olmayan bir şey kabz edilemez. Teslim alınamayan şey de âyetteki “مَقْبُوضَةٌ” “kabz edilmiş” vasfını taşıyamayacağı için rehin olamaz.⁵⁰²

Tarafların rehin malı birbirlerine değil de güvenilir bir üçüncü şahsa “adl/yed-i emîne” teslim etmeleri durumunda Cessâs, vekâlet meselesini ortaya koyar. Ona göre âyetin kabz edilmiş rehinler emri, kabzın bizzat alacaklı tarafından yapılmasını zorunlu

⁴⁹⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/259.

⁵⁰⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/259.

⁵⁰¹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/260-261.

⁵⁰² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/261.

kılmaz. Ancak alacaklının rızasıyla tayin edilen üçüncü şahsın kabzı, alacaklının kabzı hükmündedir.

Cessâs burada yed-i emîni, *alacaklının kabz vekili* olarak tanımlar. Bu tanımın pratik sonucu şudur. Mürtehin, dilediği zaman bu vekâleti sonlandırıp malı yed-i emînin elinden alabilir veya onu değiştirebilir. Ancak râhin bunu yapamaz. Çünkü mal yed-i emînin eline geçtiği anda, hukuken alacaklının hapis hakkı altına girmiştir. Cessâs, bu durumu satım akdindeki yed-i emînden ayırır. Satışta mal üçüncü şahsa verilince satıcının sorumluluğu biter ancak rehinde mal üçüncü şahısta olsa bile hukukî statüsü alacaklının güvencesi olmaya devam eder.⁵⁰³

Cessâs'a göre rehnin tazmini meselesi, rehnin hukukî mahiyetinin doğru tespit edilmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Müellif, Bakara sûresi 283. âyette rehin ile emanetin birlikte zikredilmesini, bu iki kavramın hukuken farklı statülere sahip olduğunun açık bir göstergesi olarak değerlendirir. Âyette “فَرِهَانَ مَقْبُوضَةً” *teslim alınmış rehinler* ifadesinden hemen sonra “فَلْيُؤَدِّ الَّذِي أُؤْتِمِنَ أَمَانَتَهُ” *borçlu emaneti yerine getirsin* buyurulmuş olması, Cessâs'a göre rehnin emanet sayılmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü müellife göre bir şey, kendi benzeriyle atfedilmez. Emanet ancak rehinden farklı bir hukukî durum ifade ediyorsa ayrıca zikredilmiş olabilir. Bu nedenle Cessâs, rehnin emanet değil, tazmin doğuran bir teminat olduğunu savunur.⁵⁰⁴

Rehnin tazmin edilmesi gerektiği yönündeki bu düşünce, Cessâs'ın nazarında yalnızca âyetin lafzına değil, sahâbe ve tâbiîn uygulamalarına da dayanmaktadır. Müellif, sahabe nesli arasında rehnin aslen tazmin altında olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmadığını, ihtilafın yalnızca bu tazminin nasıl gerçekleşeceği hususunda ortaya çıktığını vurgular. Cessâs'a göre, tazminin keyfiyeti konusunda farklı görüşlerin bulunması, tazminin aslını ortadan kaldırmaz.⁵⁰⁵

Cessâs, rehinin neden tazmin altında olduğunu açıklarken rehnin fonksiyonuna dikkat çeker. Rehin, alacaklının borcunu tahsil edebilmesi için mal üzerinde kurulan bir hapis ve öncelik hakkı doğurur. Rehin, ölüm veya iflas hâlinde diğer alacaklılara karşı üstünlük sağlar. Eğer rehin emanet kabul edilip helâki hâlinde tazmin gerektirmeseydi,

⁵⁰³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/261-262.

⁵⁰⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/262-263.

⁵⁰⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/263.

bu öncelik anlamını yitirir ve rehnin güven niteliği fiilen ortadan kalkardı. Cessâs'a göre, hukuken tahsil amacıyla kabzedilen her şey, kabzedildiği amaca uygun bir sorumluluğa tâbi olur. Rehin de alacağın temini için kabzedildiğinden, rehnin telef olması hâlinde doğacak sorumluluk, bu amaca bağlı olarak belirlenmelidir.⁵⁰⁶

Cessâs, Şâfiî'nin rehnin emanet olduğu yönündeki görüşünü özellikle eleştirir. Şâfiî'nin dayandığı hadisin⁵⁰⁷ Hz. Peygamber (s.a.v)'e ait bir söz olmadığını, hadisi nakleden Said b. Müseyyeb'in kendi değerlendirmesi olduğunu ayrıntılı isnad ve dil tahlilleriyle ortaya koyar. Ayrıca rivayette geçen “غرم” kelimesinin Arap dilindeki aslı anlamının “malın eksilmesi” değil, “zimmete yönelen talep ve borçluluk” olduğunu vurgular. Bu nedenle söz konusu ifadeden rehnin tazmin dışı bırakılması sonucu çıkarılamaz. Cessâs'a göre, bu lafzı emanet lehine yorumlamak hem dil açısından hem de fikhî gelenek açısından isabetsizdir.⁵⁰⁸

Cessâs'ın rehnin tazminine ilişkin yaklaşımında belirleyici olan esas, rehnin hukuken alacaklının alacağını tahsil edebilmesine imkân sağlamak üzere zilyetliğine geçirilmiş bir mal olmasıdır. Ve bu amaçla kabzedilen her şey, helâki hâlinde kabzedildiği amaca göre sonuç doğurur. Gasp yoluyla ele geçirilen bir malın gasp hükümlerine, fâsit bir akitle kabzedilen malın ise satışı ilişkin hükümler çerçevesinde ele alınması nasıl doğal ise, rehin de alacağın tahsili maksadıyla kabzedilmiş olması sebebiyle tahsile dair hükümler kapsamında değerlendirilir. Bu nedenle rehnin helâki, borcun tamamen veya kısmen düşmesine yol açar. Borcu aşan kısımda ise rehin alan emîn sayılır.⁵⁰⁹

Cessâs'a göre rehnin tazmini meselesi, rehnin hukukî mahiyetinin doğal bir sonucudur. Rehin ne mutlak anlamda borcu düşüren bir mülkiyet aracı ne de emanet gibi sorumluluk dışı bir koruma nesnesidir. O, borç ilişkisi içinde alacaklıya tahsil imkânı sağlayan, bu sebeple de helâki hâlinde tazmin doğuran bir teminat türüdür.

⁵⁰⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/264.

⁵⁰⁷ “قال لا يعلق الرهن من صاحبه الذي رهنته له غنمه وعليه غرمه،” *“Rehin, (borcunu ödeyemeyen) sahibine karşı (mürtehinin yanında artık ona dönmeyecek şekilde) kilitli kalmaz. Rehnin değeri borcun tutarından fazla ise fazlalığı mürtehinin geri vermesi gerekir. Rehnin değeri borcun tutarından az ise, borçlu eksigi mürtehine öder.”* Cessâs, bu hadisin baş kısmı olan “لا يعلق الرهن” kısmının hadis olduğunu ancak devamının ise hadis olmayıp hadisi rivayet eden Said b. Müseyyeb'e ait olduğunu söylemektedir.

⁵⁰⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/265.

⁵⁰⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/268-269.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÂBÛNÎ'NİN İSLÂM TİCARET HUKUKU ANLAYIŞI

3.1. Sâbûnî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Bu bölümde Sâbûnî'nin hayatına, yetiştiği ortama, mensup olduğu mezhebî çizgiye kısaca temas edilecektir. Devamında Sâbûnî'nin ilmî şahsiyeti çerçevesinde hocaları, talebeleri ve kaleme aldığı eserler incelenecektir.

3.1.1. Doğumu ve Yetiştigi Ortam

Muhammed Ali es-Sâbûnî, 1930 yılında (h.1248) Suriye'nin Halep kentinde dünyaya gelmiştir. Babası, Halep'in saygın âlimlerinden, takvası ve dürüstlüğüyle tanınan Şeyh Cemil'dir. Şeyh Sâbûnî, ilim ve irfan dolu bir ailede büyümüştür. Maddi imkanları sınırlı olsa da babası, Kur'ân-ı Kerîm hafızlığı ve İslâmî ilimlerdeki yetkinliği sayesinde Emevî Camii'nde önemli bir konuma sahipti ve çocuklarının eğitimi için büyük fedakarlıklar göstermiştir. Küçük yaşlardan itibaren Kur'ân- Kerîm ilimleri, Hadis, Fıkıh usûlü ve fûrû-ı fıkıh gibi çeşitli ilim meclislerine katılarak kendini dinî konularda donanımlı hale getirdi.⁵¹⁰

Eğitim hayatında son derece gayretli olan Sâbûnî, bu çalışkanlığının meyvesini Halep il birincisi ve Suriye genel ikincisi olarak aldı. Onun bu akademik başarısını gören akrabaları, özellikle de dayıları, Sâbûnî'nin eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Onu doktorluk, mühendislik veya tüccarlığa yönlendirmek istemişler ve hatta şer'î ilimlerde ısrar etmesi durumunda fakir kalacağını, ömrünün ölü yıkayarak geçeceğini söyleyerek onu vazgeçirmeye çalıştılar ve vizyonsuzlukla suçlamışlardır. Ancak Sâbûnî, babasının teşvikiyle bu sözlere kulak asmamış ve İslâmî ilimler yolunda yürümeyi seçmiştir. Henüz

⁵¹⁰ Rabia Gökçe, "Muhammed Ali es-Sâbûnî", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/1 (2022), 186.

16 yaşındayken minbere çıkıp vaaz verecek seviyeye gelmiş ve cemaatin takdirini kazanmıştır. 17 yaşında ise hocalarının desteği ve babasının onayıyla evlenmiştir.⁵¹¹

Lise eğitimini tamamladıktan sonra ilim yolculuğuna Mısır'da devam etti. Ezher Üniversitesi'nde Şeriat Fakültesi'ni bitirdi ve İslâm Hukuku alanında yüksek lisans yaparak şeref diploması almaya hak kazandı. Ardından Suudi Arabistan'a giderek Melik Abdülaziz Üniversitesi'nde göreve başladı. Daha sonra Mekke'deki Ümmü'l-Kura Üniversitesi'ne geçti ve burada uzun yıllar boyunca hocalık yaptı. Üniversitenin en üretken ve çalışkan akademisyenlerinden biri oldu. Pek çok öğrenci ve hoca yetiştiren Sâbûnî, klasik eserleri özetleme, tahkik etme ve yeni bir üslupla sunma konusundaki başarısıyla tanındı. Eserleri hem içerik hem de metot açısından beğenilerek dünyanın dört bir yanında ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵¹²

Sâbûnî, İslâm'ı tebliğ etmek ve dini hakikatleri anlatmak amacıyla Avrupa dahil pek çok ülkeyi gezmiş ve konferanslara katılmıştır. Cesareti ve hakkı söylemekten çekinmeyen tavrıyla tanınan Sâbûnî, özellikle Kuveytli esirler için düzenlenen bir konferansta yaptığı konuşmayla dikkat çekmiştir. Âlimlerin yöneticilerden korkmaması gerektiğini vurgulamıştır. İslâm dünyasındaki krizlerin ve savaşların temel sebebinin, ilahi emirlerden uzaklaşmak ve ribâ kurumlarının yaygınlaşması olduğunu açıkça dile getirmiştir. Din ve siyasetin ayrılamayacağını, bu ayrımın ümmeti zillete düşüreceğini savunmuştur. Bu konuşması, dinleyenlerin üzerinde derin bir etki bırakmıştır.⁵¹³

Osmanlı mirasına ve Türk kültürüne duyduğu sevgi nedeniyle Türkiye'ye özel bir ilgisi olan Sâbûnî, yazılarını kaleme almak ve tatil yapmak için sık sık Türkiye'ye gelmiştir. Küçük kızını bir Türk genciyle evlendirmesi de bu millete olan sevgisinin bir göstergesidir. Türkiye'nin doğal güzelliklerine hayran olan Sâbûnî, Yalova'nın Gökçedere köyünde bir ev ve yanına Ensar Camii'ni inşa ettirmiş, yaz aylarını genellikle ilmî çalışmalarını sürdürdüğü bu mekânda geçirmiştir.⁵¹⁴

⁵¹¹ Arslan Karaoğlan, *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin "Ahkâm-ı Kur'âniye" ve Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin "Revâiu'l-Beyan" Adlı Eserlerinin Mukayesesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 152.

⁵¹² İbrahim Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 14.

⁵¹³ Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, 15-16.

⁵¹⁴ Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, 18.

Çağımızın önde gelen Ehl-i Sünnet âlimlerinden biri olan ve bilhassa müfessir kimliğiyle tanınan Muhammed Ali es-Sâbûnî, 19 Mart 2021 Cuma günü, Yalova'daki ikametgâhında 91 yaşındayken Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Merhumun cenaze namazı İstanbul Merkezefendi Camii'nde kılınmış ve cenazesi Merkezefendi Mezarlığı'ndaki ebedî istirahatgâhına tevdi edilmiştir. Ardında bıraktığı onlarca eserle ilim dünyasına büyük katkılar sunan bu kıymetli âlime Yüce Allah'tan rahmet ve mağfiret niyaz ediyoruz.

3.1.2. Mezhep Çizgisi

Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin ilmi şahsiyeti ve inanç dünyasının teşekkülünde, doğup büyüdüğü coğrafyanın etkisi önemli bir role sahiptir. Suriye'nin köklü ilim merkezlerinden Halep'te yetişmiş olması, onun itikadî olarak Ehl-i Sünnet üzerinde yetişmesini sağlamıştır. Halep bölgesindeki dindar halkın ve ulemânın büyük çoğunluğunun amelde Hanefî mezhebine mensup olması⁵¹⁵ Sâbûnî'nin fikhî kimliğine de sirayet etmiş ve o da amelde Hanefî mezhebine intisap etmiştir. Dolayısıyla onun mezhebi aidiyeti, sadece bireysel bir tercih değil, aynı zamanda içinde yetiştiği ilim geleneğinin bir mirasıdır.⁵¹⁶

Sâbûnî'nin herhangi bir cemaat yapılanmasına veya tasavvufi bir tarikata bağlı olmadığı bilinmektedir. O, belirli bir grubun mensubu olmak yerine, kuşatıcı bir âlim tavrı sergilemeyi tercih etmiştir. Sâbûnî'nin nezdinde, Allah'ın emirlerine ve Şeriat'ın sınırlarına riayet ettikleri müddetçe, İslâm dairesi içindeki tüm cemaat ve tarikatlar eşit kıymettedir. Hiçbirine karşı önyargılı bir dışlayıcılığı olmadığı gibi hiçbirine karşı körü körüne bir taraftarlığı da yoktur.⁵¹⁷

3.1.3. Hocaları

Köklü bir ilim geleneğine sahip eğitilmiş bir ailede yetişen eden Muhammed Ali es-Sâbûnî, ilim yolculuğunun ilk adımlarını babası Şeyh Cemil'in rahle-i tedrisatında atmıştır. Temel eğitimini ailesinden aldıktan sonra, Halep ve Suriye havzasının önde gelen

⁵¹⁵ Cemal Sandıkçı, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Safvetü't-Tefâsir Adlı Tefsirinin Belâgat Yönü* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 8; Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, 106.

⁵¹⁶ Esat Özcan, "Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Revâ'i'u-l-Beyân Tefsirindeki Tercih Yöntemi", *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2022), 185.

⁵¹⁷ Abdülkadir Akın, *Muhammed Ali Sâbûnî'nin Peygamber Tasavvuru* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 12.

ulemâsından istifade ederek ilmi birikimini derinleştirmiştir. Sâbûnî'nin ilmi şahsiyetinin oluşumunda rol oynayan hocaları şu kişilerdir:

Sâbûnî'nin hocaları arasında en başat rolü oynayan ve üzerinde en çok emeği bulunan hocası Şeyh Muhammed Said el-İdlîbî, kendisinden Hadis ve Tefsir ilimlerini tahsil ettiği Şeyh Muhammed Necib Serrac, Fıkıh okuduğu hocası Şeyh Ahmed eş-Şemma, Tarih okuduğu hocası Şeyh Muhammed Rağib et-Tebbâh, hafızlık eğitimini aldığı kıraat hocası Şeyh Muhammed Necîb Hayyât.⁵¹⁸ Bunların dışında kalan ve ilim tahsili boyunca birçok üstadın tedrisinden geçmiştir.

3.1.4. Talebeleri

Sâbûnî, sadece ilim tahsil etmekle kalmamış aynı zamanda İslâm dünyasında mühim vazifeler üstlenecek kıymetli talebeler de yetiştirmiştir. Onun tedrisatından geçen öğrenciler arasında şu isimler dikkat çekmektedir:

Mescid-i Haram İmamlığı ve Suudi Arabistan Şura Meclisi Başkanlığı gibi üst düzey görevlerde bulunmuş olan Salih b. Hamid, Mescid-i Haram İmamlarından Usame Hayyat, Suudi Arabistan Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde Öğretim Üyesi olan Ahmed Hamid, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde idareci olarak görev yapmış olan Raşid Racih, babasının tüm derslerine iştirak ederek ondan ilim almış ve aynı zamanda babasının tüm işlerinin koordinasyonunu ve düzenini sağlayan oğlu Ahmed Muhammed Ali es-Sâbûnî.⁵¹⁹ Bunların dışında kalan ve Sâbûnî'den ilim tahsil eden nice talebeleri vardır.

3.1.5. Eserleri

Sâbûnî, ilmî mirasını ve akademik üretimini, İslâm medeniyetinin ortak ilim dili olan Arapça üzerinden inşa etmiştir. Onun ilmî üretimi yalnızca müstakil teliflerden ibaret değildir. Sâbûnî, İslâm ilim mirasının temel metinlerinden bazılarını yeniden ele alarak tahkik ve ihtisar yoluyla günümüz okuyucularına sunmuştur.

Sâbûnî'nin ilmî üslubunu tanımlayan en belirgin vasıf, karmaşık meseleleri sadeleştirerek sunabilme yeteneğidir. Özellikle *Safvetü't-Tefâsîr* ve ahkâm âyetlerini incelediği *Ravâiu'l-Beyân Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân* gibi başyapıtlarında, bu üslup zirveye ulaşmıştır. O, bu eserlerinde ağıdalı ve anlaşılması güç ifadelerden kaçınmış,

⁵¹⁸ Akın, *Muhammed Ali Sâbûnî'nin Peygamber Tasavvuru*, 12-13.

⁵¹⁹ Akın, *Muhammed Ali Sâbûnî'nin Peygamber Tasavvuru*, 13.

akıcı, veciz bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Bu sayede, İslâmî ilimleri sadece uzmanların tekelden çıkarıp modern çağın okuyucusunun da rahatlıkla anlayabileceği bir seviyeye taşımıştır.

Sâbûnî, benimsediği bu kolaylaştırıcı ve anlaşılır metodu, sadece kendi telif ettiği eserlerde değil, İslâm tefsir tarihinin devasa kaynakları üzerinde yaptığı çalışmalarda da titizlikle uygulamıştır. O, Taberî ve İbn Kesîr gibi tefsir âlimlerin çok ciltli ve ağır dilli eserlerini ele almıştır. Bu eserleri, asıl manalarını bozmadan özetlemiş, kaynaklarını tahkik etmiş ve yeniden İslâm kütüphanesine kazandırmıştır.

Sâbûnî'nin telif anlayışında dikkat çeken bir diğer husus, onun metodolojik duruşudur. O, eserlerini kaleme alırken klasik kaynaklardan beslenmekle birlikte, asla salt bir nakilci olmamıştır. Geçmişin birikimini olduğu gibi kopyalamak yerine kendi şahsi görüşlerini, fikhî tercihlerini ve akademik yorumlarını metne dâhil etmiştir. Geçmişin ilmi mirasını, günümüzün ihtiyaçları ve birikimiyle tekrar önümüze sunmuştur. Kur'ân-ı Kerîm ilimleri, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarında pek çok kıymetli eser bırakmıştır.

Safvetü't-Tefâsîr

Sâbûnî'nin tefsir literatürüne kazandırdığı bu çalışma, Arapça orijinaliyle üç cilt olarak neşredilmiştir. Müellifin tefsir metodolojisindeki temel yaklaşımı, bir tefsirin okuyucuyu sıkacak denli hacimli olmaması ancak konuları eksik bırakacak kadar da yüzeysel kalmaması gerektiği yönündedir. Yaklaşık beş yıllık titiz ve yoğun bir mesainin ürünü olan eser, yazarın diğer çalışmalarında da gözettiği sadelik ve akıcılığa bağlı kalınarak kaleme alınmıştır.⁵²⁰

Sahadaki bu türden boşluğu doldurmak amacıyla yola çıkan müellif, eserine içeriğiyle müsemma olacak şekilde *Tefsirlerin Özü* manasına gelen *Safvetü't-Tefâsîr* ismini vermiştir. Sâbûnî, bu çalışmasında hem rivayet hem de dirayet tefsir ekollerini harmanlayan çağdaş ve anlaşılır bir metot takip etmiştir. Böylece okuyucuya, her iki yöntemin imkânlarından aynı anda yararlanma fırsatı sunmuştur.

Eser yazılırken geniş bir literatür taraması yapılmış ve istifade edilen kaynaklar dipnotlarda belirtilmiştir. Başvurulan temel kaynaklar arasında tefsir tarihinin önemli sayılan şu eserler yer almaktadır: Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ı, Vâhidî'nin *Esbâb-ı Nüzul*

⁵²⁰ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/15.

eseri, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı, Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ı, Kurtubî'nin ahkâm tefsiri, Beyzâvî, İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'i, Suyûtî'nin *el-İtkan*'ı ve Âlûsî'nin *Rûhu'l-Meânî*'si. Sâbûnî, klasik kaynaklardan süzdüğü bu bilgileri, geçmişle günümüz arasında bir köprü kurarak günümüz insanının idrak seviyesine uyarlamıştır.

İslâm dünyasında büyük bir teveccüh gören eser; İngilizce, Rusça, Urduca ve Endonezya dili gibi pek çok dünya diline çevrilmiştir.⁵²¹ Türkiye'de ise eser, Sadrettin Gümüş ve Nedim Yılmaz tarafından yedi cilt halinde Türkçeye kazandırılmıştır.⁵²²

Müellif, eserin mukaddimesinde temel gayesinin Kur'ân-ı Kerîm'in içerdiği hükümleri ve mucizevi yönünü, genç nesillere onların anlayabileceği bir dille aktarmak olduğunu vurgular. Sâbûnî, tarihsel süreçteki tefsir birikiminden en güvenilir görüşleri seçerek derlemiş ancak sadece nakilcilikle yetinmemiştir. Elde ettiği verileri ilmi yöntemlerle analiz edip sentezleyerek özellikle günümüz insanının karşılaştığı problemlere yönelik özgün yorumlar getirmiştir.

Sâbûnî, eserini yedi aşamalı bir sistematik üzerine kurgulamıştır:

- 1. Sûrenin takdimi:** Sûreye başlamadan önce, sûrenin ana maksatları ve içerdiği hükümler özetlenir. Anlaşılması güç kelimeler, Arap şiirinden şahitler getirilerek açıklanır.
- 2. Sûrenin ismi:** Sûrenin adını nereden aldığı ve bu isimlendirmeye kaynaklık eden olaylar hakkında kısa bilgiler verilir.
- 3. Fazileti:** Mevcutsa sûrenin faziletine dair hadis-i şerifler nakledilir.
- 4. Tefsir:** Âyetlerin yorumlandığı ana bölümdür. Bazen âyetler bütüncül olarak bazen de kelime kelime ele alınır. Akıcılığı sağlamak adına açıklamalar parantez içi ifadelerle kısa ve öz tutulur.
- 5. Edebî sanatlar:** Âyetler belâgat ilmi açısından incelenir; teşbih, mecaz, istiare gibi edebî sanatlara dair kısa değerlendirmeler yapılır.
- 6. Âyetler arası münasebet:** Önceki ve sonraki âyetler arasındaki anlam bağı kurulduktan sonra nüzul sebeplerine değinilir.

⁵²¹ Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, 19.

⁵²² Eser, Ensar neşriyat tarafından 7 cilt olarak basılmıştır.

7. **Faydalı bilgiler:** Tefsir kısmından ayrı olarak sunulan bu bölümde âyetlerle dolaylı bağlantısı olan ince noktalar, hikmetli sözler ve gözden kaçırılmaması gereken önemli detaylar okuyucunun istifadesine sunulur.

Ravâi‘u’l-Beyân Tefsîru Âyâtî’l-Ahkâm Mine’l-Kur’ân

Sâbûnî’ye ait bu eser iki cilt hâlinde yayımlanmıştır. Çalışma, Mekke-i Mükerreme’de bulunan İslâm Hukuk Fakültesi’nde ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserin telif süreci de doğrudan bu fakültede yürütülen ders faaliyetleriyle bağlantılı olarak şekillenmiştir. Yöntem itibarıyla konulu tefsir çalışmalarını andırmakla birlikte mahiyeti bakımından bir fıkıh kitabı değil, ahkâm âyetlerini merkeze alan bir tefsir eseridir. Eserde ele alınan konular, Kur’ân-ı Kerîm’deki nüzûl veya konu bütünlüğüne göre değil, mushaf tertibine bağlı kalınarak sıralanmıştır.⁵²³

Eser, Fâtiha sûresiyle başlanmış, ardından ahkâmla ilgili âyetler Kur’ân-Kerîm’deki sıralarına göre incelenmiştir. Aynı hüküm alanına temas eden âyetler tek bir başlık altında toplanmamış, Kur’ân-ı Kerîm’in tertibini esas alan bu sistem sebebiyle bazı meseleler farklı sûrelerde tekrar ele alınmıştır.

Eser, ders formatına uygun bir yapı arz etmekte olup yetmiş dersten oluşmaktadır. Her dersin başında ele alınacak âyetler ve bunların mealleri verilmiştir. Ardından bazı temel kelimelerin lugavî anlamları üzerinde durulmuştur. Bu aşamadan sonra âyetlerin genel mânâları açıklanmış, sebab-i nüzûl rivayetlerine yer verilmiş ve âyetlerin sûre içindeki bağlamı ele alınmıştır. Devamında âyetlerden çıkarılabilecek ince anlamlara dikkat çekilmiş ve ilgili şer‘î hükümlerin tahliline geçilmiştir. Hükümlerin incelenmesini müteakip söz konusu âyetlerin ihtiva ettiği öğütler ile teşrî’in hikmetleri izah edilmiştir.

Eserde farklı mezheplere ait görüşler ayrıntılı biçimde zikredilmiştir. Bu görüşler arasındaki tercihler ise Sâbûnî’nin ilmî değerlendirmeleri doğrultusunda yapılmıştır. Böylece müellif, mezhepler arası yaklaşımı yansıtan ancak nihai kanaatini ilmî gerekçelerle ortaya koyan bir metot benimsemiştir.

Diğer Eserleri

Sâbûnî’nin pek çok eseri bulunmasıyla birlikte burada birkaç tanesini zikrederim:

⁵²³ Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, 20.

et-Tıbyân fî Ulûmi'l-Kur'ân, en-Nübüvve ve'l-Enbiyâ, Muhtasar-ı İbn Kesîr, Muhtasaru't-Taberî, et-Tefsiru'l-Vâdih el-Müeyesser

3.2. Ravâi' u'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân Adlı Eseri

3.2.1. Eserin Genel Özellikleri

Sâbûnî'nin iki ciltten oluşan bu çalışması, Mekke-i Mükerrreme İslâm Hukuku Fakültesi'nde uzun süre ders kitabı olarak okutulmuş olması bakımından ilmî değerini ve kabulünü açık biçimde ortaya koymaktadır.⁵²⁴ Eser, mahiyeti itibarıyla ahkâm tefsiri kategorisinde yer almakta olup yaklaşık üç yüz civarında ahkâm âyetini konu edinmektedir. Bu âyetlerde yer alan fikhî hükümler, delilleri ve yorumlarıyla birlikte ele alınmıştır. Bu zaviyeden bakıldığında eser, şekil itibarıyla bir fikhî kitabını andırırsa da metodolojik olarak bir tefsir çalışmasıdır. Zira müellif, âyetleri doğrudan Kur'ân-ı Kerîm bağlamı içerisinde ele almakta ve fikhî hükümleri âyet merkezli bir yaklaşımla değerlendirmektedir.

Sâbûnî, eserinde Kur'ân- Kerîm âyetlerini mushaf tertibine uygun şekilde incelemiştir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını tefsir etmeyi hedeflememiştir. Bunun yerine yalnızca ahkâm içeren âyetler seçilerek ele alınmış ve bu âyetler etrafında ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. Mushaf tertibine bağlı kalınarak yapılan bu tasnif, bazı konuların farklı sûre ve âyetlerde tekrar ele alınmasına yol açmıştır. Aynı fikhî konuyla ilgili âyetlerin tek bir başlık altında toplanmaması sebebiyle eser içerisinde yer yer tekrarların bulunduğu görülmektedir.⁵²⁵ Buna rağmen tekrarlanan âyet ve konularla birlikte yaklaşık üç yüz civarında âyet, yetmiş ders halinde tefsir edilmiştir. Eserin bu sistematik yapısı, onun eğitim amaçlı kullanılmasını da kolaylaştırmıştır. Nitekim çalışma, iki cilt halinde Türkçeye tercüme edilerek daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırılmıştır.

Ravâi' u'l-Beyân adlı bu tefsirin dikkat çeken yönlerinden biri, müellifin kendine özgü bir yöntem benimsemiş olmasıdır. Sâbûnî, önceki ahkâm tefsirlerinden geniş ölçüde istifade etmiş ancak bunu basit bir nakil faaliyeti şeklinde yapmamıştır. Aksine klasik fikhî tefsirlerde yer alan görüşleri özetleyerek düzenli ve anlaşılır bir yapı içerisinde sunmuştur. Eserde farklı mezheplerin görüşlerine yer verilmiş ve mezhepler arası ihtilaflar mümkün mertebe sade bir dil ile aktarılmıştır. Ayrıca konuların belirli başlıklar

⁵²⁴ Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, 20.

⁵²⁵ Demir, *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*, 20-21.

altında sınıflandırılması, eserin sistematik ve düzenli bir yapıya kavuşmasını sağlamıştır. Ehl-i Sünnet anlayışı ve dört fikhî mezhep çerçevesinde kaleme alınan bu eser, ahkâm tefsirleri arasında dilinin sadeliği ve tertibinin açıklığı bakımından öne çıkmaktadır.

Eser genel olarak incelendiğinde Sâbûnî'nin her konuyu belirli başlıklar altında ele aldığı görülmektedir. Bu başlıklar birkaç bölümden oluşmakta olup her ders veya konu içerisinde bu başlıkların tamamı bazen yer almamaktadır. Bununla birlikte eserin genel kurgusu bu çerçeveye göre düzenlenmiştir.

Bu başlıklar özetle şu şekilde açıklanabilir:

Müellif, öncelikle âyetlerde geçen kelimeleri ele alarak lafzî tahliller yapmaktadır. Bu bölümde kelimelerin sözlük anlamlarına değinilmekte ve bazı müfessirlerin ve dil âlimlerinin ilgili kelimelere yüklediği anlamlar aktarılmaktadır. Yer yer Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadislerinden örnekler verilmekte hatta bazı durumlarda Câhiliye şiirlerinden istifade edilerek kelimelerin kullanım alanları açıklığa kavuşturulmaktadır.

Ardından âyetlerin icmâlî manalarına yer verilmekte âyetlerde verilmek istenen temel mesajlar genel hatlarıyla ortaya konulmaktadır. Bu kısımda Sâbûnî, genellikle müminlere hitap eden bir üslup benimseyerek âyetlerden çıkarılması gereken ana ilkeleri vurgulamaktadır.

Nüzûl sebepleri başlığı altında ise âyetlerin hangi olaylar üzerine indirildiği açıklanmakta ve bu konuda müfessirler arasında yer alan rivayetler aktarılmaktadır.

Âyetlerin siyak ve sibakıyla olan ilişkisi de ayrıca ele alınmakta ve âyetlerin önceki ve sonraki âyetlerle kurduğu mana bütünlüğü gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu yaklaşım, müellifin âyetleri bağlamından koparmadan anlamaya verdiği önemi ortaya koymaktadır.

Kıraat farklılıkları bölümünde, âyetin anlamını etkileyen veya etkilemeyen kıraat vecihlerine temas edilmektedir. Sâbûnî bu konuda genellikle ayrıntılı sened tartışmalarına girmemekte, anlamla doğrudan ilişkili olan kıraat farklılıklarını ele almaktadır.

İ'râb vecihleri kısmında ise âyetlerin dilbilgisel tahlili kısa ve öz biçimde yapılmakta, farklı i'râb ihtimallerinin mana üzerindeki etkileri gösterilmektedir.

Tefsir incelikleri başlığı, eserin en dikkat çekici bölümlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bu kısımda âyetlerin derin manaları, belagat yönleri ve dikkat edilmesi gereken ince noktalar ele alınmaktadır

Şer‘î hükümler ve fakihlerin delilleri bölümünde, âyetlerden çıkarılan fikhî hükümler maddeler halinde sıralanmakta ve mezhep imamlarının görüşleri ve delilleri açıklanmaktadır. Sâbûnî, bu bölümlerde soru-cevap yöntemi kullanarak konuları daha anlaşılır hale getirmektedir.

Âyetlerden çıkarılacak dersler kısmında ise âyetlerin ahlakî ve pratik boyutları özetlenmekte ve okuyucuya yol gösterici ilkeler sunulmaktadır.

Son olarak teşrî‘î hikmetler başlığı altında, âyetlerde yer alan hükümlerin arka planındaki hikmetler psikolojik ve sosyolojik yönleriyle ele alınmaktadır.

Sâbûnî, Ravâi‘u’l-Beyân adlı eserini telif ederken klasik ve çağdaş birçok kaynaktan istifade etmiştir. Taberî’den İbn Kesîr’e, Cessâs’tan Kurtubî’ye, Zemahşerî’den Âlûsî’ye kadar tefsir literatürünün temel eserleri müellifin başvurduğu kaynaklar arasında yer almaktadır.

3.2.2. Tefsir - Fıkıh İlişkisi

Sâbûnî’nin *Ravâi‘u’l-Beyân* adlı eseri, tefsir ile fıkıh arasındaki ilişkiyi dengeli ve bütüncül bir yöntemle ele alan ahkâm tefsirlerinden biridir. Müellif, bu eserinde Kur’ân-ı Kerîm âyetlerini merkeze alarak hareket etmiştir. Fikhî hükümleri âyetlerin lafzı, bağlamı ve anlam dünyası içerisinde değerlendirmiştir.

Sâbûnî, âyetlerden hüküm istinbat ederken dilsel tahlillere, siyak-sibak ilişkisine ve nüzûl bağlamına büyük önem vermektedir. Kelimelerin lugavî anlamları, kullanım şekilleri ve cümle içindeki konumları detaylı biçimde incelenmektedir. Bu dilsel çözümlerinin fikhî sonuçlara etkisi ortaya konulmaktadır.

Eserde mezhepler arası fikhî görüşlere geniş yer verilmesi de tefsir ile fıkıh ilişkisinin kurulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Sâbûnî, dört Sünnî mezhebin görüşlerini âyetler çerçevesinde sunmakta ve her bir görüşün dayandığı delilleri ortaya koymaktadır. Müellif, yer yer bu görüşler arasında tercihte bulunmakta ancak bu tercihlerini âyetin lafzı ve anlam çerçevesiyle temellendirmektedir.

Sâbûnî'nin tefsir - fıkıh ilişkisini kurarken öne çıkan bir diğer yönü, şer'î hükümlerin hikmet boyutuna verdiği önemdir. Âyetlerden çıkarılan hükümler yalnızca normatif bir çerçevede ele alınmamaktadır. Bu hükümlerin bireysel ve toplumsal hayattaki karşılıkları ile teşrî'î hikmetleri de açıklanmaktadır.

Ravâi 'u'l-Beyân, tefsir ile fıkıhın birbirini tamamlayan iki ilim dalı olduğunu somut biçimde ortaya koyan bir eser niteliği taşımaktadır. Sâbûnî, âyet merkezli yaklaşımı, mezhepler arası mukayeseye dayalı yöntemi ve hükümlerin hikmet boyutunu öne çıkaran üslubuyla ahkâm tefsiri geleneğini günümüz okuyucusuna hitap edecek bir sistematik içinde sunmuştur.

3.2.3. Sâbûnî'nin Yöntemi ve Usulî Yaklaşımı

Sâbûnî'nin tefsir literatürüne kazandırdığı eserler, özellikle fikhî tahlillerin merkezde olduğu *Ravâi 'u'l-Beyân* ve klasik tefsirlerin çağdaş bir özeti mahiyetindeki *Safvetü't-Tefâsîr*, yazarın kendine has, sistematik ve çok katmanlı usulî yaklaşımını yansıtır. Sâbûnî'nin tefsir metodu, klasik İslâmî ilimleri geleneğine sıkı sıkıya bağlı kalmakla birlikte günümüz okuyucunun ihtiyaçlarını gözeten, rivayet ve dirayet ekollerini bir arada sunan bir yapı üzerine inşa edilmiştir.

Sâbûnî'nin usulî yaklaşımının özelliği, sistematik ve kendine özel tasnif metodudur. Klasik tefsirlerin zaman zaman iç içe geçen, okuyucuyu detaylar arasında yoran kurgusuna karşın Sâbûnî, konuları daha farklı bir şablonla sunar. *Ravâi 'u'l-Beyân*'da ahkâm âyetlerini ele alırken uyguladığı yöntem⁵²⁶, onun usulünün omurgasını oluşturur. Bu tasnif, bir fikhî hükmün havada asılı kalmadığını aksine lügat ve i'râb gibi temelden başlayıp esbâb-ı nüzulden geçerek nasıl hukukî bir kurala dönüştüğünü adım adım gösteren bir istinbat işlevi görür.

Müellifin tefsir usulündeki bir diğer yöntemi, rivayet ve dirayet bütünlüğünü sağlamasıdır. Sâbûnî, eserlerini kaleme alırken Taberî, İbn Kesîr ve Kurtubî gibi nakil ağırlıklı müfessirler ile Zemahşerî, Râzî ve Beyzâvî gibi dirayet ağırlıklı müfessirlerin birikimini sentezlemiştir. *Safvetü't-Tefâsîr*'de âyetleri tefsir ederken sadece geçmiş âlimlerin görüşlerini alt alta sıralayan bir nakilci tutum sergilememiştir. Bu birikimi aklî ve usulî bir süzgeçten geçirerek kendi ilmî tercihlerini ortaya koymuştur. Sâbûnî, hadis-i

⁵²⁶ Lafzî tahlil, icmâlî mana, sebeb-i nüzûl, âyetler arası münasebet, kıraat vecihleri, i'râb, tefsir incelikleri, şer'î hükümler, alınacak dersler ve teşrî'î hikmetler.

şerifleri ve esbâb-ı nüzûl rivayetlerini bağlamı kurmak için kullanırken dilin belâgat, mecaz, istiare gibi imkânlarını âyetin ayrıntısına inmek için bir usûl aracı olarak kullanır.

Fıkıh usûlü bağlamında Sâbûnî'nin yaklaşımı, taassuptan uzak ve mukayeseli fıkıh metoduna dayanır. Ahkâm âyetlerinden çıkarılan hukukî kuralları incelerken Hanefî, Şafîî, Malikî ve Hanbelî görüşlerini, onların dayandıkları nasları ve aklî delillerini nesnel bir biçimde ortaya koyar. Sâbûnî, eserlerinde direkt olarak herhangi bir mezhebin savunuculuğunu yapmaz.

Lügat ve belagat ile fıkıh arasındaki ilişkiyi kurmak, Sâbûnî'nin eserlerinin önemli bir parçasıdır. Müellif, hüküm çıkarmadan önce mutlaka kelimelerin etimolojik kökenlerini, Câhiliye şiirinden örnekler getirerek inceler. Çünkü ona göre bir bağlacın, bir harf-i cerin veya bir kelimenin i'râb durumu, fikhî hükmün tamamen değişmesine neden olabilir. Kelimelerin sözlük manasından şer'î istilâh manasına geçiş sürecini titizlikle takip etmesi onun usûlünün sağlamlığını gösterir

Sâbûnî'nin usulî yaklaşımını klasik fıkıh kitaplarından ayıran en önemli özellik, teşrîî hikmetlere verdiği önemdir. Müellif, okuyucuya yalnızca “Bu helaldir, bu haramdır.” demez. İlahi emir ve yasakların arkasındaki sosyolojik, psikolojik ve ekonomik gerekçeleri irdeler. Bir ahkâm âyetinin birey ve toplum hayatında hangi maslahatı sağladığını veya hangi zararı defettiğini açıklayarak İslâm hukukunun donuk bir kurallar bütünü değil insan fitratına en uygun, dinamik ve ahlakî bir sistem olduğunu göstermeye çalışır.

3.2.4. Âyetlerden Hüküm İstinbatı

Sâbûnî'nin âyetlerden hüküm çıkarma yöntemi, özellikle Ravâî'ü'l-Beyân'da sistematik bir usûl çerçevesinde ortaya konulmuştur. Safvetü't-Tefâsîr'de ise daha genel fakat aynı metodolojik temele dayalı bir şekilde yansıtılmıştır. Onun istinbat anlayışı, klasik fıkıh usûlü kurallarına bağlı kalmakla birlikte meseleleri öğretici bir düzen içinde sunar. Âyetleri sadece anlam düzeyinde açıklamayı yeterli görmez.

Sâbûnî'nin istinbatında ilk adım, lafzın delâlet alanını belirlemektir. Emir kipinin vücûb mu yoksa nedb mi ifade ettiği, nehyin tahrîm mi yoksa kerâhet mi bildirdiği, umum ve husus ilişkisi, mutlak ve mukayyed bağlamı, mücmel ve müfesser ayrımı gibi klasik usûl kavramlarını dikkate alır.

Sâbûnî'nin istinbat metotlarından biri, âyetlerin birbirini açıklaması ilkesidir. Bir hüküm âyetini ele aldığı anda aynı konuya temas eden diğer âyetleri zikrederek bütüncül bir anlam çerçevesi oluşturur. Böylece tek bir âyetten kopuk sonuç çıkarmaktan kaçınır. Bunun ardından sünnete başvurur ve hadisleri hükmün açıklayıcı unsuru olarak kullanır.

Özellikle ibadetler, muamelât ve aile hukuku ile ilgili konularda Sünnetin tafsil edici rolünü açık biçimde ortaya koyar. Onun usûlünden anlaşılan mücmel olan âyetlerin detayları Hz. Peygamber (s.a.v)'in uygulamasıyla belirlenmiştir. Dolayısıyla istinbat, Kur'ân-ı Kerîm-Sünnet bütünlüğü içinde gerçekleşir.

Sâbûnî'nin istinbat metotlarından biri mezhepler arası mukayesedir. Ravâi' u'l-Beyân'da bazı meselelerde Hanefî, Mâlikî, Şâfî ve Hanbelî görüşlerini aktarır ve delillerini sıralar. En son da genel bir değerlendirme yapar ve kendi görüşünü açıklayarak bir görüşü tercih eder.

Ancak müellif mezhepler arası ihtilafı aktarırken eleştirici bir üslup kullanmaz. Aksine görüşleri sade bir biçimde özetler ve genellikle “Cumhurun görüşü daha kuvvetlidir.” veya “Delil bakımından tercih edilen görüş budur.” şeklinde kanaatini belirtir.

Sâbûnî'nin istinbat anlayışındaki diğer husus, hükmün arkasındaki illet ve hikmeti araştırmasıdır. O, hükmü sadece normatif bir emir olarak sunmaz aynı zamanda toplumsal ve ahlakî gayesini de açıklar. Örneğin ribâ yasağını ekonomik adalet ve sosyal dayanışma bağlamında değerlendirir.

Sâbûnî'nin istinbat yöntemi aynı zamanda öğretici bir tertibe sahiptir. Özellikle Ravâi' u'l-Beyân'da başlıklar altında konuları düzenlemesi, okuyucunun hüküm çıkarma sürecini adım adım takip etmesini sağlar. Bu sistematik yapı, klasik tefsirlerde dağınık biçimde bulunan bilgileri derli toplu hâle getirir. Safvetü't-Tefâsîr'de ise bu metot daha özet bir biçimde uygulanır. Burada ayrıntılı fikhî tartışmalar yerine genel hüküm çerçevesi sunulur. Ancak aynı usûlî bilinç korunur. Böylece iki eser birbirini tamamlayan bir bütünlük arz eder.

Sâbûnî'nin âyetlerden hüküm istinbatı yöntemi lafzî analiz, naslar arası bütünlük, Sünnet ile destekleme, mezhepler arası mukayese ve hükmün hikmetini açıklama aşamalarından oluşan çok katmanlı bir süreçtir. Müellif, klasik usûl geleneğine bağlı

kalmakla birlikte günümüz okuyucunun anlayabileceği düzenli ve sistematik bir sunum ortaya koyar.

3.2.5. Ticaretle İlgili Âyetlere Yaklaşımı

Sâbûnî, Ravâi' u'l-Beyân'ında Bakara sûresinin ribâ ilgili âyetlerini tefsir ederken İslâm ticaret sisteminin temelini ticaretin meşruiyeti ve ribânın haramlığı üzerine kurmaktadır. Müellif, Câhiliye dönemindeki müşriklerin “*Alışveriş de ribâ gibidir.*” şeklindeki kıyaslamalarını ele alarak Kur'ân-ı Kerîm'in bu sapkın mantığı nasıl reddettiğini detaylıca açıklar. Ona göre Allah, ticareti risk, emek ve karşılıklı fayda içerdiği için helal kılmış, ribâ ise haksız kazanç ve sömürü aracı olduğu için kesin bir dille yasaklamıştır.⁵²⁷ Sâbûnî, ribâ yiyenlerin durumunu tasvir eden âyetleri açıklarken ribânın toplumda yardımlaşma duygusunu öldüren, bencilliği körükleyen ve ekonomik dengeleri bozan bir unsur olduğunu vurgular. Ticareti bir bereket kaynağı olarak görürken ribâ malı eksilten ve ilahi bereketi yok eden bir musibet olarak nitelendirir. Sâbûnî, ticarî hayatın sadece kâr odaklı değil, ahlakî bir zeminde yürümesi gerektiğini savunur.⁵²⁸

Yine Bakara sûresinde yer alan ve müdâyene âyeti olarak bilinen 282. âyetin tefsirinde Sâbûnî, ticarî ilişkilerin hukukî güvenliğe kavuşturulması üzerinde hassasiyetle durur. Vadeli alışverişlerde borcun yazılması, şahit tutulması ve gerekirse rehin alınması gibi emirleri incelerken, bu hükümlerin ticarî hayatta güveni tesis etme ve anlaşmazlıkları önleme gayesi taşıdığını belirtir. Borçların yazılmasının ve şahit tutulmasının farz değil, ticarî maslahatı korumaya yönelik bir irşad olduğu görüşünü tercih eder.⁵²⁹

Mâide sûresinde akit kavramını ele alınır. Sâbûnî, “*Ey iman edenler! Akitleri yerine getirin.*”⁵³⁰ âyetini tefsir ederken, akit kavramının hem Allah ile kul arasındaki hac, oruç, itikaf gibi manevî sözleşmeleri hem de insanlar arasındaki alışveriş, kiralama ve insanların kendi aralarında yaptığı diğer akitleri kapsadığını belirtir.⁵³¹

İçki ve kumarın yasaklandığı âyetlerde kumarı haksız kazanç kategorisinde değerlendirir. Kumarın, emek harcamadan başkasının malına el koymak olduğunu, aileleri dağıtan, ekonomiyi sıfıra indiren toplumsal bir hastalık oluşunu ifade eder.

⁵²⁷ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/158.

⁵²⁸ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/388; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/158.

⁵²⁹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/161.

⁵³⁰ el-Mâide 5/1.

⁵³¹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/527.

Sâbûnî'ye göre, meşru ticaret toplumu kalkındırırken, kumar ve hileli yollar toplumun ticarî ve ahlakî yapısını çökertir.⁵³²

Cuma sûresi tefsirinde Sâbûnî, ibadet ile ticaret arasındaki dengeyi inceler. Cuma ezanı okunduğunda alışverişin haram olduğunu belirten âyeti açıklarken dünya menfaatinin Allah'ı zikretmenin önüne geçmemesi gerektiğini hatırlatır.⁵³³ Ancak namazın bitiminde “*Yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından arayın.*”⁵³⁴ emriyle, çalışmanın ve ticaret yapmanın teşvik edildiğini de belirtir. Sâbûnî, rızık sadece ticaret ile değil, Allah'ın lütfuyla elde edildiğini vurgulayarak müminlerin ticaret yaparken hırsla kapılmamaları ve rızık vereni unutmamaları gerektiğini öğütler.⁵³⁵ Ticaret kervanı geldiğinde Hz. Peygamber (s.a.v)'i hutbede bırakıp giden sahâbeyele ilgili nüzûl sebebinin aktararak ahiret kazancının dünyevî ticarettten daha hayırlı ve kalıcı olduğunu söyler.⁵³⁶

3.2.5.1. Ticarete Ahlakî Boyut

Sâbûnî, gerek Safvetü't-Tefâsîr'inde gerekse de Ravâi'u'l-Beyân'ında ticareti sadece hukukî hükümlerden ibaret bir muamele alanı olarak görmemektedir. Ticareti doğrudan iman, takvâ ve kul sorumluluğuyla bağdaştırır. Müfessire göre Kur'ân-ı Kerîm'de alışverişe izin verilmesi ekonomik hayatın meşruiyetini gösterirken getirilen kayıtlar ticaretin ahlakî temeller üzerine kurulmasını amaçlar. Bu nedenle ticaret, yalnızca kâr elde etme vasıtası olmaktan çıkar ve müminin kulluk bilincinin sınıandığı bir alan hâline gelir. Mümin, pazarda da mescitte olduğu gibi Allah'ın gözetimi altında bulunduğunu anlar.

Sâbûnî'ye göre ticarete ahlâkın temelini doğruluk ve sözleşmeye sadakat oluşturur. Mâide sûresinin ilk âyetindeki “Akitleri yerine getirin.” emrini yorumlarken akdin satış sözleşmesi ile birlikte güvene dayalı bütün ilişkileri kapsadığını da ifade eder. Bu nedenle aldatma, hileli satış, kusuru gizleme ve yalan yere yemin gibi davranışlar sadece hukukî ihlal değil, imanla bağdaşmayan tutumlardır. Bir müminin ticarî sözü, onun ahlakî şahsiyetinin göstergesidir. Ticaretin bozulması, toplumdaki güvenin çökmesi demektir ve güvenin yıkılması ise sosyal düzeni sarsar. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm,

⁵³² Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/567-568.

⁵³³ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 2/586.

⁵³⁴ el-Cuma 62/10.

⁵³⁵ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 2/586.

⁵³⁶ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 2/574.

borçların yazılması, şahit tutulması ve emanetin korunması gibi hükümlerle ekonomik hayatı ahlakî güvence altına almıştır.

Müfessir, özellikle ölçü ve tartı âyetlerini açıklarken ticaretin toplumsal boyutuna dikkat çeker. Ölçüde eksiltmeyi sadece bireysel bir günah olarak değil, toplumun tamamına zarar veren bir zulüm olarak değerlendirir.⁵³⁷ Çünkü ticarî haksızlık, zayıfı güçlüye karşı korumasız bırakır ve sosyal adaleti ortadan kaldırır. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'in bu fiili şiddetle kınamasını, ekonomik hayatın ahlakî düzenini koruma amacına bağlar. Müslüman tüccar, kazancını artırmak için karşı tarafın zararını gözetmezlik edemez. Aksine ticaret karşılıklı rızaya ve adalete dayanmalıdır.

Sâbûnî'nin üzerinde önemle durduğu bir diğer ahlakî ilke ribânın yasaklanmasıdır. Ribâyı yalnızca ekonomik bir yanlış değil, merhamet duygusunu yok eden ve insanı bencillığe sürükleyen bir ahlakî sapma olarak değerlendirir. Faizli kazanç, üretim ve emek yerine başkasının ihtiyacını sömürmeye dayanır. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm'in ribâyı yasaklamasını, toplumda yardımlaşmayı ve sosyal dayanışmayı tesis etmeye yönelik bir düzenleme şeklinde yorumlar.⁵³⁸

Cuma sûresindeki alışveriş yasağını açıklarken de Sâbûnî, ticaretin ahlakî sınırını ortaya koyar. Cuma ezanı sırasında alışverişin terk edilmesi emrini, dünyevî kazanç ile ilâhî sorumluluk çatıştığında müminin tercihinin Allah'tan yana olması şeklinde yorumlar. Dolayısıyla o ticareti hayatın gayesi olarak değil kulluğun idamesinde bir faaliyet alanı olduğunu düşünmektedir. Mümin, kazanç elde eder fakat kazanç onu ibadetten, zikrullahtan ve dinî görevlerden alıkoyamaz.⁵³⁹

Sâbûnî'nin tefsirlerinde ticaret, yalnızca muamelât hükümleriyle sınırlı bir alan değildir. Doğruluk, güven, adalet ve ibadet bilinciyle kuşatılmış ahlakî bir faaliyet olarak sunulur. Sâbûnî'nin eserlerinden anlamaktayız ki İslâmî bir ticaretin özü, kazancın helâl olması kadar, kazanma biçiminin de ahlakî olmasıdır. Bu sebeple mümin tüccar sadece kâr eden değil, aynı zamanda emanete riayet eden ve Allah'tan sakınan kişidir. Gerçek bereket de ancak böyle bir ticarete ortaya çıkar.

⁵³⁷ Sâbûnî, *et-Tefsîru'l-vâzıhu'l-müeyesser*, 384.

⁵³⁸ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/395-396.

⁵³⁹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 2/573.

3.3. Sâbûnî'nin Ticaretle İlgili Kavramlara Yaklaşımı

3.3.1. Akit

Sâbûnî, Mâide sûresinin ilk âyetini açıklarken “العقود” akitler kelimesini ele alır. Öncelikle lafzî tahlille başlayan müfessir, kelimenin kökenine iner ve akdın sözlükte düğümlemek, bağlamak anlamına geldiğini belirtir. Bir ipin düğümlemesi nasıl çözülmesi zor bir bağ oluşturuyorsa akit de tarafları bağlayan güçlü bir irtibat meydana getirir. Bu nedenle alışveriş, kira veya nikâh gibi sözleşmeler için kullanılan akit kelimesi aslında mecazî bir kullanımdır. Sâbûnî bu bağlamda müfessirlerin açıklamalarına yer vererek, kelimenin güvence altına alınmış ve kuvvetlendirilmiş ahid anlamına geldiğini vurgular.⁵⁴⁰

Müfessire göre söz konusu âyette kastedilen yalnızca insanlar arasındaki alışveriş sözleşmeleri değildir. Allah'ın kullarına yüklediği farzlar, haramlar ve bütün dinî sorumluluklar da bu kapsama girer. Dolayısıyla akit iki yönlüdür. Birincisi kul ile Allah arasındaki yükümlülük bağıdır ve ibadetler, helâl-haram hükümleri ve şer'î sorumluluklar bu gruba girer. İkincisi ise insanlar arasındaki hukukî ilişkileri düzenleyen anlaşmalardır. Emanet, alışveriş, güvence verme ve diğer muamelât türleri de aynı emrin içindedir.⁵⁴¹ Sâbûnî, İbn Abbas (r.a)'ın “*Akitler, Allah'ın helâl kıldığı ve haram kıldığı bütün hükümleridir.*” şeklindeki görüşünü aktararak âyetin dinî hayatın tamamını kuşatan genel bir ilke koyduğunu ifade eder.⁵⁴²

Bu yorum çerçevesinde Sâbûnî'ye göre akde vefa, sadece hukukî bir yükümlülük olmayıp imanla doğrudan ilişkili bir sorumluluktur. Müellife göre âyetin “Ey iman edenler” hitabıyla başlaması, sözleşmeye bağlılığın ahlakî ve dinî bir değer olduğunu gösterir.⁵⁴³

Mümin hem Allah'a verdiği kulluk sözünü hem de insanlara karşı üstlendiği borç ve taahhütleri yerine getirmekle yükümlüdür. Böylece ticarî muamelelerde dürüstlük, emanete riayet ve sözleşmeye sadakat ibadet bilincinin bir parçası haline gelir.

⁵⁴⁰ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/521.

⁵⁴¹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/527.

⁵⁴² Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/300.

⁵⁴³ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/300.

Dolayısıyla Sâbûnî, ekonomik hayat ile ahlakî sorumluluk arasında bir bağ kurmaya çalışır.

Dolayısıyla Sâbûnî, akit kavramını sadece fikhî muamelât başlığına ait teknik bir sözleşme terimi olarak incelemez. İnsan ile Rabbi arasındaki kulluk bağı ile insanlar arasındaki hukukî sözleşmeleri aynı kavram altında toplaması, onun tefsirinde ticaret ahlâkını da eserlerine işlediği anlaşılmaktadır.

3.3.2. Bey‘

Sâbûnî, bey‘ kavramını eserlerinde ayrıntılı ele almaz. Ahkâm tefsirinde Cuma sûresinin 9. âyetini ele alarak kısmi bir değerlendirme yapar. “فَاسْتَعُوا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ” âyetini tefsir ederken bey‘ meselesini yalnızca bir ibadet vakti yasağı olarak değil ibadet ile ekonomik faaliyet arasındaki dengeyi düzenleyen şer‘î bir ilke bağlamında ele alır. Müfessir öncelikle âyette geçen yasağın lafzî anlamını tespit eder ve ezanla birlikte alışveriş ve benzeri muamelelerin terk edilmesinin emredildiğini belirtir. Ona göre burada yasaklanan şey, bizzat alışverişin kendisi değil, ticaretin kişiyi farz olan cuma namazından alıkoymasıdır. Bu sebeple âyetteki nehiy, ekonomik hayatı ortadan kaldırmaya değil, ibadetin önceliğini sağlamaya yöneliktir. Böylece Sâbûnî, Kur‘ân-ı Kerîm’in ticareti yasaklamadığını, aksine ibadetle çatıştığı anda onu sınırladığını vurgular.⁵⁴⁴

Sâbûnî daha sonra konuyla ilgili fikhî tartışmayı aktarır ve âlimlerin bu vakitte yapılan satış akdinin hükmü konusunda ihtilaf ettiklerini belirtir. Nitekim bu ihtilafı daha önceki konularda ele almıştık. Bir kısım fakihler âyetteki nehyi esas alarak bu vakitte yapılan satışın geçersiz olacağını savunmuşlardır. Çoğunluk ise akdin aslında sahîh olduğunu, fakat haram bir davranışla gerçekleştirildiğini söylemiştir. Bu görüşe göre satışın yasaklanma sebebi akdin mahiyeti değil, kişiyi farz ibadetten alıkoymasıdır. Sâbûnî bu yaklaşımı, gasp edilmiş yerde kılınan namaz örneğiyle açıklar. Fiil günah içerir fakat hukukî sonuç tamamen ortadan kalkmaz.⁵⁴⁵

Müfessirin değerlendirmesine göre yasak, ticaretin kendisinden değil, meşguliyet doğurmasından kaynaklanır. Bu nedenle sadece satış değil kişiyi cuma namazından alıkoyan her türlü uğraş aynı hükme girer. Böylece âyet, belirli bir ticarî işlem hakkında dar bir düzenleme olmaktan çıkar ve Müslümanın hayatında ibadetin önceliğini belirleyen

⁵⁴⁴ Sâbûnî, *Ravâiu 'l-beyân*, 2/581.

⁵⁴⁵ Sâbûnî, *Ravâiu 'l-beyân*, 2/582-583.

genel bir prensibe dönüşür. Cuma vakti dünyevî meşguliyetlerin bırakılması, İslâm toplumunda dinî hayatın merkezî konumunu korumayı amaçlamaktadır.

Sâbûnî, bu âyetin tefsirinde ticareti meşrû ve gerekli bir faaliyet olarak kabul etmekle birlikte, ibadet vakti geldiğinde ekonomik faaliyetin ikinci plana çekilmesi gerektiğini ortaya koyar. Tefsirinde hem fikhî ihtilafları nakleder hem de âyetin asıl maksadının Müslümanın kalbini dünya meşguliyetinden koparıp ilâhî zikre yöneltmek olduğunu ifade etmek istemektedir.

3.3.3. Ribâ

Sâbûnî, ticaretle ilgili kavramlar içerisinde ribâ meselesini Kur’ân-ı Kerîm’in en hassas ve en ciddi uyarılar içeren alanlarından biri olacak şekilde işler. Ona göre ribâ, yalnızca ticarî bir işlem biçimi değil bireyin ahlâkını, toplumun adalet dengesini ve İslâm toplumunun ticarî yapısını doğrudan etkileyen temel bir problemdir. Bu sebeple Sâbûnî, ribâ ile ilgili âyetleri tefsir ederken meseleyi dar anlamda bir fikhî hüküm çerçevesine hapsedmez aksine ribânın dinî, ahlakî, toplumsal ve ticarî boyutlarını birlikte değerlendiren bütüncül bir yaklaşım benimser. Özellikle Bakara sûresinde yer alan ribâ âyetlerini ele alırken bu âyetlerin tedricî bir yasak sürecini yansıttığını vurgular ve ribânın İslâm toplumunda köklü bir zihniyet dönüşümüyle ortadan kaldırılmasının hedeflendiğini ifade eder.⁵⁴⁶

Sâbûnî, âyetlerde geçen bazı kelimelerin tahlilini yaparken ribânın ıstılahî anlamını “Borç veren kimsenin vade karşılığında borç verdiği kimseden aldığı fazlalık.”⁵⁴⁷ olarak verir. Ancak Sâbûnî’nin yapmış olduğu bu tanım ribânın tamamını kapsamamaktadır. Çünkü borç vermeye dayalı olan ribâ dışında alışverişte söz konusu olan ribâ çeşidi de bulunmaktadır.

Ribâ ile meşgul olan kişileri Sâbûnî, insanların kanını emen kişiler olarak tasvir etmektedir. “يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ” cümlesini tefsir ederken “Şeytanın çarptığı” ifadesini sara hastalığına kapılmış kimseler olarak açıklamıştır.⁵⁴⁸

Sâbûnî’ye göre Kur’ân-ı Kerîm’de ribâ yasağı, alışverişin meşruluğu ile ribânın haramlığı arasındaki açık karşıtlık üzerinden inşa edilmiştir. Bakara sûresinin 275. âyeti,

⁵⁴⁶ Sâbûnî, *Ravâiu’l-beyân*, 1/390-391.

⁵⁴⁷ “زيادة يأخذها المقرض من المستقرض مقابل الأجل” Sâbûnî, *Ravâiu’l-beyân*, 1/383.

⁵⁴⁸ Sâbûnî, *Ravâiu’l-beyân*, 1/384.

onun yorumunda meşrû ticaretin temel ilkesini ortaya koyan bir nas niteliğindedir. Müellif, bu âyeti tefsir ederken ribâyı meşru ticaretle özdeşleştirmeye çalışan zihniyetleri sert bir dille eleştirir. Ona göre ribâ, emeksiz kazanç ve karşılıksız artış üzerine kuruludur. Bu yönüyle ticaretin temelini oluşturan risk, emek ve karşılıklı rıza ilkeleriyle taban tabana zıttır. Bu nedenle Sâbûnî, ribâyı haram bir muamele olarak görmekte birlikte ekonomik sömürüye dayalı bir zulüm biçimi olarak da nitelendirir.⁵⁴⁹

Sâbûnî'nin tefsirinde ribâ konusunu açıklarken dikkat çeken hususlardan biri de ribânın fert üzerindeki psikolojik zararları, toplumsal zararları ve ekonomik zararlarını da incelemesidir. Sâbûnî'ye göre ribânın psikolojik zararları arasında kişi, kendi çıkarlarını ön plana alır, sadece kendi çıkarlarını düşünüp başkalarını düşünmez ve bencilleşir, başkalarının durumu ile ilgilenmez. Ribâ alan kişi vahşi bir yapıya sahip olur. Ribâ, insanlar arasındaki kardeşlik bağlarını koparır. Bu hayatta yalnızca mal biriktirme, insanların kanını emme ve onların ellerindekileri zorla almaya iter.⁵⁵⁰

Toplumsal zararları açısından ribâ, paylaşma ve dayanışma duygusunu zayıflatır. İnsanî ve toplumsal bağların kopmasına sebebiyet verir. Sevgi ve kardeşlik bağlarını ortadan kaldırır.⁵⁵¹

Ekonomik zararları ise servetin belli ellerde toplanmasına, fakir ile zengin arasındaki uçurumun derinleşmesine ve sosyal adaletin zedelenmesine yol açar. Bir taraf lüks ve konfor içerisinde yaşarken diğer taraf fakirlik, sefalet içerisinde yaşar. Dolayısıyla tabakalar arasında mücadele başlar.⁵⁵²

Dolayısıyla Sâbûnî, ribâ yasağını yalnızca bireysel bir ibadet veya ahlâk meselesi olarak değil toplumsal düzeni korumaya yönelik ilâhî bir tedbir olarak yorumlar. Kur'ân-ı Kerîm'in ribâyâ karşı kullandığı sert üslubun da bu yıkıcı sonuçlara işaret ettiğini ifade eder.

Sâbûnî, ribâ ile ilgili şer'î olarak 2 hüküm ele alır. İlki, İslâm'da yasaklanan ribânın ne olduğu ile ilgilidir. Bu başlık altında ribânın ribe'n-nesîe ve ribe'l-fadl olmak

⁵⁴⁹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/395.

⁵⁵⁰ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/395.

⁵⁵¹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/395.

⁵⁵² Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/396.

üzere ikiye ayrıldığını söyleyip bu ikisini kısaca açıklamıştır. Kat kat fazla alınan ribânın günümüzdeki bankaların uygulamış olduğu faiz çeşidinin olduğunu belirtmiştir.⁵⁵³

İkinci başlıkta da ribânın miktarı konusunu ele alıp Âl-i İmrân sûresinin 130. âyetindeki “Kat kat artırılmış olarak ribâ yemeyin.” yasağı çerçevesinde az miktardaki ribânın mübahlığını tartışmıştır. Sâbûnî, tefsirinde günümüzde imanı zayıf olan kimselerin, “Haram kılınan ribâ, yalnızca yüksek orana sahip olanıdır.” dediğini söyler ve bunu ciddi bir dille eleştirir. “Kat kat artırılmış” ifadesinin bir şart veya takyit olmadığını, söz konusu ifadede durumun Câhiliye dönemindeki uygulamayı ifade etmek için kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁵⁴

Sâbûnî'nin ribâ konusundaki yaklaşımını incelerken ikinci hüküm başlığı altında günümüzdeki durumlara da kısaca değinir. O, modern dönemde ortaya çıkan faizli bankacılık sistemini klasik ribâ anlayışından bağımsız değerlendirme eğilimlerini eleştirir. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm'in ribâ yasağı, şekle değil hakikate yöneliktir. Bu nedenle muamelenin adı ne olursa olsun, eğer haksız bir artış ve tek taraflı kazanç söz konusuysa bunun ribâ kapsamında değerlendirilmesi gerekir.⁵⁵⁵

3.4. Günümüze Yansıyan Fikhî Görüşleri

Sâbûnî'nin fikhî yaklaşımı, klasik mezhep birikimine dayanmakla birlikte günümüz meselelerine hitap edebilecek özellikler de taşır. Özellikle Ravâi 'u'l Beyân'da ortaya koyduğu mukayeseli yöntem ve Safvetü't-Tefâsîr'de sergilediği özetleyici fakat tercihe dayalı yaklaşım, onun görüşlerinin günümüz tartışmalarına aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Sâbûnî, doğrudan günümüz finans kurumlarını veya güncel hukuk problemlerini ayrıntılı biçimde tartışmasa da ortaya koyduğu ilkeler günümüz meselelerine uygulanabilir bir çerçeve sunmaktadır.

Öncelikle onun ribâ konusundaki yaklaşımı, modern finans tartışmaları açısından önemlidir. Sâbûnî, ribâ yasağını kesin ve değişmez bir nas hükmü olarak değerlendirir. Ekonomik şartlara göre esnetilebilecek bir düzenleme olarak görmez.⁵⁵⁶ Ribâyı yalnızca

⁵⁵³ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/391-392.

⁵⁵⁴ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/393.

⁵⁵⁵ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/393.

⁵⁵⁶ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/392-393.

bireysel bir günah değil sosyal adaleti bozan yapısal bir problem olarak ele alır.⁵⁵⁷ Ticaret serbesttir ancak kazanç emeğe ve meşrû ilkelere dayanmalıdır. Bu da katılım bankacılığı ve kâr-zarar ortaklığı sistemleriyle uyumlu bir anlayış ortaya koymaktadır.

Sâbûnî'nin ticarî akitlere yaklaşımı da günümüz hukuk sistemleriyle ilişkilendirilebilecek niteliktedir. Akde vefa ilkesini imanla bağlantılı bir yükümlülük olarak sunması, sözleşme güvenliği ve hukukî istikrar açısından temel oluşturur. Günümüzde ticarî sözleşmelerin çeşitlenmesi ve karmaşık hâle gelmesi karşısında onun vurguladığı dürüstlük, açıklık ve karşılıklı rıza ilkeleri evrensel değerler olarak önemini korumaktadır. Özellikle tarafların zarar görmesini önlemeye yönelik hassasiyeti, günümüz tüketici hakları anlayışıyla da paralellik göstermektedir.

Sâbûnî'nin mezhepler arası mukayeseli yöntemi de günümüze yansıyan önemli bir özelliktir. Tek mezhebe bağlı dar bir perspektif yerine cumhur görüşünü esas alan ve delil temelli tercih yapan yaklaşımı, günümüz fıkıh çalışmalarında ihtiyaç duyulan kolaylık esaslı ve nas merkezli metodolojiyi destekler.

Sâbûnî'nin fikhî görüşleri doğrudan günümüz problemlerine yönelik detaylı çözümler üretmekten ziyade günümüz meselelerinin çözümünde kullanılacak bazı ilkeler sunar. Ribâ yasağı, akde vefa, sosyal adalet, ibadet önceliği ve mezhepler arası mukayeseli yaklaşım gibi prensipler, günümüz İslâm hukuk düşüncesinde canlılığını korumaktadır. Sâbûnî, klasik ahkâm tefsiri geleneğini çağdaş döneme taşıyan ve günümüz tartışmalara metodolojik zemin hazırlayan önemli bir isim olarak değerlendirilebilir.

⁵⁵⁷ Sâbûnî, *Ravâiu 'l-beyân*, 1/395.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CESSÂS VE SÂBÛNÎ'NİN MUKAYESESİ

4.1. Usûl, Tefsir ve İstinbat Yöntemlerinin Mukayesesi

4.1.1. Tefsir Yöntemleri ve Âyetlere Genel Yaklaşımları

Cessâs ile Sâbûnî arasında tefsir metodu bakımından hem dönemsel hem de metodolojik farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar yalnızca üslup düzeyinde değil tefsirin amacı, hüküm çıkarma yöntemi, mezhebî konumlanış, delil kullanımı ve okuyucu kitlesi bakımından da kendisini göstermektedir. Cessâs'ın Ahkâmu'l-Kur'ân adlı eseri ile Sâbûnî'nin Ravâiu'l-Beyân ve Safvetü't-Tefâsîr adlı eserleri mukayeseye esas alındığında iki müfessirin Kur'an-ı Kerîm'e yaklaşım biçimleri görülmektedir.

Cessâs'ın tefsiri klasik dönem ahkâm tefsiri geleneğinin örneğini teşkil eder. Cessâs'ın temel amacı, âyetlerden fikhî hükümleri istinbat etmek ve özellikle Hanefî mezhebinin usûl anlayışını temellendirmektir. Bu sebeple onun ahkâm tefsiri, sadece bir tefsir değildir. Aynı zamanda mezhebî bir savunma ve usûlî bir inşâ sürecidir. Âyetleri ele alırken lafızların delalet türlerini ayrıntılı biçimde inceler. Umum - husus, mutlak - mukayyed, hakikat - mecaz, emir ve nehiy sigalarının hükme etkisi gibi usûl meselelerini derinlemesine tartışır.⁵⁵⁸ Özellikle muamelat âyetlerinde, hükmün hangi nas ve aklî temele dayandığını ortaya koyar.

Sâbûnî'nin yaklaşımı ise daha sistematiktir. Özellikle Ravâi'u'l-Beyân'da ahkâm âyetlerini işlerken önce âyetin genel anlamını verir, ardından nüzul sebebine temas eder, kelimelerin lugat ve belâgat tahlilini yapar ve daha sonra mezheplerin görüşlerini özetleyerek hükümlere geçer. Bu süreçte klasik müfessirlerin görüşlerinden istifade eder. Ancak uzun tartışmalara girmez. Onun amacı, mezhebî bir savunma yapmak değildir.

⁵⁵⁸ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 143-144.

Amacı, okuyucuya meselelerin fikhî çerçevesini açık ve düzenli biçimde sunmaktır. Bu sebeple dili Cessâs'a göre daha sade, anlatımı daha sistematik ve sonuçları daha toparlayıcıdır.

İki müfessir arasındaki temel farklardan biri de mezhebî konuda ortaya çıkar. Cessâs, Hanefî mezhebinin güçlü bir temsilcisi olarak zaman zaman diğer mezheplerle tartışmaya girer ve kendi mezhebinin görüşünü ayrıntılı delillerle savunur. Karşı görüşleri uzun uzun nakleder ve bunlara cevap verir.⁵⁵⁹ Sâbûnî ise mezhepler arası ihtilafları zikretmekle birlikte daha uzlaştırıcı bir dil kullanır. Dört mezhebin görüşlerini sıralar, delilleri kısaca belirtir ve çoğu zaman cumhurun görüşünü tercih eder. Mezhebî savunma yerine görüşleri sıralayıp kendince bir tercihte bulunur.

Âyetlere genel yaklaşım bakımından da belirgin bir fark söz konusudur. Cessâs, âyeti çoğu zaman bir hüküm problemi çerçevesinde ele alır. Metin içi analiz derinleşir, teorik tartışmalar genişler ve mesele çoğu zaman usûlî bir zemine taşınır.⁵⁶⁰ Sâbûnî ise âyeti daha bütüncül bir çerçevede değerlendirir. Hükümün yanında ahlakî, sosyal ve irşad boyutuna da yer verir. Ravâi'ü'l-Beyân ve Safvetü't-Tefâsîr eserlerinde âyetlerin belâgat yönü ve genel mesajı üzerinde durur. Onun tefsiri yalnızca fikhî değil aynı zamanda genel bir açıklamaya yönelik tefsir özelliğini taşır.

Cessâs'ın metin içinde adeta iç içe geçmiş, uzun ve karmaşık fikhî tartışmalarına mukabil Sâbûnî, konuları akademik bir disiplinle tasnif etmiştir. Eserinde her ahkâm âyetini lafzî tahlil, icmâlî mana, sebab-i nüzûl, gramer tahlili, şer'î hükümler ve teşrîh hikmetler gibi belirli alt başlıklar altında inceler. Safvetü't-Tefâsîr'in mukaddimesinde de belirttiği üzere Sâbûnî, rivayet ve dirayet tefsirlerinin devasa birikimini özetleyerek sunarken⁵⁶¹, klasik dönemin mezhep savunuculuğundan ve sert tartışmacı dilinden uzak durmayı tercih etmiştir. Fikhî ihtilaflara yaklaşımında mukayeseli fıkıh disiplini çerçevesinde oldukça objektif bir tutum sergiler. Ticarî ve hukukî âyetleri tefsir ederken mezheplerin delillerini tarafsız bir şekilde sıralar, kendi tercihini yaparken nasların zâhirine ve maslahata en uygun olanı tercih eder.

⁵⁵⁹ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 149.

⁵⁶⁰ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 108-110.

⁵⁶¹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/15.

Cessâs'ın tefsiri klasik dönemin mezhebî ve usûlî derinliğini temsil eden, tartışmacı ve inşa edici bir karakter taşımaktadır. Sâbûnî'nin eserleri ise sistematik, özetleyici ve ders verici bir nitelik arz etmektedir. Cessâs, hükmü teorik zeminde temellendirirken, Sâbûnî hükmü düzenli bir çerçevede sunmakta ve günümüz okuyucusuna ulaştırmaktadır. Bu farklılık, sadece iki müfessirin şahsî tercihleriyle değil yaşadıkları ilmî ortam ve dönemin ihtiyaçlarıyla da yakından ilişkilidir.

4.1.2. İstinbat Metodları

İslâm hukukunda ahkâm âyetlerinden şer'î hüküm çıkarma süreci, müfessirlerin benimsediği usûl-i fıkıh kaidelerine ve ilmî seviyelerine göre şekillenmiştir. Cessâs ile Sâbûnî'nin istinbat metotları karşılaştırıldığında, nasları anlama ve onlardan hukukî sonuçlar üretme biçimlerinde metodolojik farklılıklar mevcuttur. Bunun temel sebebi ise Cessâs'ın klasik Hanefî fıkıhının sınırlarını çizen kurucu bir âlim olmasından ve Sâbûnî'nin ise asırların fikhî birikimini günümüze taşıyan toparlayıcı ve kolaylaştırıcı bir akademisyen olmasından dolayı kabul edebiliriz. Her iki âlim de istinbatın merkezine Kur'ân-ı Kerîm'i yerleştirse de kıyasın, sünnetin ve mezhep birikiminin bu sürece dâhil edilme oranları temel ayrışma noktalarını oluşturur.

Cessâs'ın istinbat anlayışı, klasik Hanefî usûl geleneğinin metin merkezli ve teorik çerçevesini yansıtmaktadır. İstinbat sürecinde lafzın delalet türlerini işler. Umum ve husus ilişkisi, mutlak ve mukayyed ayrımı, emir ve nehiy sigalarının bağlayıcılık derecesi gibi meseleler hüküm çıkarma sürecinin merkezinde yer alır. Hükmün kapsamını belirlerken lafzın zâhirine mi yoksa illetine mi dayanılacağı ayrıntılı biçimde tartışılır.⁵⁶² Nitekim ribâ âyetini ele alırken ribânın illetinin ne olduğu, yasağın hangi tür muameleleri kapsayacağı ve kıyasın hangi sınırlar içinde işletileceği hususunda geniş usûl tartışmaları yapmaktadır.

Cessâs'ın istinbatında kıyas, merkezî bir rol oynamaktadır. Cessâs, âyetin lafzını esas almakla birlikte, hükmün dayandığı maksadı ve illet unsurunu belirlemeye çalışır.⁵⁶³ Ayrıca icmâ ve sahabe uygulamalarını da delil olarak kullanır. Onun istinbat sürecindeki bir diğer husus, karşı görüşleri zikredip onları eleştirmesi ve tercih ettiği hükmü usûlî

⁵⁶² Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 133-136.

⁵⁶³ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*, 128-130.

gerekçelerle savunmasıdır. Dolayısıyla hüküm istinbatı aynı zamanda mezhebî bir müdafaa faaliyetine dönüştürmektedir.

Sâbûnî'nin istinbat yöntemi ise daha sistematik ve özetleyici bir karakter taşımaktadır. Özellikle Ravâiu'l-Beyân'da âyetlerden çıkarılan hükümler belirli bir düzen içinde sunulmaktadır. Mezheplerin görüşleri delilleriyle birlikte aktarılmakta ve ardından tercih edilen görüş belirtilmektedir. Ancak burada uzun usûl tartışmalarına girilmez. Emir sigasının vücûb ifade edip etmediği ya da lafzın umumunun tahsise uğrayıp uğramadığı gibi meseleler kısaca değinilerek geçilir. Amaç, teorik tartışma üretmekten ziyade, okuyucuya hükmün neticesini açık biçimde sunmaktır.

Sâbûnî'nin istinbatında kıyas ve illet tartışmaları tamamen yok değildir. Ancak bunlar Cessâs'taki kadar derinleştirilmez. O, klasik mezhep literatüründe oluşmuş hükmü ve delil çerçevesini derleyerek sunar. Onun bu yöntemi kurucu değil, daha çok derleyici ve sistemleştirici bir özellik taşır. Özellikle günümüz okuyucusunun anlayabileceği bir sadelik gözetilmektedir. Hükmün dayandığı delil zikredilmekle birlikte usûl teorisi genişletilmemektedir. Safvetü't-Tefâsîr'de ise istinbat boyutu daha da özetlenmiş âyetin ahlakî ve irşad yönü daha belirgin hâle gelmiştir.

İki müfessir arasındaki istinbat farkı, müdayene âyeti örneğinde daha net görülmektedir. Cessâs, bu âyette yer alan yazım ve şahitlik emrinin vücûb mu yoksa nedb mi ifade ettiği konusunda geniş bir usûl tartışması yapar. Lafzın zâhiri ile maslahat arasındaki ilişkiyi analiz eder ve Hanefî mezhebinin görüşünü temellendirir. Sâbûnî ise âyetin hükmünü özetlemekle yetinir.

Cessâs'ın istinbat yöntemi, usûl-i fikhın teorik araçlarını yoğun biçimde kullanan, mezhebî savunuyu önceleyen ve hükmü metin içi analizle inşa eden bir yapı arz etmektedir. Sâbûnî'nin istinbat yöntemi ise klasik mezhep birikimini sistematik bir düzen içinde sunan, tartışmadan uzak ve öğretici bir nitelik taşımaktadır. Bu farklılık, iki müfessirin ilmî konumları ve yaşadıkları dönemlerin ihtiyaçlarıyla ilişkilidir. Cessâs hükmü inşa eden bir fakih ve müfessir iken Sâbûnî hükmü derleyip düzenleyen günümüz müfessiridir.

4.1.3. Mezhep Aidiyetinin Hükümlere Etkisi

Cessâs ile Sâbûnî'nin ahkâm âyetlerini yorumlama biçimleri incelendiğinde, mezhep aidiyetinin hüküm çıkarma sürecine doğrudan etki ettiği görülmektedir.

Ancak bu etkinin mahiyeti iki müfessirde farklı düzeylerde ortaya çıkmaktadır. Cessâs'ta mezhep aidiyeti belirleyici bir rol oynarken Sâbûnî'de daha sınırlıdır.

Cessâs, Hanefî mezhebinin önde gelen fakihlerinden biri olarak kaleme aldığı *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserinde Kur'an-ı Kerîm âyetlerini Hanefî usûlü çerçevesinde yorumlamaktadır. Onun tefsiri yalnızca âyetlerin açıklanması değil aynı zamanda Hanefî mezhebinin delil sistematığının savunulması niteliğindedir. Bunu özellikle ihtilaflı meselelerde açık biçimde görülür. Cessâs, âyetten çıkarılabilecek muhtemel anlamları zikrettikten sonra Hanefî görüşü usûlî ilkeler doğrultusunda temellendirir ve diğer mezheplerin görüşleri eğer Hanefîlerin usulüne aykırı ise bunu eleştirir. Emir ve nehiy sigalarının bağlayıcılığı, lafzın umum ifade edip etmediği, illetin tespiti gibi konularda yaptığı tercihler, Hanefî usûl anlayışıyla paralellik arz etmektedir.⁵⁶⁴ Mezhep aidiyeti, Cessâs'ın hüküm çıkarma sürecinde aktif ve yönlendirici bir ilkedir.

Örneğin ribâ âyetlerinin yorumunda ribânın illetinin belirlenmesi ve yasağın kapsamının tayin edilmesi hususunda Hanefî yaklaşımı esas almakta, kıyas ve illet analizini bu çerçevede yürütmektedir. Aynı şekilde müdayene âyetinde yer alan yazım ve şahitlik emrinin hükmü konusunda lafzın zâhirini değerlendirirken Hanefî mezhebinin emir anlayışını merkeze almaktadır.

Buna karşılık Sâbûnî'nin yaklaşımı daha dengeli ve kuşatıcıdır. Hanefî geleneğe mensup olmakla birlikte, Ravâiu'l-Beyân ve Safvetü't-Tefâsîr adlı eserlerinde mezhepler arası ihtilafları daha tarafsız bir biçimde sunmaya özen göstermektedir. Özellikle ahkâm âyetlerinde mezheplerin görüşlerini sıralamakta, delillerini özetlemekte ve çoğu zaman cumhurun görüşünü tercih etmektedir. Onun tercihlerinde mezhebî aidiyet tamamen etkisiz değildir. Ancak bu etki, tartışma üretme ya da diğer mezhepleri sistematik biçimde eleştirme şeklinde ortaya çıkmaz. Aksine, farklı görüşleri bir arada sunma ve okuyucuya mukayeseli bir çerçeve kazandırma amacı taşır.

Sâbûnî'nin günümüzde yaşamış olması, mezhep aidiyetine yaklaşımını da etkilemiştir. Onun eserlerinden anlaşılan mezhep farklılıklarını ilmî zenginlik olarak değerlendirmekte ve hükmün dayandığı delilleri öne çıkararak tercih yapmaktadır. Bu

⁵⁶⁴ Güngör, *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân*'ı, 136-154.

sebeple onun eserlerinde mezhep, hükmü belirleyen katı bir çerçeve değildir. Deliller arasında tercihte bulunmayı kolaylaştıran bir kaynaktır.

4.2. Ticaret Hukuku Kavramlarına Yaklaşımlarının Mukayesesi

4.2.1. Akit Anlayışları

Cessâs'ın akit anlayışı, klasik Hanefî fıkıh geleneğinin usulü ile doğrudan irtibatlıdır. Onun Ahkâmu'l-Kur'ân'ındaki Mâide sûresinin ilk âyetinde geçen “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ ” emri bağlamında yaptığı değerlendirmeler, âyetteki akit kelimesinin hangi manalara geldiğini açıklaması, akdin bağlayıcılığı ve kapsamı konusunda mezhebî bir çerçeve ortaya koymaktadır. Cessâs, âyette geçen akit kelimesini verilen sözler⁵⁶⁵, yemin, nikâh, alışveriş⁵⁶⁶ olarak açıklamıştır. Akdi sadece iki taraf arasındaki sözlü irade beyanı olarak değil hukukî sonuç doğuran bağlayıcı bir tasarruf olarak ele alır.⁵⁶⁷

Cessâs, ukûd kelimesinin umum ifade edip etmediğini, yalnızca malî akitleri mi yoksa ibadet ve ahid türü bağlayıcı sözleşmeleri de kapsayıp kapsamadığını ayrıntılı biçimde inceler. O, kelimenin lugavî anlamını verdikten sonra şer'î bağlamını belirler ve kapsamı usûl ilkeleri çerçevesinde sınırlandırır.

Sâbûnî ise akit kavramını Ravâiu'l-Beyân'da Mâide sûresinin ilk âyetini işlerken akdin genel tanımını verir. Onun yaklaşımında teorik tartışma derinliği Cessâs'a göre daha sınırlıdır. Âlimlerin ukûd kelimesine vermiş oldukları anlamları sıralar ve sahih olan görüşün ukûddan maksat insanların kendi aralarındaki bey', icare, borç gibi muâmeleleri ve Allah'ın insanlara teklif ettiği şer'î hükümler olduğunu savunur.⁵⁶⁸

Akdin bağlayıcılığı meselesinde Cessâs daha mezhebî bir dil kullanırken Sâbûnî daha genel bir üslup benimser. Cessâs, akdin hangi şartlarda bağlayıcı olacağı ve hangi durumlarda bağlayıcı olmayacağı gibi teknik ayrıntılar üzerinden ilerler. Sâbûnî ise Cessâs kadar ayrıntılı konulara girmeden akit kavramının ne ifade ettiğini kısaca açıklar.

Sonuç olarak Cessâs'ın akit anlayışı, Hanefî usûl geleneğinin teorik derinliğini yansıtan, lafız merkezli ve mezhebî temellendirmeye dayalı bir yapı arz etmektedir. Sâbûnî'nin akit anlayışı ise daha sistematik ve ahlakî boyutu vurgulamaktadır.

⁵⁶⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/283.

⁵⁶⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/285.

⁵⁶⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/285.

⁵⁶⁸ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/527.

4.2.2. Ticaret ve Meşruyet Kriterleri

Cessâs ve Sâbûnî'nin ticaret hukukuna dair yaklaşımları incelendiğinde her iki âlimin de ticaretin İslâm'da meşrû bir ekonomik faaliyet olduğunu kabul ettikleri ancak bu meşruyetin belirli şer'î kriterlere bağlı olduğunu özellikle vurguladıkları görülmektedir.⁵⁶⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de alışverişin helal, ribânın ise haram kılındığını bildiren âyetler, İslâm ticaret hukukunun temel çerçevesini oluşturur. Ticaretin meşruyeti yalnızca ekonomik bir faaliyetin serbest bırakılması anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda bu faaliyetin belirli ahlakî ve hukukî ilkeler doğrultusunda yürütülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ticaret, toplumun vazgeçilmez bir unsurudur. Cessâs ve Sâbûnî, ticaret sırasında ortaya çıkabilecek haksız kazanç, aldatma ve sömürü gibi uygulamaların önlenmesi için Kur'ân-ı Kerîm'in koyduğu sınırların dikkatle gözetilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

İnsanlar ihtiyaç duydukları malları üretmekte veya elde etmekte farklı imkanlara sahip oldukları için malları değiş tokuş etmektedir. Alışveriş, insanların ihtiyaçlarını karşılamalarına imkân sağlayan temel bir sosyal mekanizmadır. Cessâs'a göre Kur'ân-ı Kerîm'in alışverişi helal kılması toplumsal ihtiyaca işaret etmektedir. Ancak o, bu helallik için mutlak bir serbestlik anlamına gelmediğini de açıkça belirtir.⁵⁷⁰ Ticarî işlemlerin meşrû kabul edilebilmesi için tarafların rızasına dayanması, aldatma ve hile içermemesi, ayrıca ribâ gibi haksız kazanç unsurlarından uzak olması gerekir. Cessâs, özellikle ribâ yasağını açıklarken ticaret ile ribâ arasındaki temel farkı ortaya koymaya çalışır. Ona göre ticarete kazanç, tarafların karşılıklı rızasına dayalı bir değişim sonucunda elde edilirken ribâda taraflardan biri karşılıksız veya haksız bir artış elde etmektedir. Bu sebeple ribâ ekonomik adaleti bozan bir uygulama olarak değerlendirilmiş ve kesin biçimde yasaklanmıştır.⁵⁷¹

Sâbûnî'nin ticaretin meşruyetine ilişkin yaklaşımı ise klasik tefsir geleneğinin bir devamı olmakla birlikte daha farklı bir üsluba sahiptir. Sâbûnî, özellikle ahkâm âyetlerini ele aldığı eserlerinde ticaretle ilgili hükümleri açıklarken hem klasik müfessirlerin görüşlerine yer vermekte hem de bu görüşleri özetleyerek anlaşılır bir şekilde sunmaktadır. Ona göre ticaret, fert ve toplumun faydasına olan temel faaliyetlerden biridir

⁵⁶⁹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 2/183-205; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/248.

⁵⁷⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/189.

⁵⁷¹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/183-189.

ve İslâm bu faaliyeti yasaklamak yerine belirli ilkeler çerçevesinde düzenlemiştir.⁵⁷² Sâbûnî, ticarî işlemlerin meşru kabul edilebilmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerektiğini de özellikle vurgular. Bunların başında tarafların karşılıklı rızası gelmektedir. Ayrıca ticarete aldatma, belirsizlik ve haksız kazanç gibi unsurların bulunmaması gerekir.⁵⁷³

Sâbûnî'nin yorumlarında ticaretin ahlakî boyutunun da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Ona göre İslâm yalnızca hukukî kurallar koymakla kalmamış aynı zamanda ticarî ilişkilerin ahlakî temellerini de belirlemiştir. Dürüstlük, güvenilirlik ve doğruluk ticarî hayatın vazgeçilmez ilkeleri olarak kabul edilmiştir. Sâbûnî, ticaretle ilgili âyetleri yorumlarken özellikle hile ve aldatma gibi uygulamaların toplumda ekonomik adaleti bozduğunu ifade eder. Bu nedenle ticaretin meşruiyeti yalnızca hukukî şartların yerine getirilmesine değil aynı zamanda ahlakî ilkelere bağlı kalınmasına da bağlıdır. Sâbûnî, ticaret hukukunu sadece bir hukuk alanı olarak görmemektedir. Aynı zamanda toplumsal ahlakla ilişkili bir alan olarak değerlendirmektedir.⁵⁷⁴

Her iki âlimin yaklaşımları mukayese edildiğinde ticaretin meşruiyetinin temel olarak üç ana ilke etrafında şekillendiği görülmektedir. Bunlardan ilki karşılıklı rıza ilkesidir. Ticarî işlemlerin geçerli olabilmesi için tarafların özgür iradeleriyle bu işlemi gerçekleştirmeleri gerekir. İkinci ilke haksız kazanç yollarının yasaklanmasıdır. Ribâ, aldatma ve hile gibi uygulamalar ticaretin meşruiyetini ortadan kaldıran unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Üçüncü ilke ise ekonomik faaliyetlerin toplumsal faydayı gözetmesidir.

Bununla birlikte Cessâs ve Sâbûnî'nin ticaretin meşruiyetine dair yaklaşımlarında yöntem açısından bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Cessâs'ın yorumlarında fıkıh usûlüne dayalı daha derin bir istidlal yöntemi görülmektedir. O, âyetlerden hüküm çıkarırken kıyas, icma ve diğer usûl prensiplerinden geniş ölçüde yararlanır. Bu durum onun yorumlarının daha çok mezhep içi fikhî tartışmalarla bağlantılı olmasına yol açmaktadır. Buna karşılık Sâbûnî, klasik müfessirlerin görüşlerini özetleyerek daha sistematik ve öğretici bir anlatım ortaya koymaktadır. Onun amacı çoğu zaman farklı

⁵⁷² Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/160.

⁵⁷³ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/248.

⁵⁷⁴ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/395-396.

görüşleri ayrıntılı biçimde tartışmak değildir. Bu görüşleri okuyucuya anlaşılır bir şekilde sunmaktır.

Cessâs ve Sâbûnî'nin ticaretin meşruiyet kriterlerine ilişkin değerlendirmeleri incelendiğinde her iki âlimin de İslâm ticaret hukukunun temel ilkeleri konusunda büyük ölçüde ortak bir anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Her iki müfessir de ticareti meşrû bir kazanç yolu olarak kabul etmektedir. Ancak bu faaliyetin adalet, dürüstlük ve karşılıklı rıza gibi temel ilkeler doğrultusunda, ribâ, belirsizlik ve bilgisizlik gibi durumlardan arındırılmış olarak gerçekleştirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

4.2.3. Ribâ Yasağı ve Kapsamı

İslâm ticaret hukukunda ribâ yasağı, ekonomik ilişkilerin adalet, hakkaniyet ve karşılıklı rıza esasına göre yürütülmesini sağlayan temel prensiplerindedir. Kur'ân-ı Kerîm'de ribânın açık şekilde yasaklanması, İslâm'ın ekonomik düzeninde haksız kazanç yollarının ortadan kaldırılmasının amaçlandığını göstermektedir. Bu bağlamda hem klasik dönem müfessirlerinden Cessâs hem de günümüz müfessirlerinden Sâbûnî, ribâ âyetlerini yorumlarken bu yasağın kapsamını ve hikmetini ele almışlardır. Her iki âlim de ribânın haram olduğu konusunda açık bir görüş birliğine sahip olmakla birlikte konuyu ele alış biçimleri bakımından bazı farklılıklar göstermektedir.

Cessâs, ribâ yasağını özellikle Bakara sûresinin 275-281. âyetleri çerçevesinde değerlendirmektedir. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm'de alışverişin helal, ribânın ise haram kılınmış olması bu iki ekonomik faaliyetin mahiyet bakımından farklı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Cessâs, ticarete elde edilen kazancın meşrû sayılmasının sebebini tarafların karşılıklı rızasına dayanan bir îcâb - kabul ile gerçekleşmesine bağlamaktadır. Tabii burada ticaretin bâtil ve fâsit olan çeşitlerini de belirtip bu tür işlemlerden uzak durulması gerektiğini de belirtir.⁵⁷⁵ Ticarete mal veya hizmet değişimi söz konusudur ve kazanç bu değişimin doğal bir sonucudur. Buna karşılık ribâda herhangi bir emek, ticarî risk veya gerçek bir ekonomik faaliyet bulunmadan fazlalık elde edilmektedir. Bu nedenle ribâ, ekonomik ilişkilerde haksız kazanç doğuran bir uygulama olarak değerlendirilmiş ve kesin biçimde yasaklanmıştır.⁵⁷⁶

⁵⁷⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/189.

⁵⁷⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/186-187.

Cessâs'ın *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında ribâ yasağına yaklaşımı Hanefî usulü çerçevesinde şekillenir. Cessâs, Kur'an-ı Kerîm'deki ribâ lafzının lügatteki mutlak fazlalık ve artış anlamının yanında şer'î ıstılahtaki karşılığını aramakla başlar. Cessâs'a göre Bakara sûresinin 275. âyetindeki "Allah ribâyı haram kıldı." ifadesindeki ribâ kelimesi mücmel bir lafızdır. Ona göre Kur'an-ı Kerîm, ribâyı kesin olarak haram kılmış ancak hangi mallardaki hangi tür fazlalığın ribâ sayılacağına sınırlarını bizzat açıklamamıştır. Bunu Hz. Peygamber (s.a.v)'in Sünnetine bırakmıştır. Bu nedenle Cessâs, âyetin tefsirinde doğrudan altı sınıf malı sayan meşhur Ubâde b. Sâmit hadisini merkeze alır.⁵⁷⁷

Ribânın kapsamını belirleme noktasında Cessâs, Hanefî mezhebinin illet metoduyla ilerler. O, ribânın kapsamını sadece borç verilen bir paranın vade karşılığında fazlasıyla geri alınması olarak daraltmaz. Aynı zamanda peşin alışverişlerdeki fazlalığı da yasak kapsamına dâhil eder. Cessâs, Hanefî usulü gereği ribânın illetini cins birliği ve miktardaki ölçülebilirlik olarak belirtir. Bu illet nedeniyle Cessâs, naslarda ismi hiç geçmeyen farklı ticarî malları kıyas yoluyla ribâ yasağına kapsama alır.⁵⁷⁸

Cessâs, ribâ yasağının kapsamını açıklarken klasik fıkıh literatüründe yer alan ribâ türlerine de değinmektedir. Ona göre ribâ temelde iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki borç ilişkilerinde ortaya çıkan ve vade karşılığında alınan fazlalığı ifade eden ribe'n-nesîedir. Cahiliye döneminde yaygın olan bu uygulamada borç vadesi geldiğinde borçlu ödeme yapamazsa borcun miktarı artırılarak yeni bir vade verilirdi. Cessâs'a göre Kur'an-ı Kerîm'de yasaklanan ribânın en açık örneklerinden biri bu uygulamadır. İkinci tür ise ribe'l-fadl olarak bilinen ve aynı cinsten malların eşit olmayan miktarlarda değişimini ifade eden ribâdır. Bu tür ribânın yasaklanmasının amacı, ticarî işlemler yoluyla dolaylı şekilde ribâ benzeri kazanç elde edilmesini önlemektir.⁵⁷⁹

Sâbûnî, tefsir eserlerinde ribâ meselesini salt bir fıkıh babı olarak ele almaz. Modern kapitalist sistemin ürettiği küresel bir sömürü mekanizması ve ahlak sorunu olarak ele alır. Sâbûnî, klasik dönemdeki illet veya altı sınıf mal etrafında dönen fikhî ihtilafları okuyucuya özetleyip geçtikten sonra, asıl meseleyi günümüzde ribâyı meşrulaştırmaya çalışan çağdaş akımların itirazlarını Kur'an-ı Kerîm ekseninde

⁵⁷⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/183.

⁵⁷⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/184.

⁵⁷⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/184.

çürütmeye çalışır. Sâbûnî'nin günümüze yansıyan itirazı, Âl-i İmrân sûresinin 130. âyetindeki “*Ey iman edenler! Ribâyı kat kat yemeyin.*” emrini günümüzdeki hatalı yorumlarına karşıdır. Ona göre bazı kişiler bu âyetteki kat kat ifadesine tutunarak, “Kur’an-ı Kerîm’in yasakladığı ribâ sadece fahiş olan, katlanarak artan ribâdır. Günümüzdeki düşük banka faizleri bu yasak kapsamına girmez.” şeklinde fetvalar üretmişlerdir. Sâbûnî, Arap dilini ve usûl-i fikhî kullanarak buradaki kat kat ifadesinin ribânın haram olması için bir ön şart olmadığını, aksine o günkü Câhiliye toplumunun acımasız tefecilik vakıasını resmeden bir durum tasviri olduğunu vurgular. Sâbûnî’ye göre ribânın oranı ister yüzde yüz ister yüzde bir olsun, Bakara sûresindeki genel yasak gereği mutlak ribâ kapsamındadır ve haramdır. Zira zulmün azı da çoğu da aynı derecede gayrimeşrudur.⁵⁸⁰

Sâbûnî'nin ribâ yasağının kapsamına dair getirdiği bir diğer şey üretim ve tüketim kredileri ayırımına verdiği ilmi cevaptır. Günümüzde ribâyı meşruiyet arayan bazı kesimler, muhtaç durumdaki insanlara verilen ribânın ihtiyaca binaen verildiği tezini öne sürmüşlerdir. Sâbûnî, Kur’an-ı Kerîm’in nüzul ortamını ve tarihsel gerçeklikleri ortaya koyarak bu tezi temelden çürütür.⁵⁸¹

Sâbûnî, ribâ meselesini salt yasaklarla değil, meselenin teşrîh hikmetine de değinir. Ona göre ribâ İslâm’ın en çok teşvik ettiği sadaka, zekât ve iyiliğin ruhunu öldüren, paranın yalnızca azınlığın elinde tekelleştiren, emeği ve alın terini değersizleştirerek emeksiz kazancı körükleyen bir hastalıktır. Ribâ, paranın bizzat kendisini bir meta haline getirerek piyasadaki reel üretimi durdurur ve nihayetinde sınıflar arası uçurumu derinleştirerek toplumsal barışı bozar.⁵⁸²

Cessâs ve Sâbûnî'nin ribâ yasağına ilişkin görüşleri mukayese edildiğinde her iki âlimin de ribânın haram olduğu konusunda ortak bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Ancak Cessâs ribâ meselesini daha çok fikhî tartışmalar ve mezhep görüşleri çerçevesinde ele almakta, hükümlerin dayandığı hukukî temelleri ayrıntılı şekilde incelemektedir. Buna karşılık Sâbûnî konuyu daha ahlakî bir üslupla ele almakta, ribâ yasağının sosyal ve ahlakî boyutlarına daha fazla vurgu yapmaktadır.

⁵⁸⁰ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/392-393.

⁵⁸¹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/392.

⁵⁸² Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/394-396.

Sonuç olarak hem Cessâs hem de Sâbûnî ribâ yasağını İslâm ticaret hukukunun temel ilkelerinden biri olarak değerlendirmiştir. Her iki âlime göre ribâ yasağı yalnızca belirli bir ticarî işlemi yasaklayan bir hüküm olmayıp aynı zamanda ekonomik hayatta adaletin sağlanmasını ve haksız kazanç yollarının ortadan kaldırılmasını amaçlayan kapsamlı bir yasaktır.

4.2.4. Ticarî İşlemlerde Garar ve Rıza İlkesi

İslâm ticaret hukukunda akitlerin geçerliliğini belirleyen en önemli ilkelerden biri tarafların rızasının bulunması ve işlemde garar unsurlarının ortadan kaldırılmasıdır.⁵⁸³ Kur'ân-ı Kerîm'de ticarî ilişkilerin karşılıklı rızaya dayanması gerektiğini ifade eden hükümler⁵⁸⁴, İslâm hukukunda sözleşme serbestisinin temel dayanaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte bu serbestiyet sınırsız değildir. Taraflardan birinin aldatılması veya işlemin sonucunun belirsiz olması gibi durumlar akdin geçerliliğini ortadan kaldırmaktadır.

Cessâs, ticarî işlemlerde rıza ilkesini özellikle Nisâ sûresinin 29. âyetindeki “Mallarınızı aranızda haksız yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rızaya dayanan ticaret yoluyla olması müstesnadır.” emrini yorumlarken ele almaktadır. Ona göre bu âyet, İslâm ticaret hukukunda akitlerin temel şartlarından birinin tarafların özgür iradeleriyle gerçekleşmesi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁸⁵ Cessâs'a göre bir ticarî işlemin geçerli sayılabilmesi için tarafların baskı, aldatma, garar, mevcut olmayan şeyin satımı veya zorlamaya maruz kalmadan akdi kabul etmeleri gerekmektedir. Bu nedenle bu tür işlemler geçerli kabul edilmez ve alimlerin birçoğuna göre yasaklanmıştır. Cessâs'a göre rızanın tam olarak teşekkül edebilmesi için akde konu olan malın ve bedelin her türlü bilinmezlikten ve belirsizlikten arındırılmış olması şarttır. Cessâs, bir sözleşmede malın niteliği, teslim tarihi veya miktarı bilinmiyorsa, o akitte garar bulunduğu hükmeder.⁵⁸⁶

Sâbûnî ise Nisâ sûresi 29. âyeti tefsir ederken, rıza ve bâtil kavramlarına daha sarıh ve ahlakî sınırlar çizer. Sâbûnî'ye göre âyetteki batıl yollarla mal yemek ifadesi hırsızlık, hıyanet, gasp, ribâ, kumar ve benzeri İslâm'ın haram kıldığı her türlü yoldur.

⁵⁸³ Zühaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, 5/3323-3325.

⁵⁸⁴ en-Nisâ 4/29.

⁵⁸⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/127.

⁵⁸⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/189.

Sâbûnî, rızanın geçerli olabilmesi için işlemin her türlü aldatmadan ve hileden uzak olması gerektiğini belirtir.⁵⁸⁷

Garar ve kumar bağlantısında ise Sâbûnî, doğrudan kendi çağının problemlerine temas eder. Bakara sûresinin 219. âyetindeki meysir (kumar) yasağını açıklarken Sâbûnî, gararın ve kumarın tanımını kolaylıkla elde etmek olarak yapar. Çünkü kumarda çaba göstermeksizin kazanç elde etmek vardır. Klasik fıkhıdaki kumar tanımı güncelleyerek, günümüzde milli piyango, at yarışları, spor kulüpleri adına doldurulan tüm kağıtlar Kur'ân-ı Kerîm'in yasakladığı meysir ve batıl yollarla mal yeme kapsamında olduğunu açıkça belirtir.⁵⁸⁸

Sonuç olarak ticarî işlemlerde belirsizlik yasağı ve rıza ilkesi, İslâm ticaret hukukunun temel prensiplerinden biridir. Hem Cessâs hem de Sâbûnî bu ilkelerin ticarî hayatın güvenli ve âdil bir şekilde yürütülmesini sağladığını ifade etmek istemektedirler. Tarafların rızasına dayanan ve belirsizlikten uzak ticarî işlemler, İslâm hukukunda meşrû kazanç yolları olarak kabul edilmekte ve buna karşılık aldatma, zorlamaya dayalı işlemler ve belirsizlik içeren akitler geçersiz sayılmaktadır.

4.3. Cessâs ve Sâbûnî'de Tarihsel ve Sosyal Bağlamın Tefsire Yansıması

İslâm tarihinde tefsir faaliyetleri yalnızca metinlerin açıklanmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda müfessirlerin yaşadıkları dönemin sosyal, ekonomik ve hukukî ihtiyaçlarını da yansıtmıştır. Bu durum özellikle ahkâm âyetlerinin yorumunda daha açık şekilde görülmektedir. Nitekim klasik dönem müfessirlerinden Cessâs ile günümüzde yaşamış olan Sâbûnî'nin ticaret ve ekonomik hayatla ilgili âyetleri ele alış biçimleri incelendiğinde, her iki âlimin yorumlarının kendi dönemlerinin meseleleriyle yakından ilişkili olduğu görülmektedir.

Cessâs'ın yaşadığı dönem, İslâm hukukunun mezhepler çerçevesinde sistemleştiği ve fikhî tartışmaların yoğunlaştığı bir dönemdir. Cessâs'ın ticaretle ilgili âyetleri yorumlarken ele aldığı meseleler daha çok klasik ticarî ilişkilerle sınırlı kalmaktadır. Onun yorumlarında alışveriş akitleri, ribâ yasağı, borç ilişkileri ve ölçü-tartı düzeni gibi konular ön plana çıkmaktadır. Cessâs bu meseleleri değerlendirirken özellikle

⁵⁸⁷ Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/248.

⁵⁸⁸ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/268.

mezhep görüşlerine ve fikhî istidlallere geniş yer vermekte, âyetlerden hüküm çıkarma sürecini ayrıntılı şekilde ortaya koymaktadır.

Cessâs'ın yorumlarındaki bir diğer husus, onun ahkâm âyetlerini değerlendirirken mezhep içi fikhî birikimi sistemli şekilde kullanmasıdır. Hanefî mezhebine mensup olan Cessâs, birçok meselede mezhebin görüşlerini savunmakta ve diğer mezheplerin yaklaşımlarını eleştirel bir şekilde tartışmaktadır. Onun tefsirini sadece âyet açıklaması değil aynı zamanda fikhî tartışmaların yürütüldüğü bir eser olarak bize sunar. Dolayısıyla Cessâs'ın yorumları, klasik dönem İslâm toplumunun hukukî ihtiyaçlarına cevap vermeyi amaçlayan bir eser niteliği taşımaktadır da denilebilir.

Sâbûnî'nin yaşadığı dönem ise sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan oldukça farklı bir bağlama sahiptir. Günümüzde ekonomik ilişkiler yalnızca geleneksel ticaretle sınırlı kalmamıştır. Bankacılık, finans sistemleri, uluslararası ticaret ve karmaşık sözleşme türleri gibi yeni alanlar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Sâbûnî, ahkâm âyetlerini yorumlarken klasik dönem müfessirlerinin görüşlerini aktarmakla birlikte bu hükümleri modern okuyucuya anlaşılır şekilde sunmaya çalışmıştır. Özellikle ticaret, ribâ ve ekonomik ilişkilerle ilgili âyetleri açıklarken İslâm'ın ekonomik adalet anlayışını vurgulamış ve bu ilkelerin günümüz ekonomik meseleler açısından da geçerliliğini koruduğunu ifade etmiştir.⁵⁸⁹

Sâbûnî'nin yaklaşımındaki başka bir özellik, onun klasik tefsir geleneğini özetleyerek sistematik bir anlatım sunmasıdır. O, farklı mezheplerin görüşlerini uzun tartışmalar hâlinde ele almak yerine daha çok ortak noktaları öne çıkarmayı tercih etmiştir. Sâbûnî'nin eserlerinde konular genellikle açık ve anlaşılır bir şekilde ele alınmakta, böylece hem akademik hem de genel okuyucu kitlesine hitap eden bir üslup ortaya çıkmaktadır.

Cessâs ve Sâbûnî'nin yaklaşımları karşılaştırıldığında her iki müfessirin de Kur'ân-ı Kerîm'in ekonomik hayata dair hükümlerinin evrensel nitelikte olduğu konusunda ortak bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte yorumlarının odak noktaları yaşadıkları dönemlerin durumuna göre farklılık göstermektedir. Cessâs'ın tefsiri daha çok klasik fikhî meseleleri ayrıntılı biçimde tartışan bir yapıya sahipken

⁵⁸⁹ Sâbûnî, *Ravâiu 'l-beyân*, 1/268.

Sâbûnî'nin tefsiri bu meseleleri daha sistematik ve öğretici bir biçimde sunmayı amaçlamaktadır.

Cessâs ve Sâbûnî'nin ahkâm âyetlerine yaklaşımları incelendiğinde, her iki müfessirin de Kur'an-ı Kerîm hükümlerini kendi dönemlerinin sosyal ve ekonomik şartları çerçevesinde yorumladıkları anlaşılmaktadır. Cessâs klasik dönem İslâm toplumunun fikhî sorunlarına cevap veren bir yorum ortaya koyarken Sâbûnî süre gelmiş olan tefsir birikimini özetlemiş ve günümüz okuyucularına hitap eden daha sistematik ve açıklayıcı bir yaklaşım geliştirmiştir.

Bu iki dönemin karşılaşması en somut haliyle Sâbûnî'nin eserlerindeki günümüz problemlerine getirdiği çözümlerde kendini gösterir. Örneğin Cessâs, kumar yasağını Câhiliye dönemindeki oklarla çekilen kura üzerinden klasik bir bağlamda tefsir ederken⁵⁹⁰ Sâbûnî aynı konuyu tefsir ettiğinde doğrudan milli piyango, at yarışları ve sporla ilgili yapılan diğer kâğıt oyunları gibi modern ve devletlerin yasal bir kılıfa sokarak kurumsallaştırdığı şans oyunlarına cevap verir. Bunları Kur'an-ı Kerîm'in yasakladığı meysirin ta kendisi olduğunu belirtir.⁵⁹¹

4.4. İslâm Ticaret Hukuku Literatürüne Katkıları

Kur'an-ı Kerîm, İslâm hukukunun temel kaynağıdır. Bu âyetlerin doğru anlaşılması ve hukukî sonuçlarının ortaya konulması ise tefsir ve fıkıh ilimleri sayesinde mümkün olmuştur. Özellikle ticaret, borç ilişkileri, ribâ yasağı, karşılıklı rıza ve ekonomik hayatta adaletin sağlanması gibi konular Kur'an-ı Kerîm'de çeşitli âyetlerde ele alınmış ve bu âyetler İslâm ticaret hukukunun ana çerçevesini oluşturmuştur. Bu bağlamda klasik dönem müfessirlerinden Cessâs ile günümüzde ahkâm âyetlerini sistematik bir şekilde ele alan Sâbûnî, İslâm ticaret hukukunun anlaşılması ve yorumlanması sürecine önemli katkılar sunmuş iki önemli isimdir.

Her iki müfessirin eserleri, sadece kendi dönemlerinin ticarî meselelerini çözmekle kalmamıştır. Aynı zamanda fikhin donuk bir metinler yığını olmadığını, aksine her çağın olaylarına vahiyle cevap verebilen dinamik bir disiplin olduğunu göstermektedir.

⁵⁹⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, 2/11.

⁵⁹¹ Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/268.

Cessâs'ın *Ahkâmu 'l-Kur 'ân* adlı eseri, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan hukukî âyetleri sistemli bir biçimde ele alarak bu âyetlerden çıkarılan fikhî hükümleri ayrıntılı şekilde tartışmaktadır. Cessâs, âyetlerin yorumunda dilsel analizlere, hadis rivayetlerine, sahabe görüşlerine ve fakihlerin içtihatlarına geniş yer vermektedir. Ticaretle ilgili âyetlerin yorumunda yaptığı analizler, İslâm ticaret hukukunun teorik temellerinin anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Onun eserinde ribâ yasağı, alışveriş bahsi, borç ilişkileri ve ticarî işlemlerde karşılıklı rıza ilkesi gibi konular ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Günümüzde yaşamış olan Sâbûnî ise klasik ahkâm tefsiri geleneğini yeniden ele alarak bu geleneği günümüz okuyucuları için daha anlaşılır bir biçimde sunmaya çalışmıştır. Sâbûnî'nin *Ravâi 'u'l-Beyân fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm* adlı eseri, Kur'ân-ı Kerîm'deki hukukî âyetleri sistematik bir düzen içerisinde ele almakta ve klasik müfessirlerin görüşlerini özetleyerek okuyucuya sunmaktadır. Sâbûnî'nin eseri hem klasik tefsir literatüründen yararlanan hem de günümüz okuyucularının ihtiyaçlarını dikkate alan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Onun yorumlarında özellikle ticaretle ilgili âyetlerin açıklanması sırasında İslâm'ın ekonomik hayata dair temel ilkeleri vurgulanmakta ve bu ilkelerin günümüz ekonomik sistemleri açısından da önemli bir rehber niteliği taşımaktadır.

Cessâs ve Sâbûnî'nin eserleri birlikte değerlendirildiğinde, ahkâm tefsirlerinin İslâm ticaret hukukunun gelişiminde etkili olduğu görülmektedir. Bu eserler sayesinde Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ticarî hükümler yalnızca teorik bir metin olmaktan çıkmış, aynı zamanda ekonomik hayatın düzenlenmesine katkı sağlayan hukukî ve ahlakî prensipler hâline gelmiştir. Dolayısıyla her iki müfessirin çalışmaları, İslâm ticaret hukukunun literatürüne önemli katkılar sunan kaynaklar arasında yer almaktadır.

4.4.1. İki Müfessirin Birleştiği ve Ayrıştığı Temel Noktalar

Cessâs ve Sâbûnî'nin ticaretle ilgili âyetleri yorumlama biçimleri incelendiğinde birçok temel konuda ortak bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Ticarî işlemlerde karşılıklı rıza, haksız kazanç yollarının engellenmesi, ribâ yasağı ve sözleşmelerde güven ilkesinin korunması gibi prensipler her iki müfessirin yorumlarında önemli bir yer tutmaktadır. Cessâs da Sâbûnî de ticaretin İslâm'da meşrû bir kazanç yolu olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu meşruiyetin ribâdan, belirsizlikten, bilinmezlikten ve zorlama

gibi şeylerden arındırılmış belirli hukukî ve ahlakî sınırlar içerisinde gerçekleşmesi gerektiğini ifade etmektedirler.⁵⁹²

Her iki müfessirin birleştiği bir diğer nokta, ticarî ilişkilerin yalnızca bireysel kazanç elde etmeye yönelik bir faaliyet olmadığı, aynı zamanda toplumsal düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynadığı yönündeki değerlendirmeleridir. Bu nedenle ticarî işlemlerin adalet, dürüstlük ve güven ilkeleri çerçevesinde yürütülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de alışverişin helal, ribânın ise haram kılındığını ifade eden âyetlerin bu düzenlemenin temelini oluşturduğu her iki müfessir tarafından da açıkça ifade edilmektedir.⁵⁹³

Bununla birlikte iki müfessirin yaklaşımları arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Bu farklılıkların başında yöntemsel yaklaşım gelmektedir. Cessâs klasik dönem İslâm hukuk geleneği içerisinde yetişmiş bir âlim olarak ahkâm âyetlerini yorumlarken mezhep görüşlerine ve fikhî tartışmalara geniş yer vermektedir. Hanefî mezhebine mensup olan Cessâs, birçok meselede mezhebin görüşlerini savunmakta ve diğer mezheplerin görüşlerini eleştirel bir şekilde değerlendirmektedir. Bu nedenle onun tefsiri yalnızca âyetlerin açıklanmasından ibaret olmayıp aynı zamanda mezhepler arası fikhî tartışmaların yürütüldüğü kapsamlı bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Sâbûnî'nin yaklaşımı ise daha farklıdır. O, klasik tefsir literatüründe yer alan görüşleri aktarmakla birlikte uzun mezhep tartışmalarına girmek yerine konunun temel yönlerini özetlemeyi tercih etmektedir. Sâbûnî'nin eserlerinde konular genellikle açık ve anlaşılır bir üslupla ele alınmakta ve böylece okuyucunun ahkâm âyetlerinin temel hükümlerini daha kolay kavrayabilmesi amaçlanmaktadır.

İki müfessir arasındaki bir diğer fark ise ele aldıkları meselelerin kapsamıyla ilgilidir. Cessâs'ın yorumları daha çok klasik dönem ticarî uygulamalarına odaklanmaktadır. Alışveriş akitleri, borç ilişkileri, ribâ türleri ve ölçü - tartı düzeni gibi konular onun tefsirinde ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Sâbûnî ise bu konuları klasik kaynaklara dayanarak kısaca açıklamakla yetinmiş ve İslâm'ın ekonomik ilkelerinin genel çerçevesini ortaya koymaya daha fazla önem vermiştir.

⁵⁹² Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/189; Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsîr*, 1/248.

⁵⁹³ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 2/193-194; Sâbûnî, *Ravâiu'l-beyân*, 1/394.

4.4.2. Ahkâm Tefsirlerinin Ticaret Hukukunun Gelişimindeki Rolü

Ahkâm tefsirleri, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan hukukî âyetlerin anlaşılması ve bu âyetlerden çıkarılan hükümlerin sistemleştirilmesi açısından İslâm hukuk düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Bu tefsirler sayesinde Kur'ân-ı Kerîm'in hukukî hükümleri yalnızca genel prensipler olarak kalmamış, aynı zamanda ayrıntılı bir hukuk sisteminin oluşmasına katkı sağlamıştır. Ticaret hukuku alanında birçok temel prensip ahkâm tefsirleri aracılığıyla daha açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Cessâs'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eseri, bu alandaki en önemli çalışmalardan biri olarak kabul edilmektedir. Cessâs, eserinde Kur'ân-ı Kerîm'deki hukukî âyetleri ayrıntılı bir şekilde inceleyerek bu âyetlerden çıkarılan fikhî hükümleri sistematik bir biçimde ortaya koymuştur. Ticaretle ilgili âyetlerin yorumunda ortaya koyduğu analizler, Hanefî fıkıh geleneğinin şekillenmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Sâbûnî'nin *Ravâi 'u'l-Beyân* adlı eseri günümüz ahkâm tefsiri geleneğinin yeniden ele alınmasına katkı sağlamıştır. Sâbûnî, klasik müfessirlerin görüşlerini sistemli bir şekilde bir araya getirerek ahkâm âyetlerini daha anlaşılır bir biçimde sunmuştur. Onun çalışması, günümüzde Kur'ân-ı Kerîm'in hukukî hükümlerinin yeniden değerlendirilmesi ve günümüz meseleleriyle ilişkilendirilmesi açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ticaret, ribâ ve ekonomik ilişkilerle ilgili âyetlerin yorumunda İslâm'ın ekonomik adalet anlayışı vurgulanmakta ve bu ilkelerin günümüz ekonomik sistemleri açısından da önem taşıdığı ifade edilmektedir.

Ahkâm tefsirleri aynı zamanda İslâm ticaret hukukunun temel prensiplerinin ortaya konulmasında da önemli bir rol oynamıştır. Ribâ yasağı, ticarî işlemlerde karşılıklı rıza ilkesi, belirsizlik içeren akitlerin yasaklanması ve sözleşmelerin güvenilirliğinin korunması gibi birçok temel prensip bu tefsirlerde ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Sonuç olarak Cessâs ve Sâbûnî'nin ahkâm tefsirleri, İslâm ticaret hukukunun anlaşılması ve gelişmesi açısından önemli katkılar sunmuştur. Cessâs'ın çalışması klasik dönem fıkıh geleneğinin sistemleşmesine katkıda bulunurken Sâbûnî'nin eseri günümüz geleneğin daha sistematik ve anlaşılır bir şekilde yeniden ele alınmasını sağlamıştır. Bu iki müfessirin eserleri birlikte değerlendirildiğinde Cessâs'ın ahkâm tefsiri, İslâm ticaret hukukunun teorik temellerinin oluşmasında, Sâbûnî'nin eserleri ise bu temellerin günümüzde yeniden yorumlanmasında önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

SONUÇ

İslâm hukuku, insanın ferdî ve içtimaî hayatını kuşatan bütüncül yapısı içerisinde ticarî faaliyetlere özel bir önem atfetmiştir. Ticareti, hem meşrû kazanç yollarından biri olarak teşvik etmiş hem de bu alanı belirli ilke ve sınırlarla düzenlemiştir. İslâm ticaret hukuku, yalnızca ekonomik ilişkileri düzenleyen bir hukuk alanı değildir. Aynı zamanda adalet, karşılıklı rıza ve ahlâkî sorumluluk ilkelerini de gözeten normatif bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada, söz konusu sistemin temelini teşkil eden kavram ve hükümler iki önemli ahkâm müfessiri olan Cessâs ve Sâbûnî özelinde mukayeseli olarak incelenmiştir. Araştırma sürecinde öncelikle İslâm ticaret hukukunun teorik çerçevesi ortaya konulmuştur. Ardından her iki müfessirin ilmî şahsiyetleri ve eserleri bağlamında ticaretle ilgili âyetlere yaklaşımları analiz edilmiştir. Nihayetinde ise bu yaklaşımlar mukayeseye tabi tutularak benzerlik ve farklılıklar, usûlî ve kavramsal düzeyde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ortaya koyduğu temel sonuçlardan biri, Cessâs ile Sâbûnî'nin aynı naslara dayanmakla birlikte, farklı usûlî ve ilmî geleneklerin etkisiyle bazı konularda farklı yorumlara ulaşmış olmalarıdır. Cessâs'ın Hanefî usûlü çerçevesinde geliştirdiği yaklaşımın, daha çok sistematiklik, kavramsal netlik ve hüküm çıkarma süreçlerinde tutarlılık arayışı üzerine kurulu olduğu görülmektedir.

Buna karşılık Sâbûnî'nin yaklaşımında klasik birikimi özetleyen ve farklı mezheplerin görüşlerini birlikte değerlendiren daha kuşatıcı bir üslubun hâkim olduğu görülmektedir. Onun yorumlarında âyetlerin ahlâkî boyutuna yapılan vurgu, ticaret hukukunun yalnızca teknik hükümlerden ibaret olmadığını göstermektedir. Bunlarla birlikte insanî ve vicdanî bir zemine dayandığına işaret etmektedir.

Ticaret hukukunun temel kavramları bağlamında yapılan incelemeler, her iki müfessirin büyük ölçüde ortak bir teorik zemini paylaştıklarını ortaya koymuştur. Ticaret, akit, bey', ribâ ve karz gibi kavramların meşruiyeti ve temel çerçevesi hususunda önemli bir görüş birliği söz konusudur.

İncelemeler neticesinde Sâbûnî'nin ticaret hukukuna ilişkin kavramları ele alış biçiminin daha sınırlı ve özet nitelikte olduğu anlaşılmıştır. Nitekim Sâbûnî'nin özellikle akit, bey' ve ribâ gibi temel meseleler üzerinde durduğu buna karşılık selem, deyn, rehin, keyl ve mîzân gibi ticaret hukukunun diğer önemli kavramlarını müstakil başlıklar altında ayrıntılı biçimde incelemeye girmemiştir. Sâbûnî'nin yaklaşımının, klasik fikhî

tartışmaları geniş biçimde ele alan Cessâs'a kıyasla daha derleyici ve genel bir karakter taşıdığı söylenebilir.

Bununla birlikte kavramların detaylandırılması, illetlerin tespiti ve hükümlerin uygulanma biçimi noktasında farklılıkların ortaya çıktığı görülmüştür. Özellikle ribâ yasağının kapsamı ve illetinin belirlenmesi hususunda Cessâs'ın daha teknik ve sistematik bir yaklaşım benimsediği ancak Sâbûnî'nin ise meseleyi daha geniş bir ahlâkî çerçevede değerlendirdiği dikkat çekmektedir. Benzer şekilde akit ve bey' kavramlarında da Cessâs'ın daha detaycı ve fikhî sınırları belirginleştiren bir yaklaşım sergilediği ve Sâbûnî'nin ise daha genel bir çerçeve sunarak detaylara girmemeyi tercih ettiği görülmektedir.

Bu farklılıkların arka planında, müfessirlerin içinde buldukları tarihsel, ilmî ve mezhebî bağlamın önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Cessâs'ın yaşadığı dönemin, fikhin sistemleşme sürecinin yoğun olarak yaşandığı bir zaman dilimine tekabül etmesi, onun yorumlarında disiplinli ve mezhep merkezli bir yaklaşımın öne çıkmasına zemin hazırlamıştır. Buna karşılık Sâbûnî'nin daha sonraki bir dönemde yaşamış olması, onun farklı mezheplerin birikimini daha rahat bir şekilde değerlendirebilmesine ve daha sentezci bir yaklaşım geliştirmesine imkân tanımıştır.

Araştırma neticesinde ayrıca, İslâm ticaret hukukunun temel ilkeleri olan adalet, karşılıklı rıza, belirsizlikten kaçınma (garar yasağı) ve dürüstlük gibi prensiplerin, her ne kadar Sâbûnî'de Cessâs'a göre daha fazla olsa bile her iki müfessirin yorumlarında da yer aldığı tespit edilmiştir.

Çalışma sırasında ulaşılan bulgular, ileride yapılabilecek araştırmalar için de çeşitli imkânlar sunmaktadır. Öncelikle farklı ahkâm müfessirlerinin ticaret hukukuna dair yaklaşımlarının daha geniş kapsamlı mukayeselere tabi tutulması, bu alandaki metodolojik çeşitliliğin daha net bir şekilde ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır. Özellikle Taberî, Kurtubî ve İbnü'l-Arabî gibi müfessirlerin aynı kavramlar çerçevesinde incelenmesi, karşılaştırmalı çalışmaların niteliğini ve niceliğini artıracaktır.

Bunun yanı sıra klasik ahkâm tefsirlerinde yer alan ticaretle ilgili hükümlerin, modern ekonomik sistemler ve finansal uygulamalar bağlamında yeniden değerlendirilmesi de önemli bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde ribâ, finansal araçlar, sözleşme türleri ve piyasa düzenlemeleri gibi konuların klasik

literatür eserleri ile ele alınması, hem teorik hem de pratik açıdan önemli katkılar sağlayabilir.

Ayrıca İslâm ticaret hukukunun kavramsal yapısının, modern hukuk sistemleriyle mukayeseli olarak incelenmesi de bu alanda yapılabilecek çalışmalar arasında yer alabilir. Bu tür araştırmalar, İslâm hukukunun evrensel ilkelerinin daha iyi anlaşılmasına ve farklı hukuk sistemleriyle olan ilişkisinin ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır.

Cessâs ve Sâbûnî'nin eserleri üzerinden yürütülen bu mukayeseli çalışma neticesinde, her iki müellifin de genel olarak aynı ilmî geleneğe bağlı kalmakla birlikte, yöntem ve yaklaşım bakımından belirli farklılıklar sergiledikleri görülmüştür.

Araştırmanın ortaya koyduğu bulgulardan biri, Cessâs'ın ticaret hukukuna dair hükümleri yalnızca nakledilen bilgiler olarak ele almakla yetinmeyip bunları fıkıh usulü çerçevesinde değerlendirmesidir. Özellikle "illet" kavramına verdiği önem, onun hükümleri belirli bir yapı içerisinde ele aldığını göstermektedir. Cessâs'ta ticaret, kendi içinde detaylı bir hukuk sistemi görünümü arz etmektedir.

Buna karşılık Sâbûnî'nin yaklaşımında ticaretin daha çok ahlâkî ve toplumsal yönü ön plana çıkmaktadır. O, klasik dönemdeki kapsamlı ve yer yer karmaşık fikhî tartışmaları daha sade bir üslupla ele almıştır. Bunları günümüz okuyucusunun anlayabileceği bir düzeye indirmeye çalışmıştır. Sâbûnî'nin, ticaretle ilgili ilkeleri yalnızca teorik bir çerçevede sunmakla kalmamış aynı zamanda günümüz ekonomik problemlerinin bir kısmına ve sömürü düzenlerine karşı bir çözüm perspektifi olarak değerlendirdiği söylenebilir.

Kavramsal düzeyde yapılan incelemelerde, ribâ yasağının her iki müellif için de ticaretin en önemli yasaklardan olduğu, ancak Cessâs'ın ribânın illetini belirlemede kullandığı Hanefî usûle dayanıp hükümler çıkardığı, Sâbûnî'nin de daha çok ticarî adalet vurgusuyla öne çıktığı görülmüştür. Cessâs'ın akitler hukukunda rıza ilkesini şeklî şartlarla ele aldığı, Sâbûnî'nin ise rıza ilkesini ticari dürüstlük ve aldatmama (gararın önlenmesi) bağlamında işlediği sonucuna varılmıştır. Diğer ticarî işlem türlerinde, her iki müfessirin de haksız kazancın engellenmesi noktasında ittifak içinde oldukları görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb Arnavut. 50 Cilt. y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akın, Abdülkadir. *Muhammed Ali Sâbûnî'nin Peygamber Tasavvuru*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefedizâde. *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı., 2017.
- Apaydın, H. Yunus. "İne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/283-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. "Karz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/520-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Apaydın, H. Yunus. "Kerhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Askalânî, Ahmed b. Alî b. Hacer el-. *Fethu'l-bârî bi-şerhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380.
- Askalânî, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Ahmed İbn Hacer. *el-Metâlibu'l-âliye*. thk. Risâletü 'İlmiyye Kaddemet li-Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suûd. 19 Cilt. Suûdiyye: Dâru'l-Âsime, 1419.
- Atar, Abdulkadir. *Şeyhülislam Fetvaları Işığında Osmanlı'da İktisadi Hayat*. İstanbul: Albaraka Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 14. Baskı., 2019.
- Aybakan, Bilal. "Selem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aybakan, Bilal. "Teberru". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Aybakan, Bilal. "Trampa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/305-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Balta, Yusuf. "Telakkî'l-Celeb/Rukbân (Dışardan Pazara Getirilen Malları Karşılama) Hadisinden Çıkarılan Fikhî Hükümler". *Gümüştane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52-81.
- Baltacı, Burhan. *Müdâylene Âyeti Tefsiri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Bardakoğlu, Ali. "Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/13-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bardakoğlu, Ali. "İkrah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/30-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Bardakoğlu, Ali. "Kitap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/122-126. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bardakoğlu, Ali. "Kumar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/364-367. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bayındır, Servet. "Ribanın Tarifi Konusunda Yeni Bir Yaklaşım Önerisi". *İlahiyat Akademi Dergisi* 13 (2021), 1-30.

- Bedir, Murteza. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/150-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Beşer, Faruk. *Herkes İçin Kolay Usulü Fıkıh*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Baskı., 2020.
- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Bozkurt, Nejat. "Ticaretin Felsefesi, Tarihi ve Etik Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (Aralık 2002), 153-179.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb Elbağa. 6 Cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- Bûtî, Ramazan el-. *Fıkhu's-siyre*. çev. Atik Aydın. İstanbul: Dönem Yayıncılık, 3. Baskı., 2019.
- Cessâs, Ahmed b. Alî Ebû Bekir er-Râzî el-. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1405.
- Cessâs, Ahmed b. Alî Ebû Bekir er-Râzî el-. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf el-Kuveytiyye, 1414/1994.
- Cevherî, Ebu Nasr İsmâîl b. Hammâd el-. *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlim, 1407/1987.
- Çağrıncı, Mustafa. "Ticaret (Ticaret Ahlâkı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/144-147. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çelebi, Muharrem. "Ezdâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/47-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Çoban, Uğur. *40 Âyette İslam İktisadı*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2024.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrâhmân. *Müsnedü'd-Dârimî*. 4 Cilt. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşri ve't-Tevziî, 1412/2000.
- Demir, İbrahim. *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Demircan, Adnan. *Siyer*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Baskı., 2017.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Döndüren, Hamdi. "İslâm Ekonomisinde Faiz ve Finans Kaynakları". *İslâm Ekononisinde Finansman Meseleleri*. 155-236. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1992.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Garar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/366-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İllet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/117-120. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Sedd-i Zerâi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/277-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Duman, Soner. "Usûlü'l-Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/218-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavut. 7 Cilt. Lübnân: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Hayyan, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1420/2000.

- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Ensârî. *el-Harâc*. thk. Taha Abdurraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, t.y.
- Ebüs-suûd, el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerim*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'Arabî, t.y.
- Enes, Mâlik b. *el-Müdevvene*. 4 Cilt. y.y.: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Enes, Mâlik b. *Muvatta*. 2 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1991.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 7. Baskı., 2019.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâr-u İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, 1420/1999.
- Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed ibn. *Mu'cemu mekâyisi'l-lügâ*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1389-1392/1969-1972.
- Fayda, Mustafa. "Bey'atürriidvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/39-40. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle li't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1426/2005.
- Gökçe, Rabia. "Muhammed Ali es-Sâbûnî". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 20/1 (2022), 185-194.
- Gözübenli, Beşir. "Keylî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/361-362. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Güneş, Cengiz. *Kavram ve Olgu Yönüyle Kur'an'da Ticaret*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Güneş, Cengiz. "Kur'an'ın Ticaret Dili ve Kavramları". *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* II/1 (2019), 101-125.
- Güngör, Mevlüt. *Cassâs ve Ahkâmu'l-Kurân'ı*. Ankara: Elif Matbaası, 1989.
- Hacak, Hasan. "Misli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Haccâvî, Ebû'n-Necâ Şerefüddîn Musâ el-. *el-İknâ' fi fikhü'l-imâm Ahmed b. Hanbel*. 4 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1351/1932.
- Hallâf, Abdulvehhâb. *İlmu usûli'l-fikh*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1423/2002.
- Hamîdullâh, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: Yeni Şafak, 2003.
- Harekât, İbrahim. "Berîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-. *Târîhu Bağdâd*. 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed el-Râğîb el-. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1412/1991.
- İbn Abdilhakem, Ebû Muhammed Abdullah. *el-Muhtasarü'l-sağîr li-İbni Abdilhakem hilâfiyyât fi'l-fikh*. thk. Ömer Alî Ebu Bekr. es-Suûdiyye: Dârü İbni'l-Kayyîm li-Neşri ve't-Tevzî', 1434/2013.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdulgaffâr Süleymân el-Bindârî. 12 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1408-1988.

- İbn Kesîr, İmâdü'd-Din Ebü'l-Fedâ İsmâîl b. Ömer ed-Dımeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğni*. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dâru Âlemi'l-Kütübi li-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1417/1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 2 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1388.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâr-ı Sâdır, 1414/1993.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Mukaddimâtü'l-mümehhilât*. thk. ed-Doktor Muhammed Hacî. 3 Cilt. Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988.
- İbn'l-Hümâm, Kemâleddîn Muhammed b. Abdilvehhâb es-Sivâsî el-İskenderî. *Şerhu fethu'l-kadîr ale'l-hidâye*. 7 Cilt. Mısır: Şirketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1389/1970.
- İbnü'l-Arabî, el-Kâdî Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003.
- İbnü'l-Mehâmîlî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Muhammed İbni'l-Kâsım ed-Dabbî. *el-Lübâb fî'l-fikhi's-Şâfiî*. thk. Abdülkerîm b. Sınaytân. el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye: Dâru'l-Buhârî, 1416.
- Kallek, Cengiz. "Biat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/120-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kallek, Cengiz. "Müzayede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/236-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kallek, Cengiz. "Pazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/194-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kallek, Cengiz. "Ticaret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/134-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Karaman, Hayreddin. "Âdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Karaman, Hayreddin. "Akid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/251-256. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Karaman, Hayreddin. "Cuma". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/85-89. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Karaman, Hayreddin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1964.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.

- Karaoğlan, Arslan. *Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin "Ahkâm-ı Kur'âniye" ve Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin "Revâiu'l-Beyan" Adlı Eserlerinin Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'i'u's-sanâ'i' fi tertîbi ş-şerâ'i'*. 7 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-Cemâliyye, 1328.
- Kâtip Çelebi, Mustafâ b. Abdillâh. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn*. thk. Ekmeleddin İhsanoğlu - Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 8 Cilt. İngiltere: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 1443/2021.
- Koca, Ferhat. "Mücmel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. *Muhtasaru'l-Kudûrî*. thk. Kâmil Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Kureşî, Muhyiddîn Ebû Muhammed el-Hanefî el-. *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Kâhire: Dâr-ı Hicr li't-Tabâati ve'n-Neşr, 1413/1993.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfayş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Kutlay, Halil İbrahim. "İbn Kâni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh el-. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. Mısır: Matbaatu's-Saâde, 1324.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr el-. *Te'vîlâtü ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-. *el-Hidâye fi şerhi bidâyeti'l-mübtedî*. 4 Cilt. Beyrût: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1425.
- Mevsilî, Abdullâh b. Mahmûd el-. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-muhtâr*. 5 Cilt. Kâhire: Matbaatu'l-Halebî, 1356/1937.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-. *el-Lübâb fi şerhi'l-kitâb*. 4 Cilt. Lübnân: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.
- Mısrî, Abdussemi el-. "İslâm'da Ticaret Âdâbı". çev. Ramazan Şimşek. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1981), 477-484.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 4 Cilt. Kâhire: Matbaatu'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955.
- Nedvî, Ebu'l-Hasen Alî en-. *Rahmet Peygamberi*. çev. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: İz Yayıncılık, 8. Baskı., 2016.
- Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Tefsîru'n-Nesefî medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1419/1998.
- Özcan, Esat. "Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Revâ'i'u'l-Beyân Tefsirindeki Tercih Yöntemi". *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Tefsir İlmindeki Yeri*. 179-205. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Baskı., 2022.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: TDV Yayınları, 5. Baskı., 2017.

- Özen, Şükrü. “İstislâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/383-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özsoy, İsmail. “Faiz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/110-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öztürk, Mutafa - Şahin, Hakan. *Ribâ ve Faiz Nedir, Ne değildir?* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Rahman, Fazlur. “Faiz ve Riba”. çev. Hakan Şahin. *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 20/1 (2020), 307-335.
- Sâbûnî, Muhammed Alî es-. *et-Tefsîru'l-vâzihu'l-müeyesser*. Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, 1428/2007.
- Sâbûnî, Muhammed Alî es-. *Ravâiu'l-beyân tefsiru âyâti'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Dîmeşk: Mektebetü'l-Ğazâlî, 1980/1400.
- Sâbûnî, Muhammed Alî es-. *Safvetü't-tefâsîr*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru's-Sâbûnî li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzîi, 1417/1997.
- Sandıkçı, Cemal. *Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Safvetü't-Tefâsîr Adlı Tefsirinin Belâgat Yönü*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Serahsî, Şemsüleimme es-. *el-Kesb bi-şerhi Şemsi'l-Eimmeti's-Serahsî*. nşr. Abdilhâdî Horosânî. thk. Süheyl Zekkâr. Dîmeşk: y.y, 1400/1980.
- Serahsî, Şemsüleimme es-. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Mısır: Matbaatu's-Saâde, t.y.
- Süyûtî, Abdurrâhmân b. Ebî Bekr Celâleddîn es-. *ed-Durru'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikir, t.y.
- Şa'bân, Zekiyüddin. *Usûlu'l-fikhi'l-İslâmî*. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanîfiyye, t.y.
- Şafak, Ali. “Akar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/221. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Şafîî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikir, 1403/1983.
- Şentürk Aksu, Esra. *Faiz ve Riba Kavramlarına Dair Çağdaş Yaklaşımlar*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Kâhire: Dâru Hicr li't-Tabâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî-i ve'l-İ'lân, 1422/2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Türcan, Talip. “Tedrîc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm'da Faiz Meselesine Farklı Bir Bakış*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2021.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yaman, Ahmet - Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 13. Baskı., 2016.
- Yavuz, Yunus Vehbi. “Ahkâmü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/553. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.

- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler (Siyasî Tarih)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yünlü, Semih. “Sözleşme Özgürlüğü Ve İstisnaları: Özellikle Sosyal Medya Platformlarının Sözleşme Yapma Ve Yürütme Zorunluluğu”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 73/4 (2024), 3017-3065.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Cemâatü mine'l-Muhtessîn. 40 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hidâye, 1422/2001.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed Abdillatîf ez-. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. çev. Kâmil Miras. 13 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, t.y.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî ez-. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidü't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1362/1947.
- Zühaylî, Vehbe b. Mustafâ ez-. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*. 10 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikir, t.y.
- Zühaylî, Vehbe b. Mustafâ ez-. *el-Vecîz fî usûli'l-fıkh*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1439/2018.
- Zühaylî, Vehbe b. Mustafâ ez-. *Tefsîru'l-münîr fî'l-akîdeti ve'serîati ve'l-menhec*. 30 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikir, 1411/1991.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Onur ÇAVUŞ	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	
2.	